

Я. Скуневский

Листи з чужини

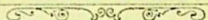
Романа Геник-
Березовського

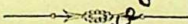
ЯРОСЛАВ ОКУНЕВСКИЙ.

ЛИСТИ З ЧУЖИНИ.

Доводитъ Захаръвичъ

A decorative flourish consisting of a horizontal line with a central scroll-like element and small arrows pointing outwards.

НАКЛАД Д. ЛУКІЯНОВИЧА і В. БУДЗИНОВСКОГО.

1898.

З ДРУКАРНІ «РУСКОЇ РАДИ» В ЧЕРНІВЦЯХ
під зарядом Івана Хромовського.

Генерал Обуховъ

о там чувати в нашім Яворові під зеленим Бескидом?

Що порабляєте земляки?

А я мандрую уже тринадцять років; моря і гори, ріки і зорі лишають ся позад мене, несу з собою тугу за ясними зорями, за тихими водами рідної землі, де я зріє, де співвають: „*Ой зійди, зійди веси місяцю,*

Як млинове коло. . . . .

Злетів-би я до вас земляки, та моря не перелечу, хиба напишу довге, довге письмо до вас: розкажу вам, яка она тая чужинонька, який ту світ, люди як живуть, як Бога хвалять — і думкою полину на рідний край.

Тепер вже знаєте, чому він на горі Синайській увидів образ Бога в облаках а яворівської церквиці, чому дивлячись на танці Тибетаниців згадує удалих Запорожців, а весіле в Африканьскім Тан'єрі нагадує ему весіле в Коломиї.

Се є найсимпатичнійша черта в „Занисках“, она їх робить нашими — рідними, рускими. А то сягнеш було рукою про польску книжку і спарши ся екскурзіями для Руєина часто дуже болючими. Так ся книжка Окуневеского єсть цінним придбанем з уваги на убожество нашої літератури мемуарної і літератури подорожної. А вже не потребує звертати вашу увагу на чистоту мови (хоч автор на чужині не чує руского слова), на гарний стиль, легкість оповіданя і підклад глибокої мисли.

Відгадую в авторі чоловіка високо освіченого, що пробиваєсь з кожного его осуду, з кожного погляду на всесторонній, зацеплені в письмах справи. Дятого так принятно читає ся сю книжку.

Скажу тут про одну ще черту. З иньших описів відносимо вражине, немов та чужина лежить на якій кометі, що там, почавши від каменя на дорозі всео такє неподібне до нашого житя. Так пишуть люди, на котрих чужина робить сильне вражине чогось невиданого, котрі не піймають історії роду людського з его правами розвою і его культури.

У Окуневского того нема.

Про самого автора не можу — на жаль — сказати нічо такого, що про авторів в світі говорить ся, або, чого ви самі вже не знаєте. Догадуюсь враз з вами, що мусів студіювати антропологию, що читає історію і описи країв, що як завитає до яких земель, робить собі прогульку в глуб краю і приглядаєсь до тамонного житя. В душі его перетоплюють ся вражину з перчитаного і з обсервацій а на кораблі, в каюті серед тишини морської, коли зорі шенчуть до кожної постичної душі і покажесь місяць, що млиновим колом викочуєсь над Україною, приходить репродукція вражін, писательський талан силє перлами на папір.

Знаєте добре, що є він братом посла Теофіля Окуневского, отець его є парохом Яворова ад Косів. Ває. Польський, оба Коєн, Озаркевичі, Ікалович тямлять его яко медика у Відні (був головою „Січи“, коли „молоді“ під его проводом одоліли в борбі з „старими“, був співредактором „Словянського Альманаха“, одним словом займав визначне становиє серед товаришів), тепер служить при австрійській марині, єсть вже штабовим лікарем, відзначений орд. рицаря королевої іспанської і чином хінського мандарина. Яко лікар корвети плаває тудя, куда посилають

его з кораблем. Так відбув описані подорожі. Може в тій
власне цілі пристав до марины.

*

Дуже нам мило подати Громаді отею книжочку до
рук. В порозумію з автором відступилисьмо з нариси до
ювілейного альманаха „Січи“, а оден з них („В Гімалій-
ських горах“) надрукований в книжці для V. кл. Гімназ.
межи взорами описів подорожий.

Не кидай пера, бо не одна ще гарна річ з під него
вийде; — найже Тобі муза сьпіває . . . .

Р. S. Уваги зладив Богдан Р.

Д. Лукіянович.

ЗМІСТ.

ЄВРОПА.

	сторона :
I. Чорногора і Чорногорці	— 17
II. Із Сицилії	21— 32
III. Із Генуї	37— 50
IV. З Іспанії	52— 73
V. Спомини з Греції	79—118

АЗІЯ.

I. Спомини з Туреччини	127—161
II. На Червонім морі	169—174
III. Аден	179—190
IV. Вечір в Індіях	193—201
V. В Гімалійських горах	209—223
VI. В попереk Цейлону	231—259
VII. Straits-settlements	263—275
VIII. В Китаю	281—348

ЕВРОПА.

I.

Чорногора і Чорногорці.¹⁾

Погода стояла прегарна. Рано, ще на зорях, рушили ми в дорогу. Товариство не велике; молоді літа, добрий гумор і добрі коні, ворожили нам веселу забаву.

— З Богом. — Кликнув наш повізник. Дорога, добре удержана, знімалась під гору. Котор²⁾ ще слав сном блаженних. Він привик до того ще з часів венеційських. Тоді оперезався він високим муром зі сторони суні против нападів „чорногорських опришків“, а здоровенним ланцухом в „Катенах“, при вїзді до Бокки которської, против розбишак морських і ховав безпечно багатства, зібрані з усіх кутів землі. Чи чесно він їх нажив, про те не питай! Ще по нині носить ся сими сторонами вість, що Боккози, а іменно Которці любили ватажкувати. Але що кому до того? Чи в наших часах кождий чесно наживає гроші? Чи сила, того і правда! Так бувало і так буде по конець світа. Сам Бісмарк дипломатизує по правилам сеї пословиці.

Богаті Которці дивились гордо на своїх сусідів і не допускали їх оселяти ся близько свого міста. Нині часи змінилися. Котор став маленькою „дірою“. Стиснений вузкими мурами, він не в силі розширитись. Може навіть був-би і слід по нїм пропав, як-би за его плечима не поветала була самоетійна, безмитна держава, як-би не було Цетиня³⁾ з княжим двором. Котор же нині Черногорою.

Дорога наша піднімалась білою лентою по збочи Чорного Ловчина, зложилась в склади, пнялась заєдно в гору, немов-би хотїла досягнути зводу небесного. А Ловчин-гора собі не абп-яка! З моря видвинулась стрімко і пишаєсь своїм високим ростом.

Зійшло сонце. В нас під ногами на кілька сот метрів в долину праворуч лежить Котор; лїворуч урожайна рівнина Жупска. Ми зиялись ще више. Которський залив виглядає як-би озеро, замкнене високими горами. Гори нагі і розірвані. Голіврх, Печин град, Вермач, Горазда вже під нами. Але хотя в долї від нас, они нам заєдно грізні. На Гораздї стоїть нова панцирна кріньсть з 12-сантиметровими пушками Крупна. На Вермачи така сама кріньсть в будові. На Голім врху стоїть кула. Кудя глянеш на шпиль, там кула там батерия.

Гарна дорога в Черногору! Але она збудована не лиш на то, щоб довольний князь зїхав по нїй своєю четвернею в долину. Тою дорогою їде і культура в „дикий край“, туди їдуть в культурній місїї і австрійські баталїони. За се ручить Вермач, Горазда і другі шпиль. Тихо, князю! Ша!

Гарна дорога в Черногору! Але она меч обосічний. За горами, за горами було безнично, але тепер Черногора стала близькою австрійським землям. Так розумують великі політики. Чи правду кажуть? — не знаю. Покаже будучність. На Балкані горить. Сербія та Болгарія почали братобійчий бій.⁴⁾ Черногора, каже телеграма, не може придивлягись тій різни рівнодушно, Австрія не попусить своїх життєвих інтересів в Сербії і на Балкані. Дорога до Солуня⁵⁾ мусить стояти для неї отвором.

От і границя чорногорска. Пізнати єї по роцї серед дороги. Тут з своєю дружиною стрічав князь Нікола австрійського престолонаслідника. За стовном граничним дорога рівно добре удержана. Ставили-ж єї ті самі інженери, платив їх той самий уряд австрійський.

От ми і в Неґуши, родинним селї князя і его роду. Бідне оно і нужденне. Камінні хати ставлені як понало, без ванна, з одною дїрою замість дверей, з другою дїрою, що служить візном і димарем рівночасно. Прикрє вражїне! Ні зелені, ні саду, що радує око; ні білих стїн, продираючих ся скрізь густу зелень, що радують душу і нашим хатам дають вид привітної оселі. Все виглядає так немов-би люди поселились тут лиш на час, скинули з кун каміня, шатра замість хат, покрили їх чим понало, галузем та шуваром, і живуть, дожидаючи пригожої хвилі, щоб покинути все поворотись дальше за поживою та добичею.

Нагі, безстидно нагі гори каменїсті! Тут там скаче кілька кіз і обгризає і ті останки зелені, що природа забула поничити. Там не осел, а его кістяк пасе бодаки і реве при тім на

цїле горло; плаче над своєю долею. На шию явив ся обідраний, мізерний наєтух. Протяжним воєм зганняє він свої вивїї, що розбрились далеко, шукаючи поживи. Сумна картина! Правда, хто з ситим жолудком забереє в єї сторони і оком естетика гляне на ту дичу, роздерту і поєїнану крайну, на ті скали і гори, що мовби органом гнанї хвилї океану в одну мить скаменїли, той буде подивляти Черногору: яка чудова, яка гарна картина! Але чим живуть ті люди, питає серце, чому не виселять ся з відси, питає розум? Все-ж таки найдесь в широкім євїтї шмат землї, хотїй-би в Камерунї,⁶⁾ де-би лєкше жилоєь, де-би не так битись треба за куском хлїба.

— Нї тут ми зродились, тут предки наші кров проливали! Ми зрослиєь з єєю каменєтою єжибою! Она нам дорога, як мати рїдна!

Дивне серце людєке! — Се любов вїтчини — скаже націонал. — Се лїнь, се брак почину — скажуть космополїти та реалїсти. Чия правда?

Ми єтали на приночнок в заїзднїм домі, „отелю“ Вулєтїча, як каже наєсь. На порозї повїтав нає старїй господар з своєю донькою. Ми вєже давнї знакомї з собою, ще з першого мого побуту в Черногорї. Маша молода і гарна, моторна чорноброва Черногорка. Прибралась єсьогоднє чудово. Черногорєькїй костюм дуже її до лиця. Ми поздоровились.

— Шта? Као Ваше здравлє?

— Фала, лєна! Као Ваше?

— Добро, фала Богу!

При добрїм вїнї розмова полилась широ. Протяжна рїч сєрбєька в устах гарної Машї звєїла мило і щебетливо. Я наломлював євїй язик по змозї. Впрочїм ми Русини там привїкли

говорити чужими язиками, що я рубав по сербськи неначе з просоня! Маша сьміялась, але хвалила мою сербщину. Відай ми обоє добре розумілись. Чого-ж більше і треба?

Затупотіли коні. Два їздиці насніли верхом і синились перед гостинницею. Маша вибігла їм на зустріч.

— Ein fiesches Madel! — каже один жаргоном лерхенфельдським.

— Ein Blitzmadel! — додає другий, підлещуючись до моєї знакомої.

— Чорт побери! Що се за Черногорці von der Thury-Gasse?!) подумав я. А з виду, судячи по костюмі і цілім арсеналі за поясом, таки дійсні Черногорці!

— Се князь добув їх разом з кіньми, подарованими цесарем австрійським — нагадав мій товариш. — Се два фіякри віденьські.

— Най і так! Але яке їм діло до моєї Маші, котра по годиннім труді розуміла вже мою сербщину?

Я лютував в душі на себе і на обох кучерів з Thury-Gasse і на Машу і на демократизм, що всіх мужчин рівняє в очах дівчини.

В гостинниці стояв один лиш стіл. До него справили оба кучери свої кроки.

— Табут Врбица, адютант Его Височанства...

— Петар Врбица, — представились оба. От, qui pro quo! Ми прочумались: наші кучери, то братя Врбици, виховані в віденьськім Терезіанеум.

Віденьські спільні споминки і язык німецький зблизили нас скоро до себе. Ми стали товаришами до дальшої подорожи, раді, що подибали людей високо образованих і дуже привітливих.

Наша дальша дорога ішла збочахи гір, то знижуючись то піднимаючись білою стяжкою на темно сірім фоні скалистих гір. Вічно та сама гарна, але і грізна і безнадійна картина. То там то сям у ярі побачиш жменю землі, а на ній і трохи зелени. Наші їзди-товариші давали нам поясненя.

— От тут на убохи села родинний дім Его Височанства! Хата маленька, одноповерха. Зверху виглядає дуже простенько, най не скажу, бідно. Камінний domeк, похожий на дворок нана середної руки у наших українських селах. Лиш машт високій перед хатою для князівської штандарти та шаласи для князівської гвардії нагадують, що се „літний дворець“ Его Височанства.

— Се праворуч — казав Петар Врбица — то школа, котру поставив князь на свій кошт, а от там уряд громадський — два порядійні дома в селі.

— Тепер вже кожде більше село має свою школу. Молоде покоління буде вже письменне, — продовжав его товариш. — Ми опізнились в культурі, але тепер ідемо ходою велита. Наш нарід різький, молодий і здоровий. Ми настигнемо і випередимо других. Десять Черногорців учить ся в академії в Мілані,⁸⁾ тільки-ж на університеті віденськїм, а багато ще кінчить свої науки в Росії. Ми заводимо культуру, але приодягаємо єї в нашу струку „струку“ черногорску. Тепер пише ся у нас і свій кодексе законів звичаєвих, але при тїм користаємось і кодексом Юстинїяна і Наполеона. Де не старчить закон, там беремо звичай черногорський. З гори не накидаємо нічого, ми лиш поправляємо — закінчив адютант князя.

— А чи дійсно хоче князь завести і в Черногорі стоячу армію?

— Так — сказав Петар. — Без того годі обійтись новій державі, що хоче розвиватись і оглядаєсь на будучність.

— Я не перечу, стояча армія се хронічний недуг всіх новочасних держав.

— Не недуг, а просто konieczність. З нашими „зарубакама“ не дійдеш далеко. Бодрість і щире серце тепер вже не вистагнуть. Коли ми мали діла лиш з Турками, то обходились і „зарубакама“. Але тепер оточують нас з всіх боків кріпостями, зазирають приступ до моря, завязують світ, то треба науки військової. Але ми покажемо...

Тут перервав товариш. В своїм огні він забув, що ми горожани сусідньої держави.

— Продовжайте! — примітив я, подавши руки мому товаришови. Їго щирій патріотизм і кріпка віра в усіх збудили в мені симпатію до вірного сина Черногори. — Кілько війська думає поставити князь?

— Чотири тисячі. У Никсичу і Цетини будують ся касарні. З весною прийдуть російські офіцери і стануть наших заправляти до воєнного діла. Згодом буде і своя старшина, як наші юнаки покінчать курси за границею. Потому вже зможемо і зміритись... Товариш мій закусив знову язик. Справа воєнна видимо розгрівала его кров.

— Армія стоїть багато гроша — запримітив я. — Богато рук здорових відлягає від роботи. Чи Черногора видержить такий порядок на своїх плечах? Міліція дешева.

— Правда! Але гроші мусять найтись.

Я відважився закинути тихцем, чи не булоб краще робити ті всі зміни поволійше. Румунія хотіла зараз по оголошенню своєї самостійности вискочити на рівень культурних держав, завела армію, флоту, парламент, міністрів і префектів поліції, а мужик лишився мимого в варварстві, хоч платить за ту цивілізацію високі податки. Але мій товариш мало дбав про мої заміти, а розгорячившись розвивав далі образ Чорногори нової, перестроєної на лад європейських держав.

— В руках нової генерації спочиває рішення питання: бути чи не бути? Нам треба йти в перед, а ні, то нас задавлять. Князь добре розуміє свою місню культурну, а вся Чорногора охотно йде за ним...

Ми поминули Неґуш. Гори розступились. Стало мало помало робитись просторійше. З високих гір побачили ми в дали Скодареке синьоче озеро.⁹⁾ Лучі сонця розбивались о його зеркало і додавали водам сріблястого блиску. В воздух стало душнійше. Піт виступав на наші лица, хоч ми були лиш легко одягнені. Ми подивлялись наших чорногорських товаришів, як вони в своїх вовняних убраннях легко перенесли сонічний жар.

— Чи Вам не горячо.

— Ні — кажуть. — Коли довгий час носився по європейски, то зразу чорногорський одяг з поясом, з револьвером та ятаганом давить тебе трохи, але опісля навигнеш.

Дорога почала спускатись в долину. Уже видко Цетиньску площину. Окружена горами докола, розкинулася она далеко, широко і рівно, не мов зеркало водне. І мабуть стояло тут колись гірське озеро коли вся околиця так вирівнялась,

а під Цетинем подіблені ще і млаковини. Червоною цеглою вкриті доми мієга виглядали чисто і опрятно.

Ми в'їхали в престольний город Черногори. Так сто до сто п'ятьдесять хат стануло собі по боках двох перекрестних улиць і назвали себе „варош Цетине“.

Одноповерхній дім, з верху досить добре удержаний, окружений садом — се палата Его Височанства „кнеза-господара“. Герб черногорський на балкони, перед домом маєт з князівською штандартою та два здоровенні лейбгардисти з строгим виглядом перед входом кажуть нам догадуватись, що се дворець князя. Інакше можна би думати, що се звичайний „отель“. Ще кілька так собі опрятніших домів, дім австрійського і російського резидента, гімназия і дівоча школа, от все, що мієтять в собі згадки достойної і видаючої ся в очи столиці. Але pardon! Ще одна важна річ, про котру були-би ми майже забули, а котра в свій час натворила в столиці великого шуму та подала причину до широких толків та розговорів. Се великий годинник поставлений князем на вежі театру, що як-раз тепер буде ся. Співну ще хіба й про „Црвену велику кучу“ — центральний будинок для всіх урядів всеї Черногори. По розумію Черногорців, се величезна будова, а на ділі чотири угольна на червоно потинкована каменія з подвірем в середині. Тут мієтять ся всі черногорекі міністерії, всі власти і всі канцелярії. Про ту „велику кучу“ говорить Черногорець з великим пошанованем. Скільки бо надії вяжесь до сих мурів! Тут складає ся доля не одного юнака, тут цвите таки свого рода протекція en miniature.

Перед одиноким на все місто „отелем“ за-
сїла сґѣме товариства цетиньского. Готель по-
ставлений коштом державним! Розказують, що
приїзжі чужинці, цікаві бачити дива Черногори
і чорногорских юнаків, жалувались князеви, що
ниґде їм дїгнєсь в его столици. Князеви за дорого
було гостити їх у себе, то і рїшив ся на кошт
державний здвигнути готель і устроїти его на
лад європейский. Кажуть, що князь єсть в одній
особі і готелїером, хоч тому годї віру вяти. Але
як-би там не було, в готелю подадуть тобі всего,
хоч трохи за дорогі гроші. І се по європейски,
по столичному.

Переодївшись, припочивши та пообїдавши
гарно, ми пішли межи нарід.

День був сьвяточний. Народу зібралось зі
всїх кутів Черногори. Черногорскі юнаки в своїх
гарних, золотом нашиваних костюмах проходжу-
вались єстаточно і поважно та ззирались за дївча-
тами, що збились в юрбу та і собі кидали ка-
рими оченятами то в право, то в лїво. Тип муж-
чин здоровий, єтать марєова, дївчата стрункі,
гнучкі, веселі. Старшина зібралась в кучки, на-
куруючи зі своїх невідєстунних, довгих цибухів
та балакаючи.

От тут зібрав ся як-раз аристократичний
кружок. По середині стояв поважно старий вое-
вода Вукотич, отець княгинї. Постать типова.
Високий, широкоплечий, з лицем острим, з погля-
дом яєним. Хоробрість і почутє свого достоїньства
та власти так і малюють ся в его чертах.

Коло него стояв Божо Петрович, мінїстер
війни, бувший священник. Дивне диво! Кропило
і ятаган побраталєсь з собою. Хто єпізнав-би,
дивлячись на ту хоробру постать, що она одя-

чи як его звать черногорці, господаря, що панує по монархічному без соймів і соймиків. Постать симпатична. Кождий Черногорець скочить в огонь за князя свого. Воля князя, то указ невідмінний. Але княжа, самодержавна власть спочиває на волі і симпатії народа. Кождий Черногорець вірить, що все, що „кнез“ прикаже, вийде на добро державі, на добро народови. От в тім і сила князя, в тім опора его самодержавія серед так свободолюбивого народа як Черногорці.

„Кнез не сміє припознати дряву као своју собствєнну властитось“ — каже князь Никола устами одного героя в своїй драмі, котру він написав на основі черногорської історії. І дійсно, князь держить слово.

На свій кошт ставить князь і удержує школи, своїм приміром заохочує до науки, а молодіж посилає по вище образоване за границю. В Цетини заложив князь дівочий інститут для 28 дівчат. Інститут, гарно удержаний, відповідає вимогам краю і науки. В столиці заснував князь і перший головний шпиталь і першу антику. Народний театр і музей стоять вже під дахом. Князь зискає собі вінець заслуги не тільки яко голова держави, але і яко писатель і добрий драматург, звістний і по-за стовпами своєї маленької держави, буде впливати на свій нарід з духової сторони. Незадовго, при помочи французьких капіталів, буде будуватись залізна дорога з Цетиня до Дульциня¹⁰⁾ і Антиварі,¹¹⁾ ново здобутої землі альбанської. Для двигнення торгівлі складаєсь нове товариство плавби морської. Всюди, у кождім закутку краю рухаєсь і двигаєсь все, а у кождім найменшій ділі видко кермуючу руку „господара“.

— Але все таки — сказав мені земляк-Українець, що вже довгі літа проживає в Черногорі і таки на добре вже очорногорчив ся — я не могу дивитись на той рух инакше, як з недовірем і боязнею. Оно так виглядає та робота скоро як-би в горячці. Ідея гонить за ідеєю, зміна за зміною. Князь має найщирішу волю повести свій край на дорогу поступу і європейської культури. Але чи се діло удасть ся? В кождім разі перебуває тепер Черногора небезпечну кризу. Старовина руйнує ся і пропадає. Гомеричні тини старих юнаків-Черногорців щезають, але чи та молодіж, що іде за границю культуризуватись, чи она заступить старину добре? От питане, велике питане! Оно було вправді і в других державах колись на порядку дневнім. Але чи Черногора порішить его в свою користь і чи новочасні порядки будуть лійши від давних патрїархальних? Такі скоки не все удають ся!

Котор, в вересни 1885.

Уваги.

1) **Княжество Черногорске (Montenegro)** лежить між Дальмацією, Герцеговиною і турецьким віялетом Скутарі, і приширає вузьким клином (містами Дульціньо і Антіварі) до Адрійського моря. Обшар: 9030 квадратних кілометрів (т. є. троха менчий як нпр. Буковина), людности 236.000, з того 4000 католиків і 4000 магомедан, а решта православної віри. Народність сербека. З винятком не великого числа долин край гористий і каменистий. Західна часть майже безводна. Більших озер нема; лише в полуднево-східній части краю лежить північно-західна половина великого озера Скутареского, і ту є власне найурожайніша сторона. — Клімат є на північній заході і на виході острій, а на полудни лагідний. — Продукція краєва не є встаті покрити потреб. Над озером Скутарі удає ся тютюн, вино, помаранчі, оливки і фіґи. — Від 1879 р. заведено обовязкову елементарну науку.

2) **Котор (Cattaro)**, місто в полудневій Дальмації, коло Черногори, над гарним заливом Vooche di Cattaro, найкрасний і найбільший воєнний порт австрійський.

3) **Цетиніє**, столиця Черногори, лежаче 1140 метрів понад поверхнею моря, 2010 мешканців.

4) Згадки про сербеко-болгарську війну, що закінчила ся побідою Болгарів.

5) **Солунь (Сальонікі)** найважнійше і найбільше промислове місто турецької провінції Македонії, найбогатшої країни півострова Балканського, — перший по Константинополи порт Туреччини (на 300 кораблів); лежить над заливом Солуньским (моря еґейського). Мальовниче положене, але місто брудне і вузьке. Людности 150.000. Столиця грецького метрополита і консулятів майже всіх держав. Торговлю ведуть греки, жида і турки, головню з Англією, Францією і Австрією.

6) Німецька посілість в Доїшній Гвінеї, в колійї залуу гвінейского.

7) Thury-Gasse, улиа у Відни.

8) Міляно (Медіолян), найкрасше і найбогатше місто північної Італії, архієпископска резиденція, суд апеляційний, генеральне коммандо, центральний пункт 6 ліній горішно-італійської залізницї, конзуляти. — Богате в величаві будови (катедра), великі майдани (плонці) і пассажі, наукові заведеня і збори штук красних та бібліотеки і в тім взглядї перше місце занимає королівска палата наук і штук з першою бібліотекою на вею Італію, ріжними зборами і інститутами. — Що до промислу і торговлі єсть Медіолян одним з перних мієць в Італії, а під взглядом торговлі книгарекої єсть Медіолян для Італії тим, чим Липск (Leipzig) для Німеччини. — Мешканців 432.000.

9) Озеро Скодареке лежить на граници полуднево-вехідної части Черногори і турецкої провінції Альбанії. Північно-західна часть того озера лежить в княжестві черногорекім і ту є найурожайніша земля цілого княжества.

10) Дульціньо, портове місто над Адрійєским морем, належаче до Черногори; 7.000 мешканців. Замітна торговля оливою і деревом будівляним.

11) Антиварі місто черногорєке над Адрійєским морем; 3000 людности; порт; стація пароходів Льльойда; столиця католицкого єпископа (званого у нас в послїдних часах яко зверхника звїєного о. Стояловєкого).

II.

Із Сицилії.¹⁾

I.

Дня 24. сернія приїхали ми до Катанії.²⁾ Сонце жарило скваром тронічним, поніл із бухаючої Етні³⁾ занірав дух і ложив ся веретвою на помості корабля, та на наших лицях.

Тільки що котва нашого корабля загнулася в намулі порту, як уже окружили нас десятки горлаючих Іудолянтів (сказати-б по руски: чайкарів), котрі, як мали рухливі, кидали ся сюда і туду і дивними рухами та ще дивійшими голосами, котрі не виходили з грудий, а десь аж з жолудка, — такі они були глубоко-харкучі, — зазивали нас кождий у свою барку. Мені нагадав ся мій побут в Суезі та в Адені,⁴⁾ — те саме вражінє робить на мене тамошний приїзд. Панованє арабске в Сицилії, видко, лишило свій відпечаток в бесіді сицилійській, котрої ніхто знаючий мову італійську не годен зрозуміти, і оставило навіть слід на типах лиць, так само і на оригінальній одежі національній, подібній до іспанско-маврийскої.

З порту представляєсь місто прегарно. Кунули соток церквей і монастирів, того нащадку католицьких середніх віків, і комни новочасних фабрик взносять ся високо по-над море хат і елегантних палат сицилійських родових та капіталістичних баронів. Етна, сягаюча під небеса своїми вічно димячими ся горлами та верхами, дає тому образови відповідне тло.

Вечером робить місто ще красше вражінє, бо над білими мурами міста бухає і палає з Етни лява, освітляючи чародійним сьвітлом верхи кратерів і видаючи розжарені кусні ляви у воздуху, як коли-б який велит-чародій грав ся кулями з жареного зеліза, видаючи і хватаючи їх у воздуху.

Но при вїзді до міста ціла поезия пропадає в одну мить. Погана вонь, виходяча з хат та з кривих улочок, дає тільки роботи нюховому нервови, що другі нерви, приглушені, не ветанї функціонувати. Донерва на двох головних і парадних улицах Strada Vittorio Emanuele та via Aetnea чоловік може віддихнути і віддатись вражіням, котрі накидають ся на него.

Як в усіх італійньских містах, так і тут єсть одна або дві улиці від паради, куда они ведуть приїзжого і котрими они всі чваняють ся. Тут палати богачів, тут театри, публичні огороди, тут усякі інститути, тут парадні церкви, тут зібране усе, щоби блистїти і заснапати очи піском блиску та богатства. Але хто цікавий заглянути під полу того блиску і загубить ся от хоч-би зараз таки в сусїдній улиці, той зараз пізнає усею нужду того виїшого чваньства. На приклад на парадний театр або на який парадний памятник знайдуть ся гроші в мунісірію, але

щоби заспокоїти які-небудь санітарні потреби міста, або по троха освітлити угли та улочки, на те гроший нема. За те парадні улиці блищать мільйонами ламп, за те горять в giardino⁵⁾ Bellini канделябри газові та електричні, на площах стоять пам'ятники патріотичні без ліку, і т. д.

Сей спосіб господарки, достоту подібний до тих бідних панств, — буває і у нас в Галичині, хоч не так часто. Панства бідні не мають чим добре поживитись, в хаті не мають в що порядно одягнутись, але у них про людське око держить ся все салон з фортепяном... Але здаєть Італіяниці зросли ся з тим так, що їм се навіть в очи не впадає.

Кождої неділі та кожного четверга грає в giardino Bellini музика. Море світла сияє в тім справді величавім огороді. Сотки елегантних повозок запряжених угорськими бігунами, російськими чорними орловцями та англійськими ризаками, кружляють повільною ходою по гарно ушпаних стежках огорода, — в повозках гарно одягнені пані та гордо споглядаючі нани. Се principe Paterno — говорять мені знакомі — а се barone (імярек), а се possidente (такій-то). Чудно, гарно, величаво! А спитайте, — каже мені один тут від довшого часу осілий знакомий Німець, — що ті всі principe, barone і possidente обідали, а ще будуть вечеряти?

На ниху, на вишине чваньство тут іде все, — на солідне життя нічо. І мені справді підчас мого побуту в Сицилії так видалось, що всі і вся дивлять ся тільки на те, як они презентують ся (вираз спеціально галицько-польский: як się prezentują, та він перейшов і у руске). В каварнях і на рогах улиць стоять елегантно умундуровані

офіцери з величезними шаблями в страшенно марсових позах — будім то: пустіть лиш, а світ увесь завовеємо! — по stradon-ах походжують паничі, що, судячи по лиці, так і викидають лиш мільони, навіть і шевці та кравці, і послугачі мійські — усе позує на те, що оно щось далеко більше, ніж то, що єсть справді, — оно щось таке велике, що й придумати не можна. А що найсмішнійше, всі ті пани, впрочім тілесно великі харлаки, позують, як і всі Спещляниці, на відвагу і величезний мартіялізм. *Coraggio niente paura*, — так і покликають они на всякого чужинця, — а самі? Раз лучилось мені бути свідком ось-такої пригоди: Нічо нічого, як лише великий дощ і злива снали на місто, так що в одну мить улиці по кістки сипили водою, деякі omnibus-и, що стояли в поперек улиці, перевернулись і деякі лавки та столи поплили з водою. Кілько то крику, кілько то галасу було тогді в місті! Помп'єрів зазвано трубами... звони церковні кликали на гвалт, — такий настав заколот, якого я ніколи не бачив. А на другий день стояло в газетах: „Злива се була, про яку не чувано... *Nostri pompieri lavoravano con molto zelo e coraggio... Cittadini*⁶⁾ показували багато посв'яченя... Та, слава Богу, обійшлося без жертви людегої“.

Італіяни мають пословицю: *Molto fumo, poco rosto* („богато диму а мало печенї“) і сю пословицю можна справді прикласти до них. Всі они подабають на лицарів опереткових, — багато крику, а нічо з того. По-за мартіяльною-зухвалою поставою по-за величними брамарбадеріями крие ся звичайно велика фізична нездарність і моральна нічогість. Всі ті постанї з зухвало-завзятими лицями, драпіровані елегантно в свої ман-

tilli a la banditti, показують ся при першій лїпшій нагодї нікчемними хоч крикливими боягузами. У нас кажуть: „жид бе та й кричить“, а Італїянець, „кричить та й утїкає“. Не берусь судити, чи веї они такі, та особливо, чи північні Італїянці не мають більше мужескої відваги, але що один наш мужик з добрим цїном зігнав-би до купи десяток Італїянців із Сицилїї, се безнечна та істинна правда.

З другого боку видїв я Італїянців в їх новїй кольонїї над Червоним морем в Массауа⁷⁾ — та бачив знов дїя порівняня Англїчан також над Червоним морем в Суакїм.⁸⁾ Англїчани усї здоровї, кренкі, веселї, серед найбільшої горячи грають в свого lawn-tennis та cricket, їздять верхом по пунци, а вечером зібравшиє у свої клуби вечеряють у веселїм гуморї і сплять сном блаженних під тим самим жаром сонїчним, де Італїянці в Массауа плачуть і парїкають на maledetta politica, котра їх винула сюда на смерть та погнїбїль...

„Коли не ширїг, то не широжї ся“, — істинна правда, — коли-б не те чисто-людске великопанїство та чваньство буїм то великої держави.

І менї видїть ся, що правду мають ученї, кажучи, що полудневий мїлий клімат бабить і нищїть расу людску, роблячи єї слабою фізично та морально. „Де подїлаєь Козаччина, буньчуки; гетьмани?“ — де подїлаєь римека самосєвїдомїсть мужеска та де подїлаєь краса жїноча часїв медїцейських та венецїянських? В Сицилїї того усього на лїк не знайдеш. Може на півночі?

Поїдемо до Генуї, — побачимо.

II.

Зібралось нас товариство чотири чоловіка і рушили одного дня з полудня на Етну.

Шлях на Етну веде через Via Aetnea, парадну вулицю серед палат та огордів. Відтак іде середмісте чорне від непотинкованої ляви, з котрої тут усе будуєсь, і хати і церкви і помости уличні, та від величезного бруду. За передмістям розетелились гарні виногради. Зелень відбиває пречудно від темно-голубого чернозема, — тільки се не чернозем наших подільських піль, а так само плодови́тий намул, чи лїпше сказавши, пісок з ляви. Сади смоковичні, кактусові та виноградники міняють ся одні за другими.

Наша повозка знімаєсь усе в гору на похилім Campo di Catania. Етна як нищить з одного боку своїми вибухами плоди людскої руки, так з другого боку дає плодоносний попіл. Тут усе залежне від Етни і навіть місто Катанія дістало своє ім'я від Етни по грецки *κατα Ἄετνα* (під Етною), — як розказує ся в *guida di Catania*.⁹⁾

Приїхали ми до села Nicolosi¹⁰⁾ і вступили до Hôtel Aetna. Тут взагалі все пишає ся і любує ся в високопарних іменах. Який-небудь кулярик або уличний музикант зовесь тут *professore*, ми всі чужинці, котрі дають гроші, тут *Eccellenza*, — чому-ж би ся хата не мала зватися готелем? Впрочім готельник — чоловік приємний дав нам добрий підвечірок, постарав ся нам о мули і стояв нам у всім і у вся на наші услуги, що все і вся описує, як показалось, стояло високо почислено в рахунках, се друга річ. На те-ж ми *forestieri* т. є. чужинці, щоби платили!

Із села Nicolosi рушила наша кавалерія на мулах шляхом до Monte Rossi. Ціла ескадрона складала ся з нас чотирох, двох провідників верхом та двох чурів пішоходів, малих хлопців, котрі підганяли наших лінивих Rosinaute, серед цікавого гамору усіх баб сільських. Хоч улица була широка, то ліяким робом не можна було впливати наших мулів, щоб ішли по два разом. Всі они — як і наші коні в гуцульщині — тягають слідом один за другим.

Monte Rossi — се два вулканічні верхи, що повстали підчас великої ерупції року 1669, коли то лява рознеслась величезним вибухом і знищила цілу оселю Никольозі, в великій частині місто Катанію, та оперлась аж в залив Іонського моря. Тепер они вже утихомирились, а рука людська почала вже брати їх в посідане, засаджуючи їх з долини та добираючись усе в верх зеленіючими виноградниками.

Чим дальше — із широкого шляху зробилась погана стежка усипана піском, що заснає нам очи та дух зашпає, декуди завалена румовищем з камінної ляви з якого-там передвікового вибуху. Сонце почалось брати на захід. В міру того, як ми здіймались у верх, і воздух ставав холодіший, і рослини зміняли свій характер. Замість смокв та виноградників розстелились у підніжжя старих вулканів сади з вишень, каштанів, а там висіє з дубини.

По чотирох годинах верхової їзди дістались ми до casa del bosco („хати в лісі“), в котрій уже десять літ живе старенький дід, сторож ліса. Там то приночивши і одягшись тепло, рушили ми около 8-ої години вечером в дальшу дорогу.

Це став рідіти, дерева карловатіти. Згодом не стало і ліса, і хащовини, лиш де-не-де видіть ся при світлі місяця серед чорно бурої ляви малесенький островець слабосилої зелени. І се пропало. А ми мандрували дальше серед тієних вертепів, в тіни дебр і кратерів, котрі прибирали все страшійші види. Воздух заповнив ся сїрчанним димом, вітер гнав нам пісок в очи і заширав віддих. Мимо волї опановує чоловіка якесь дивно-страшне чутство — не скажу: боязни, але те, що Німець називає Gruseln з Grausen.

В-тім ми обминули один верх. З вертепної темности стали ми просто перед вибухаючим кратером. Поломінь палахкотїла на сотки метрів у гору, розжарена лява приєкала на всі боки, а дим густий та чорний взносив ся у воздуху і заширав нам віддих своєю сїрчаною волею. Деколи серед густо-чорного диму лиснула блискавиця, — деколи плита ляви, величини кілька сотнарової, викинена з глубини земскої залунала своїм жаром у воздуху і з громом скотила ся в пронасть. А в нутрі кратеру гримїло і ревіло, як-би мільони велитів надземских вели борбу там на смерть і житє. Руєло сьвіжої горючої ляви тяглоє і палахкотїло на кілька кільометрів у ярах та дебрах серед старих вигаснувших вульканів — і сягнуло там далеко аж до людских осель, де ще тут то там видїє ся в хатї сьвітло.

Уєїх, що стояли на верху і дивились на те великаньєке зявище природи, опанувало чутство такої безсиальности і немочи, яке може мае хробак, котрого в одній хвили може роздаввити нога пішохода. Ми всі мовчали як зачаровані. Під нами земля гримїла і дрожала. Тогдї то, в той момент, я зрозумїв і достаточнo поняв

те, що я раз читав про землетрясене в Ієхії: „Загальна неміч опанувала усіх... жінки походили з ума, найсильніші мужчини потратили голови, усіх переняв страшений ляк і рознука. Всі ходили як шалені навіть тогді, коли трясене вже перестало, не їли, не пили, не спали, всі були як зачумлені“. І справді, як тут не спаліти, коли те, що ми від дитинства привикли уважати за найстальше і найневійше, та підстава, по котрій ступаємо, усуваєсь нам з під ніг? В що-ж уже вірити? на що спускатись, на що уповати?...

Луна із вибухаючих кратерів озаряла верхи Монсібелло і, яєніючи червоним жаревом в небесах, освітляла там в далекій долині порт та місто Катанію.

І знов онієля потонали ми в темностях дебр. Наша стежка, на котрій мули по кістки грузли в понелі, вела серед погасних старих кратерів, усе вючись у гору на головний верх гір етнійських, на найстаршого і найвисшого Мончібельльо.

Чим више ми знимались, тим дужче свистав вітер, тим зимнійший ставав воздух. Я мусів завязати собі уха хусткою, бо почали вже помалу коєтеніти. Руки поховали ми в рукавиці і в кишені, а завієвши поводи мулів на шию, здали ся цілком на оніку наших коників. А коники ступали обережно і безпечно, усе в гору серед плит, завалів і метелиці з попелу та каміня.

Деєь коло 10-ої години в ночі забрехали на нас собаки. „Що се“? — питаю провідника. — „То каже сторожі на маетках de principe Terrandina“. „Що-ж таке они стережуть серед сеї нуці“? „Il neve“ (сніг). Il neve се одиноке, що осталось із давних величезних поєлостей

сего князика. Усе він продав і прогайнував, навіть земля, на котрій лежить его сніг, не належить уже до него. Остав ся ему лише є-ї оригінальний сервітут. В зимі згортає він сніг у дебри і в ями, покриває їх піском з ляви, а відтак у літї продає его до Катанїї. По дорозі здибали ми ті оригінальні каравани з мулів, що двигаются сніг в бесагах до міста.

Перед півночю стали ми у підніжжя верху Мончібелььо і загоостили в приютний домок casa Inglese.¹¹⁾ Ніхто в нїм не живе, лише цар провідників з Нікольози має до неї ключ, а Club Alpino Italiano удержує его в порядку. З великою радістю зїзли ми з мулів, на котрих просидїли цілих сїм годин, і розгоостились перед ватрою в каминї при склянцї чаю і при невеликій вечері, яку ми привезли з собою. Не довго то ми балакали та вимїнювали свої вражїня. Часочок, а ми всі порозмінювались по дуже примітивних постелях, щоби розтягнути заковані члени. Та не довго було нашого снана. Раз, що було зимно, а по друге, наш провідник точно о 3-її рано постягав нас із постелї. Треба було рушати пішки в похід, щоби з верху Джебеля (gjebel — по арабски: верх) стрїтити сходяче сонце. Ми всі кленцали зубами від студени, але як же я здивував ся, коли, глянувши на термометер, побачив 8° Цельсия по-над zero. Горячицїйська в Катанїї венїла за так короткий час зделїкатити наші північні тілеса...

В потемку рушили ми наперед. Ліхтарня нашого провідника блимала і михкотїла як сьвітло очеретове, а ми всі ступали за ним один за другим, грузнучи по кістки в понелї та шпотаючи на румовисках ляви. Добре кований кий

альнейській ставав нам в добрій пригоді, бо приходилось нам зніматися по стрімкій стежці та утяжливій і задихуватися від втоми та сірчаної пари. За півтора години ходу стали ми на верху Мончібельльо, на висоті 3319 метрів по-над поверхню моря. Рання зоря віщувала нам захід сонця. Ми усеїли на обводі кратеру і ждали. Старий дід сонів і ревів, викидуючи зі свого нутра дим і сірчану пару. Тільки тепер вже ніхто его не боїть ся. Пережив ся старий Джебель і ставши немичним, сонить лни і воркотить, згадуючи в своїй немочи давню свою силу і велич.¹²⁾

Пара нічна, що розлягалась над долинами сицилійськими, розвіялась, а з глибини моря випустило сонце в своїм маєстаті.

Не диво, що у всіх людських релігіях ставлено на верхах гір богам престоли та що з верху Синая вдохновений Мойсей, дав нам заповіді Божі. На верху гір, сягаючих під небеса, глибоко чуеться чоловік весь маєстат сили кермуючої всім, що движе ся в природі.

Перед нами отворив ся величезний простір, а на тім яснім просторі виднілись — Сицилія, береги Італії, а там на полудне в далекій далечині ледви блискав великий континент сьвіта — Африка. З верху Етні сїдїли ми оком усеї споконвічні русла ляви, що розливались віками нївечучи оселі і плоди трудів людських...

Відтак знов сїм годин на мулі. В день при сьвітлі сонця плях не видав ся нам так страшний і так поганий. Навіть ті поломіння бухаючі кратери не робили того вражіння, як попередної ночі. Коли ми опісля зблизились до сьвіжого русла ляви, що сунула ся серед садів каштанових, і побачили людей, як они в поблизи працювали

сокирами і лопатами, щоб уратувати своє загрожене добро, то і поломінню палахкотяча лява не видалась мені так страшною. Я виняв циґаро і, присиливши его на довгій палиці, запалив его собі з горючої поломіни, котра тільки-що вийшла з нутра землі, і палицею вигорнув собі остигший кусок ляви, щоби взяти з собою як намятку на родину.

Хоч помучені — 17 годин дороги на добу все таки не легка справа, — з'їли ми в веселім настрою духа з наших мулів в Нікольозі. Услужливий готельник привитав нас сердечно, а коли поганенька собі Francesca служила нам обідом, а обід смакував нам пречудесно, а добре вино сицилійське покріпило наші сили, — то ми всі божили ся, що нема на сьвітї лішого чоловіка, як наш готельник і нема на сьвітї красшої дівчини, як наша Francesca. Не приглядались ми так дуже рахункови, що з щиро-сердечним усміхом предложив нам albergista, а ще навіть дали і нашої Francesці 2 франки mancia (Trinkgeld), котра, хоч не велика, так єї урадувала, що з радости та утіхи побігла в садок і, назбиравши цвітів, обдарувала при від'їзді кожного з нас букетом. Addio buon viaggio Signori! — Addio Francesca!¹³⁾

В книгу гостий записав ся і я і передав в ній під днем 25 серпня привіт землякови, котрого-би судьба занесла коли в єї сторони.

Катавія, в серпні 1892.

У в а г и.

1) Сицилія, як зв'язано, остров належачий до королівства Італійського, відділений від Італії проливом Мессінським (faro di Messina). Вид острова подобає на трикутник. Довгота північного берега виносить 322 кілометрів, західного 225 км. а західного 285 км. Площа виносить 25740 квадр. кілоом. (= $\frac{1}{3}$ часть Галичини) а число жителів три й пів мільона. Остров єсть гористий і на переміну подибуєсь то гори то долини; найвисшою горою є вулькан Етна (3313 метрів). — Клімат є дуже мильй і здоровий. В літї, як прийде полудневий вітер Sirocco, підносєть ся температура до 36°, впрочім горяч лагодить морекі вітри, а небо є погідне. Пересєчна річна температура Палерма, столиці Сицилії, 13 $\frac{1}{2}$ ° Реоміра. — Термометер ніколи не спадає на 0°, снїгу також нема. Дощ рідко коли. — Земля незвичайно урожайна. Продукти: Полудневі овочі, збіжє (особливо пшениця, дуже пошукувана, і цілий майже єї збір вивозить ся, а за те спроваджує ся дешевні сорти), кукурудза, вино, шафран, бавовна, мід, мідь, желізо, олово, богато єїрки, алун, салїтра, сіль, лява. В Сицилії знаходять ся також теплі єїрчані жерела. Хов худоби не стоїть високо. Гірництво, з винятком продукції єїрки, (котра приносєть річно понад 25 мільонів лір за около 4 $\frac{1}{2}$ міль. сотнарів), майже без значіння лише в провінції Джірдженті є кональні угли. Промсел не дуже значиний (шовкові, вовнині і бавовнині вироби, полотна, шкіри), лиш индустрия тютюнева є визначна. Торговля значна, а находить ся головню в руках Англіїцїв, Нїмцїв і Швайцарїв. Вартість вивоау виносєть около 110 мільонів а привоау около 70 мільонів лір річно. — Сицилія є поділена на 7 провінцій. Столиця: Палермо.

2) Катарія, столиця сицилійської провінції тоїж самої назви, у стїн гори (вулькана) Етни, задля своєї

краси звана La Bella (красуня), числить 121.000 жителів. Резиденція архієпископа, університет, астрономічна обсерваторія, німецький консулят, порт, кліматична місцевість лічниця, багато римських старинностей.

3) **Етна, Monte Gibello**, вулкан в Сицилії, найвищий з усіх європейських вулканів, особно стояча маса, висока на 3313 метрів, котра складає ся з властивої підстави (стоши), середущої части і з властивого вулкана, котрий понад середущу (найбільшу) часть вносить ся на 380 метрів. Поверхня гори займає 1267 квадр. кільом. (23 квадр. миль), промір підстави виносить 37 кільометрів а обвід 148 кільом. — Гора ділить ся на три області: 1) Regione piemontese, Regione colta, сягаюча до 1070 метрів висоти, утворена з великого множества менчих гір, єсть управлювана збіжем, вином, полудневими овочами і т. д. і замешкана через більше як 100.000 людей; 2) середуща область, Regione boscosa або selvosa, покрита лісами з коркових і инчого рода дубів, фіґ, каштанів (славне великанське каштанове дерево) і т. д., сягає до 2000 метрів висоти; 3) нага область і по 3000 м. сягаюча сніжна область. Висше 3000 метрів ділає вже власне тепло гори. Сніг і творячий ся при таяню снігу лід, єсть значними предметами торгowlі. — Сам кратер має около 5 кільометрів в обводі і є 100 метрів глубокий. Істория не тямить вибуху головного кратеру, а вибухають лише побічні кратери, котрі покривають боки головного. Всіх побічних кратерів є 700, між ними 50 більних.

4) Про Суєз і Аден буде дальше в споминах з Египту і Адену.

5) giardino = город.

6) = наші помпieri працювали з великою ревностю і відвагою... Горожане.

7) **Массава (Massaua)**, коралевий остров в Червонім морі, при побережю країни Samhara (частини Абіссинії).

безводний, — і місто на тімже острові з найліпшим портом цілого західного побережя Червоного моря. 2350 мешканців. Значне місце торговельне.

8) Суакім, місто египетске, на західнім побережю червоного моря, лежаче частию на суни а частию на коралевім острові, добрий порт, ололо 40.000 мешканців. Ту збирають ся путники йдучі до Мекки з Египту. Значна торговля.

9) = провідник по Катарії.

10) Нікольозі, найвише положене село на вулькані Етії, 2983 жителів.

11) = хата англійска

12) Про головний кратер Етії гл. увагу 3-ту.

13) Прощайте! Щасливої дороги панове. Прощай Францішко!

III.

Із Генуї.¹⁾

I.

„Очевидно, Александр Великий — великий чоловік, але по що крісла ломати? — пригадались мені сі слова Гоголеві, коли прийшло ся бути наочним свідком тих Колумбових парад в Генуї, про котрих величавість розтрубили телеграми і дониси по всему світу.

Читаючи опися в італійських та англійських і німецьких газетах описи тих великолінних парад, приємів і т. д., і т. д., я справді не пізнав їх і дивував ся, чи то справді те, що я бачив наочно. Тільки-ж з другого боку я знав одного журналіста, котрий під великою тайною зрадив мені, що всі великі ілюстровані журнали світа уже кілька років перед смертю німецької цесаревої Августини заемотрили ся в кліші „Цесарева Августини на катафальку“. Те саме було і зі старим Вільгельмом. В день по смерті появили ся у всіх газетах ілюстрації і дониси. Чому-ж би ні? Усі паради офіційальні подібні достоту одна до другої. В описях хоч сфабрикованих в редакційних

бюрах не можна похибити багато. Чим більше великоління в описі, тим і краще.

Вирочім за відкритте Америки ломили крісла Німці в своїм німецькім Vaterland-ї, доказуючи, що Америку давню перед Колюмбом відкрили Германці з Ісландії, котрих провідником був таки справдінний Німець з Кольонії, і він перший ступив на Wunland (Weinland) і описав его описля в своїм справозданю. Жиди в віденськім Tagblatt-ї доказали, що правою рукою Колюмба був жид Sanchez Menzales, та що се цілком неправда, мов-то Ізабеля заставила свої клейноти, щоби виправити кораблі іспанські, але властиво було Consortium з капіталістів жидівських, котрі достатчили грошей, і то навіть — як з гордостию підносять Tagblatt — лиш на $1\frac{1}{2}\%$ від сотки...

Чому-ж би й генуезцям не повеличатись, тим більше, що Колюмб родив ся в сїм місті? Вирочім, хоч показують тут хату, в котрій Колюмб мав родитись, і хоч на тій хаті стоїть величава таблиця, то все-таки походження Колюмба з Генуї не доказано історично. Але все одно. Генуя постановила звеличати Колюмба. Тільки не дурно каже ся в італійській пословиці, що: per far un genovese ci vuole un ebreo, un greco e un turco (на одного генуезця треба жиди, Грека і Турка). Генуезці наперед почислили:

Приняте короля коштуе	тільки
освітлене міста "	тільки
історичний похід "	тільки
а вистава "	тільки
За се 40 чужих кораблів принесе золота	тільки
наплив гостей друге	тільки
продаж усяких річій знов	тільки

Що барини виїшов на користь Генуезців, за се ручить їх репутація і наведена вище пословиця. Они-ж порушили небо і землю, і короля і всю світову дипломатию, і нарobili стілько реклями, що все мусіло так удатись як они хотїли, але чи з користню для гостей, — се друга річ. Добрий кунець, а до того Генуезець, в те не входить.

Дня 8. вересня приїзд короля.

Чімборассо, бум-бум-бум! та ще раз бум!

Усі сорок кораблів та тільки кріпостий на краю заглушили світ одночасними вистрілами. Величались взаїмно на перед кілька днів усі народи і всякі префекти, адмірали, команданти і другі „чини“, — тепер кождий з-осібна і всі разом в один час виналили по 21 вистрілів в честь короля. 21×40, як король вїхав у порт, 21×40, як ступив на землю. Хто в той час ще не оглух, то може величати Госнода за здорові уха та ще здоровїйші нерви...

Король ступив на землю. Приняте як усюда в нашій богоспасаемій Європі! Кюск... трибуни... сотки пань, сотки усяко-образних уніформів і хрестів... позаду чернь-нарид... стісок, глота, велика духота від сонця і транспірації від пітнійючого тіла... громи гармат, зойк десятк музик, що в один час на всякі ноти вигравали *magica reale*... От усе, що в телеграмах зове ся великолітнім приємом. Що в Італії інакше, ніж деінде, то се, що тут крім оклику *evviva il Re!* — вся публіка бе ще брава, деякі достойники навіть перед самим носом короля...

Як усюда, так і тут, король перейшов фронт почетної компанії, поздоровив са з сим та тим, всів до повозки і поїхав у свою палату.

Король хоч сивий, виглядає ще на кренкого чоловіка. Звисаючими товстими вусами і виразом лица, котрий силуєсь бути марсовим, — Італіяни зовуть то *faccia feroce*, — виглядає король як ті наші майори старої дати (они нині вже вивелсь), що то гримають і кричать на своїх „мужа“, але в глибині серця добрячі і щирі. Бачив я короля в день, бачив онієля на бали, котрий устроїв міністерію, а на котрім король явив ся в цивільній одежі. Бачучи, як він тут щиро і цілком по товариєски, без ніяких церемоній, бесідував з сим та тим цілком мов звичайний *bourgeois*, я прийшов до тої думки, що *faccia feroce* — то лише вишній образ, котрий у Італіянів уважаєсь за конечний до уніформу...

La regina Margherita — улюблена Італіянцими *la bionda regina* — висча ростом від короля, з виразу лица симпатична і з натури го-вірлива.

Наслідник престола — *il principe di Napoli* — дуже малого росту, виглядає слабосильно.

При відїзді короля знов увесь наряд занле-скав у долоні і офіціальний прием скінчив ся. Відмаширували вояки, здаєть ся вишукані до почетної компанії, на погляд дуже миршаві і в марши цілком не вояки, як то ми привикли бачити наших або ще більше прусских жовнірів — усі уніформи і орхестри почали розходитись, — хто пішки, а хто повозкою.

Богато я вже на своїм життю бачив уніформів, але такої дивної переседи я ще не видів. Най простять мені усі, що носять уніформи, але признаю ся, що ціле уніформоване товариство робило вражінє оперетки, або ще ліше мажта-лірній щиркової. А найкрасчі тини під тим взгля-

дом були Іспанці та Італійці. Один натягнув на себе золотом капаючий фрак з палючо-червоними, другий з зеленими вилогами, — на голові у одних шолом з білим, у других з червоним кінським хвостом, — один аж по коліна в чоботах, другий в черевичках, — один в панталюнах з лямпасами ширшими від штанив, лямпасами червоними, зеленими, жовтими, — на грудех та череві (sic!) хрести і ленти вздовж та виоперек... Чистий карнавал! А найсмішніше те, що кождий носив свій карнавал з якоюсь гордостю і з самоєвідомостю, а Італійці та Іспанці з спеціально-марсовою *faccia ferose*.

Хоч ми Європейці держимо себе за людей — страх як цивілізованих і з гордостю спознаємо на чорного негра африканського, — то я все-таки, споглядаючи на се уніформоване товариство, не міг освободитись від образу, котрий як-раз станув перед моїми очима яко пригадка з побуту в Африці. В Момбаза²⁾ станув раз передомною негр, здасть ся генерал або пичій який високий „чин“ военний чи цивільний, і в маєстаті свого уніформу гордо споглядав на мене, одягненою по цивільному в білу бавовну. А у него на голові було струсе перо з-на метер довге, — під бородою підвязаний, скажім, шолом, коли не ченець, на котрий найменше два різнобарвні когути мусіли дати свою шкіру і своє піря, — ціла фізура волося пречудна вежа з космиками на всі боки, — бразлети і нараменники мосяжні, а спирав ся на свій лук не менше гордовито, як европейскі генерали на свої шаблі.

Сьмішний мені був тогді сей чорний генерал... А ми що?... ліпші? цивілізованіші?

II.

Пійшов я по місті поглянути на декорацію. Украсене міста по цілім світі однакове. Лямпіони, хоругви, зелень і т. п. Один — видно опозиційний журнал — *Corriere di Milano*, описуючи великоліпне тих обрає, підісе, що все-таки чувство посвяченя для династії не пропало між Італійцями, коли они рішили ся цілими ночами снати без ковдер і покривал, аби лишень удекорувати ними вікна і балкони... І він сказав правду — сей насмішливий донсеуватель. В богато вікнах можна було бачити застїлки з ліжок та покривала зі столів... Господи, на що не зможесь патріотична душа в своїм пориві?!

Парадні улиці *Via Roma*, *Via Garibaldi*, *Via Balbi*, на котрих містять ся палати давних генуезких аристократів та нових грошевих баронів, були окрашені знаменито. *Piazza Vittoria Emanuele* блистїла від електричного світла і веселїла від зелені триумфальних брам. Серед площі стоїть гарна, можна навіть сказати дуже гарна і виразиста бронзова статуя Віктора Емануїла на кони.

Тут в Італії кожде місто змагаєсь на те, щоби мати у себе статую короля освободителя. От навіть перед своїм приїздом до Генуї музеїв король Умберт відкрити статую свого батька в місточку *Spoleto*. Тільки-ж при сїй нагодї мав він (*fama fert*) сказати до свого сусїда: Дорогий батьку!

Як ти змінив ся від часу смерти. Злізь дорогий батьку, з тої поганої шкани... я пішло тобі иншого, дїншого коня з моєї машталїрї...“ Може бути, що сї слова вложили в королївскі уста прокляті журналісти, але нікуди правди

дѣти, они й можливі. Деякі різьбарі в Італії думають, що коли до якої небудь статуї причеплять здорові вуса, уже й готовий портрет de' Re baffone (короля вусатого), як в народї звали Віктора-Емануїла.

Великі оновітки, а ще більші хоругви звисаючі серед улиць з надписом: „Esposizione Italo Americana“ показували нам дорогу до забудовань вистави.

Забудованя вистави з верху імпазантні. Кольонни, статуї, все те робить гарне вражінє. Тільки не приглядатись тому всему близче, бо покаже ся, що все те великолїпнє скленанє на-борзі з дощок та з бляхи і потинкованє з верха гіпсом, а салони дешевими паперовими тапетами.

Входжу в середину. Глота народу проходить по вимощених ріню хідниках серед зелени і малих деревиць, на-борзі позичених з якого огорода. Музика військова затинає усяких маршів. Весело і гарно.

— А що тут єсть цікавого на виставі? — питаю знакомого Італїянця.

— Per bacco! (Господи!) були ви в лябіринті?

— Ні, кажу.

— E molto interessante.

— Справді?

Чому-ж би й ні? Коли чоловік увійде до того навільону, то може справді заблудитись, бо через рефлекє уставлених зеркал не знає, чи се хідник, чи лиш образ, а коли вже остаточно по довгих короводах знайде стежку на перший поверх, то не мало здивуєсь, коли своє обличчє і свою чесну парсону побачить 1292 разів (так стоїт написано) відбиту в уставлених скієно

зеркала, так що справді мала ся хатка в одну мить залюднюєсь тисячами гостей.

— А що більше?

— Були в панорами?

І тудя я дійшов і побачив в панорами (вирочім гарній) матушку Мосєву з єї палатами і єї імператорским Кремлем. Також цікаво, не перечу.

А там дальше був я в Ельдорадо — також рієсе de resistance вистави, також повної гостії усякого стану. І що-ж се Ельдорадо? — снштає цікавий читач. От гарній собі будинок, в котрім можна добре і за добрі гроші повечеряти, де грає добрий концерт і де на сцені виступають співачки іспаньскі та французькі, на вельоцінеді роз'їздає в гарні фігури il celebre velocipedista russo гоєнодин Гетманский і т. д. і т. д.

Дуже цікаве також — і я під тайною признаю ся читачеві, — що в Ельдорадо можна провести вечір дуже добре і весело, особливо в веселім товаристві...

Але що-ж вистава? Єсть ще тут пивария мінхеньска, вишария в формі яйця колюмбового, кавария віденьска і montagni russi — забава дуже невинна і весела особливо в товаристві пань.

А що дальше? Був ballon captif, та тріє... були органи великодійні та заглухли... єсть ще дуже незначна виставка образів і трошки дїшній добір марморових і теракотових статуї... єсть навільон усяких машин німецьких і... коєць. Ні, ще не коєць. В американьским відділі єуть вироби з бавовни, і мілїони; цілі піраміди з фляшок, чи порожних чи повних, не умію сказати.

Яку-ж ціль мала ся вистава? — питає далеко сягаючий читач. І я сам був так наївний що поставив собі те саме питанє, та не знав на него відповісти, доки не найшов розвязки в журналах італіянських, прочитавши, що при нагоді королівських відвідин *onorevole presidente* вистави *signor Raggio* став іменованій *commendatore del ordine Maurizio e Lazaro*, а такий-то пан *secretario cavaliere* і т. д., і т. д.

Усі Італіянці, хоч як они демократичні, дуже любують ся в хрестах, чинах і титулах. Той самий, вище названий пан *Raggio*, вугляр, що доробив ся міліонового маєтку, дав в честь короля бал в своїм замку і запросив більше як дві тисячі людей. До палати прибудував він на ту ціль величаву салю, парк свій освітлив ал гіюпно по бенгальски, буфет уставив, якого світ не видав, — словом сказавши: видав копуюченну грошій. Між уєма гостями ходила в той сам вечір поговорка, що *Raggio* — страх як намагаєсь бути графом! І став ним. При прощаню король стиснув ему руку і сказав: *Salutate mila signora contessa!*⁴³⁾

III.

Історичний похід Колюмбовий!

Від якогось часу увійшли сї історичні походи в моду в Европі. Був славно-звістний історично-алегоричний похід у Відни, був патріотичний похід в Монахюм, був і в Швайцарії... Не знаю сказати, де его не було.

Історичний похід в Генуї...

Тра-тра-тра! Чімборассо бум-бум-бум! Перед-міска музика — переодягнена по тандитному в середньовікові костюми.

Герольди з хоругвами Іспанії — кождий герольд з малим чурою верхи на... шканах... справді на поганих шканах ціркових.

Добичі і невольники з „нового краю“ — здасть ся послугачі міські, помальовані на чорно, в темних уборах після системи проф. Єґера, — носять в руках вишкані пануги і пичі звірата ново відкритого світа.

Тріумфальний віз, представляючий алеґорично славу Іспанії. Хто видів алеґоричні вози на поході віденським, той не знає, що тут оно таке.

Молоде лице гарної панночки, представляючої ґенія Іспанії, вириває чоловіка з задуми... і злекнає серцю... Знов герольди, знов музика і трубачі. Король Фердинанд і Ізабеля... Колюмб і цілий двір королівський... Славиги Госнода, що бодай коні гарні! Костюми сшиті, видко на-борзї, а може й куплені на тандитї. Король і Колюмб виглядають не зле, навіть досить імпозантно, але що Ізабеля представлена тою — скажїм без обиди — кругловидою, справді поганою і страшно помальованою панею, все-ж таки на сороковім році віку, сего вже комітетови ніхто простити не може. Але може так стало ся з бїди-лиха. Італїянці усї взагалї погані їздїї верхом, а між панями про сєй спорт і не чувати, то дуже і-мовїрно, що ся панї була одинока на цілу Іеную, що мала звістне італїянське *coraggio* сїсти на коня. Так пояснив менї справу мїй сусїд із подивляючої публіки.

Потім пішла уже компанія іспансько-королівської гвардії, моряки і т. д., і т. д. Се товариство ішло собі так а *la buona*, як кажуть Італійці. Де-кому з тих видко плачених герольдів і вояків було скучно тягнутись чотири години від вистави аж по пам'ятник Колумба і назад. От і проводили они собі час, як могли: де хто з герольдів закурив собі цигарето, дехто виступив таки з рядів і пішов на хвилинку покріпгтись. Людеке оно! Признати правду, великого порядку в поході не було і між публікою, що тьмою тьменною завалила усі хідники, — не було сего, що ми привикли звати офіційальним порядком. Бувало приміром так, що деяка любляча мама вибігла із публіки, щоби поцілувати свого сінка перебраного за чуру, або що добрі товариші змішались між герольдів та вояків історичних, щоби побалакати, або таки просто в поперек походу перебігали улицю. Але подумати, що тут уся нарада діялась без шналіру військового, без поліційників, та що вся публіка повинувалась панам комітетовим, то все-таки мусимо тій масі народу признати багато такту і образования.

Вечером балъ в муниципію. „Il barone sindaco має честь просити Вас (імярек) на ballo in palazzo municipale“ — стояло на картах запрошення.

Хто міг достунити тої чести — а справді багато було званих, а мало ізбраних — натягав на себе *la grande tenuta*, хоч фрак, хоч уніформ, та оплатившись добре повізникови, спішив на той вечір, про котрий уже наперед голосили газети, що буде, якого не бувало.

Ступом одна за другою тягнулись повозки. Перед входом виринали з повозок елегантні панї

і всякого рода уніформи. Дійшла і на нас черга. Широкі сходи мармурові, гарні, великопаньські, вели до сальонів. Тільки ще перед самими дверми треба було вилегітимуватись. Два чорні замасковані доміні стояли тут на варті і пересмотрювали докладно карти запросин. Чия карта не в порядку, а може й фальшована (видко й таке водить ся), тому нема доступу до сьвятая сьвятых.

А ся сьвятая сьвятых справді пречудесна. Цілий ряд сальонів обвішаних гобелїнами, освічених електричними канделябрами, на стїнах славні образи старі італїянські, повали з гарного stucco малювані al fresco — а в сих палатах сам цвїт Італїї!

До Генуї зїхалось на той час усе, що в Італїї має імя, значїне і становиско. Панї в богатих тоалетах. Видїсьєсь богато й сьвіжих молодих і гарних лиць. Чимало попадаєсь гарних русявих з синими очима, — то мешканцї Піемонту і Лїомбардїї, антропологічний нащадок лїонїобардеский а може й австрїйский... Вирочїм властивих красних мужчиньских постатей дуже мало. Богато лише позованя, — позованя фрїзерского на красу, позованя марсового на завадїяку з великими вусами позиченими з бороди à la ge Emanuele, позованя на все і вся, лиш не на природнїєть... Великим ростом відбивають гвардїїє королївскї, вирочїм уніформованї дуже разячо. Тільки-ж они так страшно видають ся понад рївень других никлих мешканцїв Італїї, що менї бачить ся, король з великим трудом зміг набрати собі ту сотку добірних гвардїїєєв.

Глота величезна! 2500 прошеных люднїй сунєсь тут валом. Хоч до ужитку гостей стоять

три палати, все таки стиск великий. Троха легше віддихати в маленьких але гарних огородинх, ладно удержуваних а ще красше освітлених.

Коло 11-ої години вечером прибув король, королева і ціла світа. *Marcia reale, evviva il re*, браво і плескане публики в долонї... Щоби зробити честь цивільним горожанам явив ся король в цивільній одежи. Так само й наслідник престола.

Для нас, що бачили подібні приєми на других дворах європейських, було цікаве то, що ні король не держить себе, ні публика не уважає его за короля „з Божої ласки“. Традиция Емануїла яко *il re eletto* (вибраного короля) держить ся крінко. Король в поєдинчїм фраку мішаєсь між публику, балакає щиро, вічливо, то з сим то з тим. Так само королева. А мимо того, що він не окружаєсь авреолею намащеня Божого, всі его вигаяють щиро і сердечно.

Були тут між публикою *il principe Centurione*, родина *Visconti, Massimi, Pallavicini*, — роди, що виводять своє походжене від хрестоносців а навіть від римських *proconsul'ів*, — але на них ніхто, ні двір ні публика, не звертає особливої уваги. Дух демократизму рівнає усіх.

Те саме бачив я навіть на вечерку, що его дав *marchese Pallavicini*, де — як мене вивняли — зберєсь саме добірне товариство — *cetème de la cetème*. І тут, в тім кружку, де, правда, блєстїло багато стародавних гербових імен, були й банкири, і архітекти, і лікарі, і другі веретви роботи духової. Ні публика, ні король — а він і на сїм вечерку явив ся в цивільній одежи — не робили ніякої ріжницї між товариством. Права чоловіка, проголошені французькою революцією, взяли в Італїї верх над середновічними пересудами.

Що на бали в мунісіріо по півночі почались танці, — що старші розважійші заступники мужеского пола брали лучшую часть і завалили буфет, — про се я й писати не стану. Оно розумієсь само собою, оно всюда однаково.

Що освітлене міста було справді гарне, — се також розуміє ся само собою, коли подумати, що місто Генуя лежить на похилости Апенїнів і стуньями спускаєсь у Ліґурійське море.

Що і електричне освітлене порту і 40 чужоземних кораблів було також гарне і чаруючо величаве, — се також нічо дивного.

Про балеве представлене в Teatro Felice, про інші різні бали і приєми у різнородних паньств та на кораблях всяких народностей також писати не стану. Они всі однакові, всі сшиті на одно так зване європейско-цивілізоване конїто. А що все те страшно мучить чоловіка і надоїдає, можу всіх уневинити.

По кількох таких офіційальних забавах, де бути мусїв, мене опанувала така жадова супокою і вічпочинку, що я чим скорше завязав свій узлик і поїхав до Медіоляну та на озера північно-італїянські, щоби серед пречудової природи віддихнути і відпочати в закутку, де я нікого не знав, де ніхто зі мною не витав ся, де ніхто до мене не відзивав ся.

Для моїх земляків — політиків донесу ще на сам кінець, що Італїяні дуже остентативно витали Французів, — братаням їх не було кінця

Деякі італїянські журнали підносили, що сьвято ґенуезке — то погребане трисьвятої алїянси, пруско-австрійско-італїянської, а зародок звязку французско-італїянско-російського...

Уваги.

1) Генуа (Genoa, Genova) столичне місто італійської провінції тої самої назви, зване *la Superba* (гордина) за-для свого прекрасного положеня, лежить в північній Італії над морем Лібурійським, і має два порти: виїшний єсть вільним портом, і єсть заосмотрений в морську ліхтарню (*Leuchthurm*); внутрішній порт зове ся *Darsena*. З віден йдуть парівці до італійських і французьких приставий (портів) середземного моря і інших; і для галицької еміґрації бразилійської була Генуа головним портом. Число мешканців: 216.000 (1894 року). — В Генуї знаходить ся між иншими австрійський консулят, університет, публичні бібліотеки, школи морської плавби, ботанічний город архієпископска резиденція. Генуа єсть важним місцем торговельним, а також має багато фабрик з виробами шовковими, аксамітними, бавовняними, золотими і срібними, алябастровими, коралевими, панеровими, штучних цвѣтів, олійку з рожі, макаронів, мила, рукавичок і. і. — В Генуї знаходять ся численні палати з великим числом зборів.

2) Гл. нєше спомини з Занзібару.

3) Поздоровіт від мене паню графиню.

IV.

З Іспанії.¹⁾

Я в Кадізі,²⁾ куди приїхав подивитись на сьвятковане відкриття Америки.

О 10. годниї назначений вїзд короля і королївскої родини. Треба побачити сю параду. От і вийшов я — привикши до звичаїв у иньших держав — нів години перед десятою, щоб, міркую, дістати ще добре місце. Дивлюсь — розглядаюсь — усе порожнє: і площа перед двірцем желїзної дороги і у двірці самім, лиш малі хлопці — голодранці грають на площі в кічку. Може се не тут? — думаю — і пійшов далїше.

Походивши по містї і поспитавши про суть річи поліціянтів, чудно по оперетковому одягнених, у фраках, в портїерских капелюхах в поперек голови зайшов я около 11-ої знов на ту саму площу. Тут стало вже досить глїтно. Шевці, кравці і инчі їм подібні — як звичайно при всяких парадах, звичайна цікава публіка. Дивні опереткові поліціянти робили порядок, жовніри ставали до шнаїру. Бідна Іспанія, коли таке у

неї військо! Худе, миршаве, мізерне. Правда — і єї знов нікуди діти — одягнене оно страшно бундючно у всякі кольори призматичного спектрума. Чистий маскарад. Що знов правда — і єї знов нікуди діти — то коні під кавалерією прегарні андалузійські, чисті потомки арабської крові. Часу було ще видко доволі, то можна було роздивитись і налюбуватись кіньми і з нудьги робити свої рефлексії над тілесно так миршавою іспанською расою.

Стало полудне. Сонце почало печи і жарити пітійочий нарід. Мало — помалу прибували достойники: хто в каригі а хто й пішки. Фраки, уніформи, костюми з давних віків! — чистий похід історичний або маскарада, — як хто хоче. А все те обвішане хрестами, ордерами, лентами вздовж та поперек на грудех та на череві, більше або меньше виднім. Видко, ся Іспанія має багато великих та заслужених мужів. Щасливий край.

Над усіх видавав ся ростом і поставою командуючий генерал. Чистий тип із тих, котрі викликають ті звіні іспанські *pronunziamentos*. У величественних чоботах з страшеними золотими острогами — ті лякировані чоботи і ті остроги страшно кидались мені в очи а генералови они, видно, дуже подобались, — в білих штанах, в червонім кабаті, в зеленім пірю та уже не тямлю в яких ще кольорах та сіяючий від злата та сребра... Судячи по его самосвідомій міні та по вражіню, яке сей пан робив на мої сусідки, дві гарненькі собі Іспанки, — прийшов я до пересвідчення, що сей пан почуває, що він єсть і представляє собою той ідеал, якого Іспанці а головню Іспанки вимагають від муж-

чини а особливо від офіцера. Маскарадний костюм, розуміє ся, не разив ні генерала, ні іспанської публіки.

Почало збиратись духовенство з усіх капітул, з усіх парохій і церковей. А імя его тут — міллон. Попереду я думав, що ті карикатури, які я бачив в ілюстрованих журналах — то лиш вибрики фантазії, насмійливого рисовника. Так ні! В Іспанії всі ті тини живуть на живе, почавши від товстого пралата в фіолетовій сутані, аж до сухого аскетичного хитрого єзуїта. А які ще они оригінальні в своїх уборах! Одні з підбригою головою, другі виголені лиш на тімени, одні бородаті, другі голені, одні в сутанах, другі у фраках, одні в шаночках, нагадуючих ярмурку у наших старозавітників, з чорними, жовтими, зеленими або червоними кутасиками. — видко, після чину, — инчі в рогатівках з трема, або чотирма рогами. Навіть діти малі хлопята, здаєть ся, призначені до духовного стану — походжають тут повагом в своїх сутанах.

Надїхав архієпископ в своїй старосьвітській парадній каритї, цілий у фіолетах і по-верху в мережаній сорочечці. Усе зняло шанки, — навіть сам командуючий генерал бундючний виїшов ему на стрічу і поклонив ся низько. В Іспанії самій, і всюда, де лиш живе іспанська раса, має духовенство величезне значіне. Хто був в Іспанії, той не буде дивуватись, що в одній полуднево американській республіці єзуїт був президентом. Та й лиш на почві іспанської раси міг істнувати Торквемада.

Звони в усіх церквах почали звонити. Зближаєсь королївска родина. Тільки поки-що она ще не в Кадізі. Прийшла лише звістка

телеграфічна, що поїзд вступив в обсяг міста. На кожній станції мусів поїзд задержуватись, на кожній станції мусить alcada (голова) привитати королеву хлібом — сілью. Усі латинські раси дуже то балакливі, а Іспанці перевишують усіх. Іспанська бесіда звучить дуже мило, а кожний Іспанець любить ся звуками власних своїх слів.

Бути іспанською королевою і їздити по краю іспанським, видко, не належить до милих розривок королевої.

Гармати загули, звони зазвонили ще дужче, локотива заєвістала. В дворець віхав королівський поїзд. Була 1-ша година з полудня. *Eviva rey! eviva la regina — regente!*

На ступінь ступила висока стрійна пані з худощавим але виразистим лицем, а за руку вела малого, блідого, на око пяти-літнього хлопця. Се були „рей“ і „ля рехіна-рехенте.“ Двоє дівчаток, гарних білявок, з веселими очима, ступало за матірю. Се були інфантики іспанські.

Регентка Марія Христина — то примір доброї матери і вірної жінки. Своїми лиш чисто жіночими прикметами довела она до того, що королівський-монархічний принціп підніс ся в Іспанії на повазі. Іспанців — котрих панувала королева Ізабелля, ся іспанська Катерина II., лиш без її розуму — зєднала сама Марія Христина своїм непорочним характером, добрим серцем і примірним поведенем, чисто міщанським, яко жінка і добра матір. Коли котра з пануючих пань заслужила на панску рожу ціломудрія, то безпечно Марія Христина — безперечно більше, як французка Евгенія, не говорячи вже о Ізабеллі.

Просто з віденьського Тересіанум покликаний на іспанський престол 18-літній король Аль-

фонс XII. жив і уживав світа. „Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Lebelang.“ Альфонс XII. забрав з Відня і сю пісню в свою вітчизну, котра славить ся лиш сими трема річами, і живучи після неї, помер на сухоти, оставляючи свою вітчизну, в навечірє домашної революції і вагітну жінку. Син чи донька? Син — продовжене династії, мир і сякий — такий сунокій, — а донька? Вже й так їх було дві. Кілько то сліз зросло ложе сеї жінки і матери висуненої на так високе, видне становище!

Прийшло на світ хлопця і, замінявши чинець на корону, назвалось Альфонсом XIII.

Бідолашний, блідий, рахітичний хлопець. Сумно дивить ся на світ і на своє царство сеї король, а з ним і его матір. Часто він занепадає на здоровлю, а очі матери, повні сліз, звернені на него.

Бачучи се королівське хлопця, не міг я увільнитись від образу начеркненого по майстерски в романі Альфонса Доде „Les rois en exil.“ Мати — королева веде свого слабешкого сінка до славного лікаря, а щоб довідатись правди, ховаєсь в incognito.

— Погана кров! — каже лікар.

— Королівська, — відказує мати, ридаючи.

Eviva il rey eviva bідна regina regente!

Принцип легітимізму доведений тут до самого краю.

До гарно запряженої повозки веїла королева, праворуч хлопець-король а напроти на лавочці гарні дівчата-підростки. Відтак посунулись

лавою всі великі й малі чини — військові, цивільні і духовні, як усюда в т. зв. цивілізованім світі, з тою тільки відміною, що тут в Іспанії десь усе з більшою театральною позою та чисто іспанською *grandezza*-ою по давнім приписам о чинах і їх поспільнім значінню.

На іспанській землі вирости і викохалися приписи двірської етикету, і розлізши ся з-віден, стали законами на всіх великих та малих монархічних дворах. Не дай Господи в Іспанії побудитись протів тих приписів!

Королева заїхала перед катедральну церков. Серед великої гурми всяких двораків як-раз не було того, котрий по двірським приписам має одинікий право відчиняти королівську кариту. Інчий ніхто не сміє доторкнутись дверцят карити Ёго та Ёї королівської Милости! Королева мусіла ждати, доки не з'явив ся той пан. От зразок з іспанської двірської етикету.

В катедральній церкві почав ся молебень за раба божого Колумба. Надармо сплудав ся правовірно-католицкий французский граф а за ним багато Іспанців та Італійців виеднати у апостольского престола прекопїзацію Колумба в 400-літній ювілей его великого вчинку. Надармо доказували они значіне его відкриття для католицкої церкви, для її розширення і т. д. — офіційного оголошення свѣтлости Колумба не добили ся. Та все-ж таки я не буду дивуватись, коли в Іспанії по-при сотки і тисячі патронів від всяких бід, нещастя і пригод — сі архикатолики стануть молитись до того відважного моряка. В Іспанії всякі найгарнійші чувства зліті в одно з чувством реалїйности. Розуміє ся що тут свѣтковане Колумбове мало свій церковний відпеча-

тов. Процесії, молебні, служби Божі, звони, пісні набожні, літанії і т. д. — се головню входило в програму свят на пам'ятку відкриття Америки.

По молебни заїхала королева до уряду громадського. Там привитав її алкада великою і бундючною промовою з усякими ораторськими вибриками. Відтак серед окликів „*viva rey*“ та „*regina*“, серед гуку гармат та гудіння усіх дзвонів, королева забаркувалась на свій яхт *Conde Venadito*.

Яхт сей маленький, але пристроєний чудесно. Командант корабля, котрий обвезив мене день поперед, гордився, бо під его управою пристроєно яхт достойно для королівської родини. Комнатка для короля — премила, чиста цяцька, до того ще наповнена забавками для дїтвака в пурпурі королівській.

Привитанє королівської родини було симпатичне. Окликів спиналось доволі і видко було, що се все відбувалось без поліційної пресії. Все було пречудесно! — на мій погляд навіть за багато було крику і симпатії. Але то все по іспаньски — думав я і не дивувався. Цїлком по іспаньски!

Іспанець в першій зачалї ставить вам усе до вашого розпорядку. А *la disposition d'usted* — звесь та фраза по іспаньски. Проїшов соломяний зачал — пройшла і вея шевалескість і настунає жаль. Коли ви знакомитесь лично з Іспанцем, то він вам наговорить кону чемностії, запросить вас при першій стрічи в свою хату і т. д., усе, чого ви захочете, а *la disposition d'usted*. Однак борони Госпоми брати усе, що говорить Іспанець, за щирю монету. Се все фраза! Іспанець любить показати ся, заблищати,

хоть-би навіть брехнею. Але знов і ні не так! Іспанець бреше, но брешучи він сам вірить в те, що говорить. Всі они — Tartarin — Tarascon-ці.

II.

В серпні 1492 року виплив Колюмб з 90 людьми на своїх трох *saravels*-ах з місточка Палос³⁾ в світ за очі на відкрите шляху до казочних Індій. Жиди іспанські позичили на сю авантуру грошей на $1\frac{1}{2}\%$ — як з гордостю голосять тепер усе му світу жидівські газети. Адмірал Колюмб діставав 768 зр. річної пенсії, нічі капітани по 400, а лікар 90 зр. Ціла виправа коштувала 1,140.000 маравідів, себ-то на наші гроші 17.510 зр.

Порт місточка Палос замулений тепер. Для святкування пам'яті відкриття Америки вибрано сусіднє місточко Гуельва⁴⁾ з досить глибокою пристанню.

На чолі 36 новомодних панцирних велитів кораблів різних держав європейських та американських виплив королівський яхт *Conde Venadito* з Кадіза. В двох кольонах сунулись по філях Атлантичного океана кольоси, містячі в своїх нутрах найменше 15 тисяч народу, а між ними в середині яхт королівський. Кождий із адміралів теперішніх побирає річно стільки грошей, кілька коштувала давно ціла виправа Колюмба, а кождий з велитів представляє вартість що-найменче двох мільонів.

На котвицях в порті Гуельва колинуть ся три Колюмбові каравелі: S. Maria, Nina та маленька Pinta. Які они маленькі! які то незначні душини! І віритись не хоче, щоби то з такими душинами, з горсткою людей довершено того, що зовесь: відкрите Америки! Пустити ся в сьвіт, в глибину незвісних океанів, без знаня течій моря і вітру, з лихим компасом, — на се треба було відваги і зухвалости, яка подобує ся в людегости раз на десятки віків. Коли я вийшов на Колюмбову коравелю S. Maria і оглянув усе, як оно давно було, від бідно уладженої каюти адміральскої аж до самого споду, яке оно все простеньке і дитинне, — мене з одного боку опанувало чувство гордості на думку, як то людскість від того часу поступила наперед, а з другого боку чувство неограниченого, поважання для того чоловіка, котрий на чолі своїх 90 люда, вповуючи на себе і на свою сильну волю, dokonав річей, котрі сьвітови цілому дали новий напрям, dokonав того, чого бажав старий Архімед, „сьвіт увесь видвигнув із осей“...

В Гуельві на прийнятію у королевої бачив я одинокого послідного потомка сего великого мужа. Бідний він сільський собі шляхтич *hidalgo*, звичайного виразу лиця, „от собі так“ — сказати би про него. Ні слїду з его лиця, що се він потомок того великого мужа. Задягли его Іспанці в гарні шати, обвішали ордерами і лентами, королева іменувала его князем, а він так видно й не розуміє: чого то від него хотить усї ті свої й чужі панове? Чому то его так оглядають мов яку чудовищну звірюку? Дали би ему супокій та лишили би его в мирі в якій там его іспанській Вербівії.. Так ні! Іспанцям треба паради!

Може ще й продадуть его якому американському Барнумови на показ в цирках...

А може американці самі т. е. англо-американська раса, котра в своїй силі використала се відкрите і змінила в службі цивілізаційній расу іспанську, що носила вже в собі зарід смерті, змилосердить ся над сим малим потомком великого предка і, лишивши его в сунокою, дасть ему що-небудь зі своїх мільонів на супокійне і безжурне та невибагливе життя...

Місто Гуельва надягло на се свято цілого світа святочні шати: Оно пристроїло ся в зелень, у хоругви і в світло. Тільки найкрасше, що там було — історичний алегоричний похід, устроїла англійська компанія, котра близько Гуельви копає мідяну руду. Все інше — крім, розуміє ся, чисто церковних процесій — подобало на тандиту. Все на око ладне і гарне, а в середній світять пустки і недобори. Я не міг в своїй думці увільнити ся від звісного нам типу польського шляхтича, що гонить пустками, але все-таки для гонору виїзджає четвернею...

По-при чваньство і паньство на око — процвітає тут жебрацтво, якого в світі і не видати. Тільки і оно спеціально іспанське, основане на ґрунті іспанського католицизму, котрий заправляє всіми думками і чувствами правдивого Іспанця. Жебрак іспанський домагаєсь милостині à conto возмездія на другім світі. Отсе заробок! се рента! Жебраючи і побіраючи милостиню, він дає мені нагоду виконати добродітель і заслужити собі царство небесне. А жебраків тут на кождім углі, перед усякою церквою, перед усякою каварнею, всюда де лиш чоловік поступить ся. А жебрають діти, недоростки, жебра-

ють дівчата, жебрають хлопці. Усе жебрає, бо то найлегший заробок. Жебрацтво покриває своєю християнською авреолою і інші поганійші речі... І сему жебрацтву не противить ся тут ніхто, ні публіка ні уряд. Річ ясна, бо жебрацтво основане на християнській добродітели. А все-ж таки для мене оно є симптомом, котрий свідчить о упадку раси, о втраті всякої енергії і почуття власної сили. Яка то різниця між Іспанією а Америкою, де слово „beggar“ (жебрак) означає найгіршу обиду, яку оден чоловік може випречи в лице другому. Кождий, хто може, муєть працювати, а хто не може, для того єсть або державні або громадські, або приватні дома притулку! Жебрак іспанський там не ієтнує.

Вечером прийятьє у королевої. Cerele, як усюда, на монархічних дворах. Баль також, як усюда в цивілізованім єввіті. Що єввіт жіноцтва тут прегарний, гарнійший як де інде в єввіті, се яєно, — ми-ж у Іспанії.

Дєсь я читав, тілько не тямлю вєє де, та у котрого „єввітового“ фільософа, що гарне жіноцтво — то руїна нації. Чи оно вєєюда правдиве, не беру єя судити, але в Іспанії, де на красу жіночу кладєсь так велєку вагу, там дивним дивом уєї мужчини з вуду якієсь дуже зруйновані, змієзовані, зніщені. Мужчиньскої краси т. є. сїли і енергїчного вивразу лица, — як то ми привікли бачити у північних землях, — ні на лїк. Навіть мужики іспаньскі — то якієсь бідні худощаві недоростки. За те тут богато театрального позоваия і страшенно богато уєяких брикливих костюмів і уніформів. В пам'яті менї ще один пан одягнений цілком у зеленє з листочками зе-

леними та срібними, — ми его між собою прозвали міністром від натини.

Багато тут було також Іспанців з кольоній, більше та менше чорних, в більше та менше опереткових уніформах. Що они сюда приїхали, се ясно, бо се-ж головню сьвято іспанської раси. Однак що дивне і чого ніхто не може зрозуміти, то се, що всі ті більше та менше чорні панове — з типами негрів — держать себе за Креолів, т. е. потомків іспанських найчистішої крови. Біда тому, хто би посьмів сумніватись о тім!

Балакане, забави і танці йшли як звичайно на балю. Дивним дивом у сїм grand monde — „великім сьвітї“ — лиш одна королева говорила кількома європейськими бесїдами. Загал Іспанців а головню Іспанок живе ще в часах Колумбових і думає, що їх бесїда і тенер так само сьвітова, як була во время оно.

Мене обвіяло вітром іспанським і я балакав, розуміє ся, по іспанськи. Се той самий вітер, про котрий менї розказував один Гуцул, що ходив на роботу у Молдаву.

— Умієш по волоски? — питаю его.

— Ні, не вмію, але як приїду у Молдову, обвіє мене волоским вітром і я говорю.

Впрочім ми всі, народи живучі на вєходї, а найначе Русини, так уже навикли ломити свої язики, що нам в тім взглядї нічо не є неможливе. Пригадую собі як то будучи на виставі в Празі мусїв я довший час говорити з одним Чехом. Ми розуміли ся пречудесно і оба радували ся сему. Однак коли Чех, радуючись всеславянському побратаню, поснитав мене: яку то я slovansku řeč mluvím, а я ему відказав, що се я говорю по чеськи, то аж тогдї виїшла кумедія!

З мішанини язиків італіянського, французького та англійського сотворив я собі язик іспанський і запомочію міміки розумів ся пречудесно. Що часом виходили кумедні *qui pro-quo*, се також ясно. На всякий спосіб мушу похвалитись, що оден Англичанин просив мене за товмача до одної гарненької Іспанки і я сповнив сю задачу на обонільне вдоволене. Все-ж таки нігде правди діти, таке вавилонське століттвореніє і такі язикові карголомности мучать чоловіка. Я по сповненю обовязків, які на чоловіка кладе „добре виховане“, чи як там зове ся товаришка брехня, утік на веранду, щоби відпочити і закурити папіроску!

Курю і радуєсь гарному воздухови і тому, що мене ніхто не займає. В-тім дивлюсь, а тут виходить проти мене офіцер російської морської служби, видно ся в таким самим настрою духа, як я, і просить мене тим дивно — мішалим воляніком о огонь.

— „Пожалуста!“ — я ему у відповідь, просягаючи свою папіроску.

Як би грім тріснув.

— Ви рускій? — він до мене.

— Нѣтъ, не рускій, а такий та такий.

— Так ми земляки! я сам Черниговець.

— Слава Тобі Господи!

Ми мало не розцідувались. Нам обом здалось, що ми брати рідні. В одну мить я знав цілу жителінь мого земляка, а він мою. Я довідав ся, що мій земляк, забаркований на крайцері „Память Азова“, був три роки в Японії та в Китаю, тепер вертає з кораблем до дому, і надієсь дістати чотири-місячну відпустку, поїде на родину, і т. д., і т. д.

Нам стало тісно серед сеї глоти вавилонської. Ми снасли ся в оден ще отвертий *resto-gante*, і тут ми ще довго, а довго балакали, товариш мій при розстроєнім поганеньскім фортепяні співав і „Гриця“, і „Ой зійди, зійди ясен місяцю“, і всі свої та мої любимі пієні, ми тут полюбились, побратались, а коли надійшов час розлуки, щось дивного ухватило нас за горло і ми не могли слова до себе сказати.

Від тогді я вже не бачив свого товариша. „Память Азова“ поплив другого дня до Кронштада. Дай то Госноди, щоби бажаня і надії мого приятеля сповнили ся, щоби поїхав на родину і розвеселив ся, — щоб пїякі „преложєні“ не мішали із „службових причин“ его задушєвним плянам!

III.

Надоїли менї ті офіціяльні паради. З Кадіза поклав я собі поїхати до Кордови,⁵⁾ до Севілії,⁶⁾ а відтак до Гранади,⁷⁾ і постановив собі вернути до Гібральтару,⁸⁾ куда — як я обчислив — за десять день прибуде мій корабель. Чудесно! Плян зроблений найдокладнійше, усе складаєсь прегарно. Біда лишєнь, що той, хто спускаєсь на іспаньскій розклад їзди, на іспаньскі *ferrocarrilos*, безпечно не доїде до мети в свій час. Іспаньскі поїзди ходять собі, як котрому забagne ся; в „Кондукторі“ виписані шляхи, котрі в дійсности не існують; коли кого питаєш, от хоч би самого начальника стації, то і сей пан, хоч его обовязком знати все, нічого певного тобі сказати не може. Коли я по довгих коро-

водах опинив ся на розїздній стації Бобаділля і хочу брати білет до Альбезірас, місточка іспанського проти Гібральтару, то показалоєь, що сеї шлях ледви потрасований, дарма, що про него написано, ніби він перед місяцями уже готовий. Що діяти?

Ідьте до Малаґи!⁹⁾ — каже менї оден панок, коли я вже на-добре почав клясти іспанські порядки.

— А єсть паровець або що-небудь до Гібральтару з Малаґи? — питаю.

Ніхто нічого не знає.

Чорт вас побери! Довідує ся вкінци, що раз на дві неділі ходить паровець з Малаґи, до Гібральтару.

— Чи сеї неділі піде, чи на другу?

Нема відповіди.

Біжу у готовий поїзд без карти і їду до Малаґи, спускаючись на ласку божу. Приїзджаяю.

— Єсть окаязія до Гібральтару?

— Була, — кажуть менї, — та саме сьогодні о 10-ій виїхав паровець.

Бідо-ж моя! що діяти? Але славити Господа, що живемо в Іспанії, і дякую єму за те. Паровець мав справді відїхати в неділю о 10-ій, але виїхав у понеділок в полудне. Переїзд мав тревати вісім годин, а тревав двацять!

От моя маленька приключка, характерна для сеї гарної землі. Жаль лишень, що через такі приключки тратить ся час в місцях цілком безінтересних та її гроший не мало. В Іспанії їздив я дорожче, як навіть в Індїях та в Египті. Пересїчно коштував мене кожний день 20 зр.

Кордова, Іранада — осередки маврійско-арабської культури, середновічної цивілізації, ко-

трої лучі несли світло в темряву Європи, прибитої монашим аскетизмом. Університет в Кордові, де астрономії і медицині учились ті, котрих імена тепер славлять ся в загально-європейській науці, перші піоніри європейських, романських та германських рас. Кордова, котрої імя занеслось навіть до нашої глуші і тепер ще існує на означене лиш одної малої галузи давньої індустрії, т. зв. сафіянці — кордованці, тепер маленьке провінціональне містечко. Так само і Іранада. Що в тих містах єсть еще пам'яті гідне, чого не могли зруйнувати віки загорілости релігійних переслідувань, то се пам'ятники арабської архітектури. Дворець каліфів в Іранаді, мошея в Кордові та альказар (дворець) в Севілли — се і єсть, на що й варто подивити ся. Сего доконали давні Араби. Що зробили Іспанці в полудневій Іспанії, сего не видно або хоть і видно, то не гідне уваги. А від того часу ушло більше 400 років.

Багато я вже на своєму віку бачив оказів арабско-магомеданської архітектури, но ні один пам'ятник, навіть в магомеданських Індіях або в Єгипті, не єсть так гарний, чудесний та досконалий як сї два монументи. Вісімсот мармурових колон держить на своїх капітолях підково-виді склени. Чоловік походжає між ними як в лісі пальмовім. Тишина в сїм храмі божім в Кордові настрояє духа до молитви. Тут смирить ся чоловік і в своїй покорі віддає честь тій божескій істоті, котра заправляє світлом, Аллах — великий а Магомед его пророк!

Альказар каліфів в Іранаді — се казочний дворець казочного принца. Сю палату збудував не чоловік а добрий ангел, котрий хотів звес-

*

лиги душу і серце свого любимця. Се приют любови, радості і веселости. Радуй ся і уживай сьвіта!

Се будинки, котрих величавість дасть ся прирівнати до єгипетских пірамід. І одні та другі перетревали віки і народи. Серед нікчемних феллахів говорять одні про високу гадку фараонів, серед теперішних Іспанців про давних Маврів. Жаль огортає серце за тими давними культурами, що пропали. Ну що-ж? Сьвіт коловорот! іде та не повертаєсь!

Альказар в Іранадї, та в Севільї — то тепер королївскі двірці, а мошея в Кордові — тепер катедральна церква. Серед ліса кольон поставлені тут католицькі престоли з тяжкими середновічними золоченнями. На стїнах порозвішувані католицькі сьвятощі з болїзними-аскетичними лицями. Мимо волї чоловік питає себе, що роблять тут ті престоли, ті сьвятіці християнські? З їх болїзних лиць видно жаль, они самі чують, що їм тут не місце. Подібне вражіне — хоч на відвороті, має чоловік, коли ввійде в теперішню мошею а давню візантійську церкву сьв. Софїї в Царгородї.

До короля Альфонса XII. прибуло мароканське посольство від калїфа з Фезу. Із Мадриду повели їх Іспанці в альказар в Іранадї та в мошею в Кордові. Розказують, Араби, сї потомки давних іспаньських Маврів, були так зворушені, що они цілували помости в двірці в Іранадї, а в Кордові кинулись ниць і молили Аллаха та заклинали пророка Магомета. Чого у Бога просиш, они не казали іспаньским своїм товаришам, но догадатись сего не тяжко. Хто читав ті чудесні стихи, в котрих поет арабский, вигнанцій

з землі родинної (з Іспанії) вилив свої чувства і свою душу, ті божі слова повні слез і жалю за утраченим раєм, хто розуміє глибину слів Данте: *la più gran disgrazia ricordarsi nella miseria dei tempi felici*¹⁰⁾ — той розуміє, що мусіло ворухнутись в душі тих потомків давних славних предків.

Був вечір, як я прийхав до Севілли. Місто лагодилось на прийняте королівської родини, що сюда мала прийхати після парад у Гувельві. Сего вечера, була пробна ілюмінація міста. Пречудно! Здаєсь і с'ї штуки вивчились Іспанці у Арабів, бо звісно, магомеданці — майстри в освітлюваню своїх мошей в часі мясниць-рамадану. На площі перед палатою алкада грала музика іспаньскі мельодії. Народ глотив ся на площі, навколо по широкій тїнистій улиці кружляли повозки запряжені пречудними кіньми а в повозках сам цвїт пань.

Севілля то столиця Андалюзії,¹¹⁾ а вже пословиця іспаньска каже: в Андалюзії весело, бо тут гарні конї, та ще гарнійші дівчата.

В Севілли справді веселе життя!

Під той час пробували тут два театри: італїянський та іспаньскій народний. Італїянська опера уважалась *comme il faut*. Коли я раз при *tâble d'hôte* рішив ся сказати, що я сего вечера їду до театру іспаньского, то се було щось так *shoking* для всіх панів та пань, не виїмаючи родовитих Іспанців, що я і не осьмілив ся боронити тої засади, що коли хто їде в Іспанію, то безпечно не на те, щоб слухати італїянської опери.

Вирочім подивив ся я і на італїянську оперу. На оповістках стояла япаньска оперетка

Кі-кі-фу чи щось таке, а все товариство comme il faut вибралось туди. Як яло ся всім шиковним гостям, видко і в Іспанії, ми увійшли в сальо в половині акту. Дивлюсь: на сцені костюми японські, — слухаю і чую: якийсь Японець співає мелодію з „Циганського барона“, дальше переілітаючи „Дон Цезара“, а відтак знов скоком з „Bettelstudent-a“, а все те в так прегарнім routrouгі, що я не стямив ся. Отсе опера Кі-кі-фу в Севілі! Та все таки я був вдоволений. Слухаючи, переходив я в своїй думці всі ті міста в Европі та в Азії, де я в-перше чув сі мелодії, а по друге, ся оперетка мене цілком не мучила, не так, як новомодні опери Ваґнерівські, і я мав доволі часу розглядатись по льожах та по премилых гостях. А се також свого рода приємність...

Театр іспанський, то театр для народу. Льож тут нема, партер та ґалерія, а ціна всюда однакова — 20 см. за білет. В сїм театрі веселість без границь, публіка живе живцем на сцені, чувсь заодно з актором, і радує ся з ним, і сльози з ним проливає. Я дуже жалував, що не розумів досить по іспанськи і через то я не міг брати участи в тих френетичних оплесках, які йшли від публіки. Хоч моя сусїдка старала ся пояснити мені все те вахлярем, то словами, то мімікою — все таки мені було тяжко слїдити за всім представленем. Не один гучно оплескуваний жарт пронав для мене.

Дуже практично уладилась дирекція сего театру. На сцені йдуть самі одноактові штуки, переілітаючи сумні та веселі, почавши від вечера аж до півночі. Білет важний тільки на одно представленє. По представленю салья випо-

рожнюєсь на чверть години, провітрюєсь, потім починаєсь нове представлене за новими білетами.

Вже від кількох день голосили всі газети в Іспанії, що того дня відбудеться на арені в Севілі боротьба з биками, та що на се представлене, прибуде славний *matadore* імарек. (Забув я імя сего пана, та для моїх земляків все одно, як він звав ся, а для мене також). Величезні плякати з гарними малюнками порозліплювано на всіх углах улиць.

Corrida, борба з биками — то спорт чисто іспанський. Отже недивно, що карти розхонлено задалегідь. Дякуючи лише мому господареві, дістав я за досить високу суму місце та ще до того *al ombra* (в тіни), що в Іспанії значить багато, коли подумати, що представлене починаєсь о 2-ій з полудня а триває до 6-ої вечером або й довше.

Музика грає, бубни гудуть. Се марш *torego*, котрий в Іспанії переслідує чоловіка так, як чардаш на Угорщині. Алкада дав дозвіл на представлене, кинувши з своєї льожі ключі від стайні. Ключі з великою грацією зловив одягнений в середовічний костюм іспанський їздець. На арену виступили піші *toreadores* і кінні *picadores*. Все, як в балеті. Прегарно, пречудно! Все розмістилось, як на шпурочку в мальовничі групи.

З темної нори випускають бугая, котрого день передтим спровадили з полонин з Сієрри Морени. В першу хвилю бик ошоломлений від ясности сонця, від оплесків і криків публики, від грому бубнів та пискоту клярнетів. *Toreadores* та *picadores* виступають до танцю. Дразнять они бика то з сего то з того боку. Бик пінить

ся. З зігнутих карчилом мечесь він навпростець проти свого ворога. Туй-туй устроить в него роги. Секунда проходить, дві. — Непривичний чоловік заплює очі, боїть ся, що в ту мить труп лежати буде на землі. Цікавість перемагає і хоч з битем серця відмикаю очі.

Тореадор зробив малий поворот у право, замахнув червоною мантилею і пропустив бика по-під своє рамя. Або знов інчим разом — бик уже летить просто на мантилю, котрою тореадор удрапірував свої груди, і здаєть ся, в той-же момент пробе его, — тореадор замахнув ся, вискочив на хребет бика і ошнив ся позад розюшеного звіра, що погнав навпростець дальше. Публика кричить, горлає. Bravo torro! bravo тореадор! — і т. д. після того, чи бик справив ся зручнійше чи чоловік.

Та се лишень перегра. На арену виходить matadore. Повільним кроком з іспанською grandezz-ою ступає він на арену. Гарний мужчина а его красу і жвавність підносить ще гарний народний костюм. В правій руці у него spada а в лівій mantilla.

Поклонившись публиці, matadore сів серед арени на сталець, ждучи, що то буде. Тореадори кидають ся на бика і вводять его до найвишого стану розюшення, колючи его і дразнячи різними способами. В безпам'ятній біснова-тости гонить він на матадора — одинокого спокійного серед усього заколоту. Матадор все ще сидить на своїм стільці. Бугай жене скорістю урагана. Лише смерть може тут рішати. В сам найкритичнійший момент — здаєть ся вже роги ветромлюють ся в тіло людеге, — matadore знімаєсь і сильною рукою ветромлює шпаду

в серце бика, що аж кров бризкає на всі боки і в ту мить розюшений бугай лежить труном при ногах его. Bravo matadore! Капелюхи, портмонетки, вахлярі, цвіти, — все летить на арену. Публіка не поєдає ся в дикій своїй радості...

Нікуди правди діти, що коли прирівняти боротьбу з биками до других забав, як театр, музика і т. д., де остаточно о нічо іншого не ходить, як о миле подразнене нервів — то при боротьбі з биками доводить ся се подразнене до екстрему. Все веде ся тут пречудесно, як у балеті, а боротьба тут іде о життя та смерть. Кождий з публіки тремтить, та в один і той сам момент радує ся.

Все-ж таки і сеї правди нікуди діти, що сеї боротьби не можна рекомендувати яко способу цивілізаційного. Кров льєсь тут людска і звіряча. Що такий вид не причинюєсь до убагороднення людскости, то річ ясна. Звичайний різник худоби не був ніколи чоловіком ідеальних чувств та думок. Що-ж говорити о народі, у котрого сеї боротьби — то суть національної забави... Сюда водять і дітей і недоростків, хлопців та дівчат.

Я думаю, що ті завзяті guerilli, де чоловік засідаєсь на чоловіка, як на звірину, мають свій корінь в тих іспанських розривках...

Уваги.

1) Іспанія. Обшар європейської Іспанії виносить 497244 квадратних кілометрів з людністю звиш 17 мільйонів — (35 людей на 1 кілометр. квадр.); колонії в Азії, Америці і троха в Африці виносить 436257 кілометр. квадр. з людністю майже десять мільйонів. — Лише тридцять оден тисяч мешканців європ. Іспанії не належить до католицької церкви. В європ. Іспанії є 16,670.000 Іспанців (романська раса), 440000 Басків (в Піренеях, Морісків) (потомків Маврів) 60.000 (в Сієрра Морена) та ще небагато інших народів. — Іспанія є височиною. Клімат теплий — уміркований, однак дуже різнородний, іменно відріжняє ся: 1) середня Іспанія з пересічною температурою 15° R., дуже мало дощу, а той паде найбільше в зимі; 2) північна Іспанія, з кліматом полудневої Франції; 3) західна Ісп.: Клімат о багато тепліший але змінний, горяч аж до 33°, дуже мало дощу; 4) полуднева Ісп.: клімат і плоди як в Африці н. пр. альне, кактусе, ананаси, банани, дактилі і т. д.; 5) східна Ісп.: кліматичний рай Іспанії, клімат подібний як в Малій Азії і Сирії з вічною весною, з морськими вітрами що лагодять температуру, котра дуже рідко сходить низше 0°. В Іспанії є 169 *Ciudades* (міста I. степені) а 4707 *villas* (міста II. степені). Населене Ісп. жие переважно з рільництва, а земля в Ісп. в загалі плодита; 26·1% землі займає управа рілі, 2·8% управа вина, 1·7% олива, 13·7% луки і пасовища а 16·3% лісн, разом 60·6%. — Найраціональїйша управа є в Каталонії (північно-східна Іспанія) і в провінції Валенція. Головними жерелами богатства краевого є управа вина (річно 20 мільйонів гектолїтрів), родзинки, овочі, овочі полудневі і олива. З поміж дерев піднести належить дерево коркове. — Ісп. є незвичайно богата в мінерали, але гірництво стоїть дуже низько. В деяких галузях розвинув

ся промисел дуже добре, а найбільше в виробках бавовняних (але лиш для власної потреби а не на виїз вистарчас), далі в виробках льняних і шовкових. Славні є вироби шкіряні (саф'яни, кордуани), римарекі і сідлярекі. Найвише стоїть промисел в Каталоньєких і Баскійєких провінціях (північно-вехідна Іспанія. — Ісп. має 116 приєтаній, з того 60 над Морем Середземним а 56 над берегами атлант. океану. Наука елементарна є обовязкова. — Університетів десять, але лише в Мадридї, Барцельонї і Гранадаї є повні, з вейми 5 факультетами: філософії і літератури, наук етнелих, фармації, медицини, прав. — Служба войскова обовязкова, з допущенем викупленя ся.

2) **Кадіз**, портове місто в полуднево-західній Іспанії, над атлантійєким океаном, в заливї Кадієскім, столиця провінції такої самої назви, понад 65.000 мешканців, значна кріпость, правильна плавба до західних Індій, головне місце експорту полудневих овочів, річно до 5.000 кораблів переходить, етация англійєких кораблів до Египту і наповорот.

3) **Палос**, місточко в полуднево-західній Іспанії (Андалюзії), над атлант. океаном, недалеко від границї португалійєскої.

4) **Гуельва**, місточко портове, на захід від Палос.

5) **Кордова**, столиця провінції тої самої назви (часті Андалюзії), на північний вехід від Севіллї, над середущим Г'вадальквівіром, пункт де перетинають ся лінії желїзниць цілої Іспанії, найкраєша катедра в цілій Іспанії, 50.000 мешканців.

6) **Севілля**, місто над долішним бігом ріки Г'вадальквівір, в полуднево-західній Іспанії, столиця провінції Севіллї (західної часті Андалюзії), перворядне місце торговлі збруєю, універзитет (заложений 1504) та богато пильних заведень наукових, кілька великих бібліотек, меш-

канців 143.182 (в р. 1887), багато палат в маврійськiм стилі, королівська фабрика тютюну де 4500 робітників вирабляє денно 550.000 штук цигар, великий водопровід через Римлян збудований, пристань з річним оборотом 1500 кораблів.

7) **Гранада**, місто в полудневій Іспанії (на полудневий вихід від Кордови), над горішнім бігом ріки Іені, лівобічного допливу Гвадальквіру, університет, бібліотеки і музеї, 80.000 мешканців, високо розвинений промисел, — місто положене в прекрасній гористій околиці, найкрасніший пам'ятник арабської будовлі, славна Альгамбра, (тепер кріпость і королівський замок).

8) **Гібральтар**, англійська посілість в полудневій Іспанії, при вході до Середземного моря, просторови 5 квадратних кілометрів, і 18.000 мешканців та понад 4000 залоги військової, укріплена пристань.

9) **Маляга**, портове місто в полудневій Іспанії, над середземним морем (на північний вихід від Гібральтару а на полудневий захід від Гранади), урива дактилів, оливок, помаранч і цитрин, значний промисел, і дуже значна торгівля особливо вином, виноградом, родзинками і полудневими овочами, річно около 2200 кораблів, — багато останків маврійських будівель.

10) Найбільша прикрість, то в нещастю пригадати собі на щасливі часи.

11) **Андалюзія**. Назва ся обнимає полудневу часть Іспанії, над атлянт. океаном і над морем середземним (провінції: Гранада, Маляга, Кордова, Севіля, Кадіз і пнші) в просторови понад 86.000 квад. кілоом. і 3½ мільона жителів, заводнена рікою Гвадальквіром (що впадає до Атлянт. Океану) та его допливами, а подекуди е штучне наводнене; земля в долинах рік е незвичайно урожайна; на півночі находять ся гори (Sierra de Cordova

і Sierra Morena) а на полудни скалисті прибережні гори гранадійські; на заході великі простори неуправлені будьто яко степи будьто з браку води; що до клімату становить Андалюзня перехід від Європи до Африки і є найгорячішим краєм Європи, та тернить найбільше від африканських горячих вітрів.

V.

Спомини з Греції.¹⁾

a) Атеки.²⁾

Солунь, місце родинне славянських апостолів — тепер головний осідок жидів іспанських — покинули ми в половині січня 1885 року. Ми пішли долі солунським заливом.

Правобіч виростає як-би з моря гора Олімп.³⁾ Її вершки покриті білим полискаючим снігом. Студінь повіяла з Олімпа. Холодно там бідним богам. Борода обмерзла старому Зевсови, Юнона сварить ся та зубами кланцає з лютого морозу; лиш одна Афродита вдоволена собою, бо знає, що хоть з червоненьким носиком, она все-таки гарна...

Іронія судьби! Олімп, до котрого вяжесь цілий світогляд давних Єллінів, все таки ще в руках Турків. Границя йде під самим Олімпом і дармо кивають пястуками ті, що уважають себе вірними потомками Леонидів та Темістоклів.

Вилинули ми до порту Пірейського.

Земля клясична! Скільки то споминів, скільки хлопячих вражінь вяжесь до сеї землі! Кляси-

низм нашого образования вноєе в дитинячі умн понятя о високоєти давноє житя, учить нас вірити і слїнцем подивляти те, чоє не видїло єя, чоє не знає єя. Така вже метода. То й не дивно, що коли кому власними очима лучить єя приглянутись тому, перед чим учили єє слїпо гнутись і бити поклони, то проявить єя в ту мить реакція, а в слїд за тим розчарованє. Так дїялось зо мною в Греції.

Правда, менї вже перед тим лучало єя в житю розчаруватись. При моїх стрїчах з людьми, котрих твори ума я читав і подивляв, — автори, котрі в моїх думках вирости були на героїв безтїлесних, ідеальних, показались менї нараз людьми звичайними собі а навіть недантами. Через те, що мої „ідеальні великі люде“ зступили з високоєти на землю щоденну, я, земний пішохода, нїяк не виріє, але користь вийшла для мене та, що і хоть в частн вилїчив єя від „високопарєтва“, від ідолонеклонєства і чолубитєства перед ненєгрїшними авторїтєтами.

Ориєнальное враєїне робить Греція на чолєвіка, котрий приїхав єюда з головою повною кляєцизму, з серцем, що бе симпатєєю для давноє житя єллинєского. В душі повєтає певного рода роздвоєнє, котре погодити тяжко. Давнє кляєчне єллинєство а тепєрїшнїє новогрецька — двї рєчи так далєкі, так противнї!...

Деякі люде нїколи й не ставлять поруч себе давнину і тепєрїшнїє. Для них — довговолосих нїмецьких кляєиків, що сотками спїнать на Акрополь та з певного рода побожноєтю дотикають єя кожного каменя забутого, ієтнєє лиш давнина. Для них живе ще тепєрь Перїкль. Темїєтокль, пєотник Алкїбїяд та старий Сократ,

Кожде місце для них сьвяте. В побожнім піднесеню духа стоять они перед останками мармуровими та подивляють їх тихо. Они знають усе: до міліметрів вираховують жолобиї стовнів коринтських, стародавними парсонами заповняють они кресла в театрах — та й їх сплетнями займають ся они.

Лишнім їх, они щасливі! Теперішній сьвіт так поганій, теперішні відносини так незносні, що люде скільки мога мало думають про теперішність. Одні утїкають в минушість і розмальовують собі єї пишними та веселими красками; другі незадоволені малюють собі так само щиро ідеальну будучність — зі снільними маєтками, з добрими, цілком перемінливими ся людьми...

Для мене були Атени цікаві, бо тут на єїї землі можна скорше, ніж деінде, дослідити поступенний перебіг культури. Тут книга історії стоїть перед нами отворена, лиш читати єї!

Вийдїм на Акрополь.

Скала окружена муром. Кріпость. Слїд будовань і прибудовань тут видко по вікам, по столїтям. Оттут в мурі кріпостнім видко давні кольонни із стародавних сьвятинь; се робота Конона, котрий по зруйнованю Акрополя Перзами, старав ся як мога скоро підправити кріпостні мурн та брав до того матерїял, який попав під руку, кольонни тесані, мармурові плити і т. п. Тут, з лївого боку — то зубчасті баєтіони, бурї рицарський із походів хрестоносних. Там над входом на мармурній таблиці хвалить Турок Аллаха, — то часи, коли Атени були лиш малим єїльцем з альбаньскими мешканцями.

По гарних мармурних ступенях знимаемо ся у гору. Ступенї ведуть з обох боків, по се-

редині лиш скала зазублювана. Кілько людей, кілько поколінь, кілько віків проходило сюда?!

Давні Єлліни йшли сюда по іграх на Стадіоні, щоб зложити жертву Палладі-Атеї. Гарні мармурні барелефи, що стоять ще тепер в тій великій святині, представляють доочне той похід. Люде молоді і старі лагодять ся до походу. Один тягне вола за роги, тому кінь стає дуба, инший жене чвалом. Пішоходи тиснуть ся глітно по обох боках улиці, по середній тягнуть ся кінні та воли жертвенні.

Входимо до Пронілеїв. Будинок маєстатичний. Гарно жолоблені мармурні великанські колонни дигають повалу. Тут задержує ся похід, щоби поклонитись богини Ніке — побідносниці. На вивисеній скелі високо, що з усіх боків єї видно, стоїть чудо-святиня сеї богині.

На площі серед Агрополя стоїть величезна статуя Палляди-Атеї. В правій руді піднесла она спису до неба, а золочене вістрія єї конія світить атењским кораблям далеко далеко на море і здоровить моряків хозяйїским привітом, коли їх ще далеко філі морекі колшнуть.

Народ віддає поклін богини і снішить до головної святині до Партемона.

Серед величезної сеї святині стоїть статуя опікунки землі атењскої рукою Фідія з слоневої кости, та з золота кована. Лівою рукою опираєсь она на щит свій, а в правій держить постать Ніке — побідительки. Палляда-Атея, опікунка землі атењскої, она дала землі оливне дерево, жерело добробиту, она несе побіду Атењцям. Над входом до святині представлені родини Атеї. З щитом і списом вискочила она з голови старого Зевса.

Боги стоять кругом, чим ближче тим більше під вражінем подиву того, що стало ся. Місяць заходить а лучі сонця вже зачинають блискіти. Місяць понурюєсь у море, а голови коней везучих фаєтон Аполлона, вже показують ся з глибини морської. Пречудна се святиня! Кругом кольонни коринтскі двигаютъ різані архітрави. Тут помежи кольоннами збираєсь народ, а лиш одні жреці мають вільний доступ до середини.

Ся вся давна давнина, що тут я написав, стоїть ще докладнійше в Бедекері, а безпечно ліпше і достоту докладно розкаже се все сякий-такий філльоґ, котрий тих річшй ніколи на очи не бачив, але він їх знає.

А як оно тепер.

Тепер коринтскі кольонни повалились. Статуї і різьби колишні покрав лорд Ельпінґ. Родини Ацени, святочний похід до Партенона — все те стоїть тепер в British Museum і звесь Elprings Marbers. Замість мармориных ориґіналів подарували великодушні анґлійскі банкири відливи з ґінеу.

На стінах Партенона видіють ся тепер візантійскі святці з золоченими головами та руками „по швам“. Се останки візантійского христіанства.

В куті на правім боці ведуть східці кругом на вежу. Се мінарет турецький. Святиня Палляди-Ацени мусіла піддатись тій метаморфозі. Мечет стояв ще до недавна, аж Шліманови удалось — розуміє ся за свої власні гроші — знести сей слід панованя турецького, котрий немилу вражав клясичне его око. Клясицизм! — кажуть. Мені жаль, що не остало ся ще інчих слідів, — коли приміром ся святиня була мешканем франконь-

*

ского губернатора Анжоу та коли она опієла стала палатою турецького паші, котрий посунув своє легковажене клясицизму так далеко, що обернув гарну сусідню сьвятиню Позейдона на свій гарем. А гарно оно муєло бути! Чудові жіночі постаті каріятид, котрі на своїх головах двигають стелю входу, надавались як-раз на вхід до дому радощів і безпечно они підсунули великому паші думку, до сеї метаморфози.

Сліди одної історичної події записані кроваво на стінах Партегона. Се борба між Венеціанами а Турками. Венеціане бомбардували Акрополь — тогді крінось турецьку. Кулі гарматні летіли сюда й тудя, вищерблюючи та руйнуючи давні памятники. Турки обернули Партегон на той час в пороховню. Венеціане пустили ракету і вслід за тим розлетів ся Партегон у воздух. Там і сям лежать великі кавали мрамору; стелю і більшу половину окружуючих кольтон вирвав вибух.

Ідем на беріг площі Акрополя.

Тут отворюєсь широкий вид на рівнину Атеньску. Місто Атени розстелило ся у підніжя Акрополя і розширилось гень гень далеко, доки оком сягаєш. Нові широкі улиці прорізують нове місто збудоване після пляну німецького інжинера Gärtner-a. Тут то там видають ся з по-над моря червоних цегляних криш нові монументальні будинки і старі, дряхлі, по не менше великі останки.

Митрополію, нова і стара сьвітять своїми куполами; на королівскім дворці повіває синя штандарта; там дальше академія наук, збудована в старо-грецкім стилі по пляну віденьського інжинера Ганзона, з привходовими статуями Пал-

ляди-Атени і Аполлона; даліше університет. Праворуч відко входу браму царя Адріана. „З сего боку — стоїть там нанісь — то город Адріана, з тамтого Атени, город Тезея“.

Гарні сї ворота — тепер вхід до атенського Wurstel-Prater-a; їдєсь туда через стародавну площу Зевса. Під великанькими колоннами, що підпірали колись стелю великолїнної сьвятинї здвигненої Адріаном в честь Зевса, розложилась летуча кофейня. Нові Єлліни пошивають тут кофе та курять наргїлер.*)

Які малі они — сї потомки великого роду! Нові Єлліни — старі Єлліни — яка пропасть, яка різниця! Дивлячись на сих потомків мимохіть подумаєш пераз: чи може й та виспівана старина не єсть лише довгоязикою брехнею... Хто-ж писав про Греків? Хто хвалить їх? Самі они себе хвалили. „Хвали мя роте...“ Римляне вже мали пословицю: *græca fides nulla fides*. А і теперїшні Греки на язык дуже цікаві — про *fides* нічого вже й казати. Сам Фільгеленїст Байрон каєв ся свого Фільгеленства, коли з-близька пізнав ту породу людеку...

Там даліше, серед кофейнь, театрїв, видїєсь площа Стадіон, де відбувалісь во время оно ігри олімпійскі. Тепер там мунїтра для паршивеньких грецких жовїїрів... *Tempora mutantur...*

Ще раз обходимо Акрополь — ще розкопуєсь перед нами карта ходу історїї.

До нас тиєсь грецкїй інвалїд, — ми веуваемо єму в руку драхму за чїчероньство і

---

*) Наргїлер — водна файка, улюблений апарат курцїв на Вєходї, при котрїм дим з тютюну переходить через холодну воду.

відходимо. Від німецьких класиків вивчив ся він кілька слів по німецки і вживає тих окрухів, щоб заробити на хліб насущний.

На долині Акрополя ловить нас другий чічероне і показує нам театри, досить ще добре удержані останки опери Гераклія і драматичного театру Вакха. Забавлялись, видко, старі Греки!

Он там у низу — показує нам наш провідник — то вязниця Сократа. По новим досліддам се останки гробів у скалах, але чому не дати волі фантазії? Так і повинна виглядати вязниця для того, котрий поважив ся мати думку противну поняттям загально-принятим... Одних на хрест за те, других в понурі та темні вязниці, інших на Сахалин... Меншість маючи власть, завсїгди старалась і стараєсь зробити „нешкідними“ тих, котрі поважать ся противитись „існуючим порядкам“... А „існуючі вічні порядки“ мимо того, а може й через те все-таки змінюють ся.

Дальше там — показує нам чічероне — то трибуна Демостена, а отут, де та канлиця, апостол Павло проповідував християнство. Чи правда се, чи ні, не вмю сказати. І вичитати щось о тім не лучало ся мені.

Но чому не повірити, що з тої там трибуни голосив свої повні огню бесіди Демостен, патріот горячий? „Мої Панове!“ — зачинав він — „о адрес атенайой!“ — але панове не слухали. Филип заняв Атени, а Демостен, боячись мести, відобрав собі життя...

На дверех Павлової канлиці вималюваний єввятець, котрий держить за роги чортяку. Бідний чортяка так і загнув хвіст під себе — боїть ся неборака! Се — каже провідник — „християнство побідило поганьство“. Емблем!

Однак не всюда церков християнська руйнувала і могла зруйнувати поганство, як то хотів виразити дотепний майстер-маляр. Подєкуди тільки покрились єї широкою рясю давні забобони.

Давна сьвятиня Тезея стала православною церквою. Давну різьбу підправлено та трохи підготовлено на новий лад і приставлено новий підпис — сьв. Юрій.

У підніжя Акрополя стояла в давнину сьвятиня Ескуліана. На трех терасах підносилає она в гору. Між гарними колоніями стояли хорі і ждали помочи від бога Ескуліана. На найвищій терасі стояв престол посьвячений богови, а з-під престола випливало жерело цілюще. Сили і здоровле давала єя вода хорим, а красу дівчатам. Бог-Ескуліан повалив єя з престола — вода цілюща осталась. На тім місці стоїть каплиця — православний Lourd.

Під горбом Філонанні стояла сьвятиня „Землі матери“, котра славилась тим, що давала жінкам плідність. Зі скали, на котрій стояла сьвятиня, мусіли жінки лише зсунутись в долину, шепчучи молитву. На сїм сьвятім місці стоїть тепер каплиця, але лнекучість похилої скали сьвідчить, що й тепер ще жінки вживають сего сгародавнього звичаю, шепчучи молитви — тепер до християнського Бога.

Всяк чоловік носить в собі свою релігію, а єго релігія зависить від єго культури. Переживають єя — міняють єя. — А дивитись на всякі ті прояви треба через призму людства.

Теперішні Атени роблять вражїне великого міста. Рух по улицах великий, торговля і промисл підносять єя, маґазини гарні, не повести-

дались би в котрім-небудь головнім місті Європи. Площі і улиці гарні, широкі. Різномодні уніформи снують ся по улицах і шаблями товчуть брук. Одні лиш кофейні, що висуюють свої столи на серед площ та улиць, вічно переповнені безробітними та політикуючими гостями, і многота „сахаропластейон“ (цукорень) нагадує Орієнт, з котрого Греція ще не виплила. (Самі Греки ще тепер, коли хто їде за границю, кажуть, що він їде в Європу). Усюда, де чоловік поверне ся, крик, гамір, шваркотня. Тут говорять — ні, не говорять а кричать усі і враз, а розмахують руками й ногами, як би хотіли битись. Чисто жицівська біржа! Не дивота, бо звістно в цілім Орієнтї, що Греки в обходї торговельнім мають норови жида, ба Грек ще перехитрить жида.

Греки в Греції і загалом в Орієнтї — то перші „гешефтемани“, а се у Греків дуже часто значить те саме, що шахраї злодюжки. Греки — перші банкири в Александрії, Царгородї, Смирні, навіть в Одесї, Римї, Трієстї і Марсільї. В руках грецких спочивають величезні капітали — а мимо того — чи не дивно? — фінанси королівства грецкокого стоять страшенно лихо. За 20 франків дістає ся 30—35 грецких франків або т. зв. драхм. Мужик грецкий страшно бідує — годуєсь лиш оливками та сухим хлібом, коли ту мішанину всякого сьмітя можна назвати хлібом... А однак при лихих фінансах, при нужді в мужицтві, при страшній безкультурности низших верств — нео-Греки терплять на „Grössenwahn“ (як назвати по руски сю хоробу, не знаю) і, судячи по їх газетних окликах, так і рвуть ся за спадщиною по Туркови. Турки для них варвари. Славяне, особливо сусіди їх Болгаре то

гельоти... Лиш они, Греки — потомки Темістоклів, Леонидів — лиш они заступники поступу, культури і т. д. і т. д.

Поки що, дістали потомки Леонида доброго прочухана від Турків в Епирі — а процеси після того виказали багато інтересних річий — іменно, що самі панове Леониди і Темістоклі кивали пятами, поки ще й бачили Турка, а доставники для армії крали з патріотизму, кілька душа забагала...

Що таке „народ“ грецький -- казав мені один консул в Атинах.

Мужики — то нужда, голод, темнота і розбишацтво. Они хрещені Турки з турецьким лайнством і „кіметом“^{*)} лиш без турецької чесности. От навіть кілька миль по за Атени не можна вийти безпечно. Міністерство війни дає кожному, хто за те заплатить, війскову ескорту для охорони перед своїми підданцями грецькими. „Клефти“ — розбишаки в Греції ще не перевели ся... Відтак іде т. зв. буржуазія, з осідком в побережних містах. Се по більшій частині люде або наживші або наживаючі грошій. Гріш — то бог грецький; все інче — лише средство. Ті т. зв. цивілізовані міста — то ходячі біржі для недуже чесних „гешефтів“. Тут пересаджено європейську „культуру“ сиріч зінеуте на ще гірший — домородний грецький ґрунт. Их облик бариш... бариш... бариш! Хто більше платить, з тим они. Річ характерна, що картяря, котрий уживає всяких средств „pour corriger la fortune“, Французи називають „le Grec“... А крім того

---

^{*)} Кімет (kismet) — сліпа відданість Турків воли судьби.

кождий Грек страшно заонадливий на гонори, чини, хрести... Зі зміною міністерства міняють ся і всі низші уряди.

Чому має бути міністром сей „*πρωτος*“, а не я? Чому би я не міг бути президентом республіки нан-еллінської? Най жше республіка! І от бідний король біжить від одного до другого, затикає рот тому, котрий найбільше гордає, то чином, то хрестом, і так пливе в своїй бідній лодці, серед розгуканого моря грецких політиканів.

Кричали на попередного Оттона і прогнали его за те, що у него потомства не було. Бувший англійський кадет — теперішній король Юрій, стараючись о ласку народа, закладає династію. „Що будем дїяти з тїлькими принцами? — кричать Греки, — хто їм має платити ананажі?“ Гроший не дають, а король — не знаю чи умисно — свїттить на офіціальних приємах дїрами в своїх меблях, котрі він муєів переняти ще в єнадцїтї після Оттона. Кличуть і домагають ся від короля Юрія, щоби переняв в свої руки традицію візантійських імператорів і заткнув єллінську хоруггов на св. Софїї в Царгородї — а гроший не дають. Армія грецка збільшилась на 25 тисяч стоячого війєска — а платити єї нема чим. Міністрови фїнансів Трикупїсови грозять, що убють его; в грецкїм парламентї і револьвер служить часом арґументом. Не убили его, але скинули з міністерства.

Я був на засїданю парламенту. Цїла палата була обєаджена війєском для „безнечности і публичного порядку“. Чи ревідували денутованих, щоби котрий припадком замість вольного слова не ужив на Трикупїса вольної кулі по давньому

грецькому звичаю, того не знаю. Мої знакомі Греки не хотіли зрадити мені, чужинцеві, сеї тайни.

Коли я ввійшов до ложі, засідане ще не почало ся. Посли в капелюхах на голові, з цигарами в зубах ходили по сали роздразнені і живо дебатуючи. Білі спіднички і червоні камаші „народників“ мішали ся між циліндри „європейців“.

Роздав ся в сали голос дзвінка. Засідане відкрито. Посли заняли де-хто свої місця, ані не знімаючи шапок ані не викидаючи огарків з рота. Мені було дивно, чому парламент не завів на кошт державний кофе і нарґілеґ, — тогді би грецький парламент достоту став похожим на дебати грецьких політиків по кафеїнях.

Виступив посол з лівинї. „Се пан „пулоє“ (прізвища не тямлю, але остаточно оно все одно для мене і для читачів), політик звісний в цілій Европі“ — казали мені сусіди. Він говорив довго-довженно, живо розмахуючи руками, то підносячи то спускаючи голос. Він нападав на міністра за его фінансову політику — говорили мені знакомі. Дебата волїлася страшенно довго з великим криком, з гестикуляціями, що наш брат з півночи нераз подумав: „А диви! туй-туй за чуби зловлять ся грецькі депутати!“

Чую — на улиці крик, гармідер, Бубни гудуть, свистілки пишчать, труби мішають ся з криком товпи в один стогласний ревіть. Се котяча музика для Трикуніса. „Хаї пропадає Трикунісе!“ Товпа суне ся перед дворець королівський. „Не хочемо Трикуніса!“

Трикунісе подав ся до димісії. Король прийняв єї. Вечером горять огні, ракети свищуть у

воздухах, загальна ілюмінація. Трикуніє повалений — загальна радість! Так в Атенах, так в Фалеронї, так в Пірею. Посеред улиць горять костри, що проїхати годї!

Деляніє став наслідником Трикуніса. Та Трикунісова партія не дає ся збити з пантелику. „Не хочем Деляніса! назад нам Трикуніса!“ Знов суне ціла глота народу перед дворець. Крик, натовпи... Король виїшов на балъкон. „Проч з Делянісом! се зрадник!“ Що тут дїяти? Тяжко жити на свїті“ а ще тяжше бути королем у Греції. Борба партій, котра своєю завзятостію нагадує борби синних і червоних в цирках візантійських, триває далше. Демонстрації йдуть за демонстраціями. Королеви не зістало нічо іншого, як зробитись хорим... За три дні обняв міністерску теку знов пан Трикуніє...

Король Юрій і королева страх як побивають ся о ласку свого „вірноїданого народа“. *Εὐρος μὲν ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ* (дай менї Господи любов мого народу) — девіза короля Юрія. Юрій — се грецький Louis Philippe. Сини королївскі ходять до школи разом з другими хлопцями; король з своїми принцами за руки проходить в цивільнім, як всякий инчий буржуа, по улицях і показуєсь народови, де лиш може. Королева відвідує хорих, дає що змога на добродійні ціли. Та чи се що pomoже? чи зеднає собі король прихильність свого „лаоєу“ грецького? Чи може судилась ему судьба Люї-Филипа або свого попередника Оттона?...

Може королева охоронить его від тої судьби. Она — мила, щира, симпатична, проста і звичайна в обходї з людьми — еднає собі

симпатію всіх. Ось що розказував мені один московський купець про стрічу з королевою.

„Стою — каже — перед лавкою та думку думаю про край свій милий, московський рідимий. Надїжджає коляска. „А откуда, человек?“ питає мене королева. — „Із Москви, ваша милость!“ Я не знав, що то королева, бо я лиш коротко перед тим прийшов був у Грецію. „Как дела?“ питає она дальше. — „Нїчево... плохонько“. — „Приходи, голубчикъ, въ королевскій дворець на Рождество Христово!“ — От я й пішов, угостили мене єя величичество, говорили зо мною так любезно, достоту ангел який. Видно сейчас, що русская, а не то Греки... мошенники! І всякий час, коли тепер проїжджає карита єя величества, я знімаю шляпу а она мене рукою витає...

Між теперішними Греками чоловік на-силу рад би знайти так зв ідеальний „тип грецький“. Та нема єго між народом на улиці, нема єго між haute volée навіть на приемах і балах королївських, де можна думати, що збирає єя сама сметанка нації.

Клясичного типу мужчини, як нам єго представили Фідії і Праксителі, не видко. Чи може й не було єго ніколи? чи може виріє він лише в фантазії, давних майстрів? — питає себе чоловік.

З лямпою Діогена не найшов би тут і гарних, струнких та стройних прототипів Афродити. Тут на сїй землі клясичній чоловік мимоволї шукає плястики шукає тих постатій з котрих скопїювані ті ідеали краси та сили. Дарма! Они пропали! Тепершні Грекині дадуть єя описати ось-якими короткими словами: низький

зріст; неудала похода; лице різане, маркантне; очи, що правда, гарні, огнисті, але ніс, той славний ніс грецький пронав на віки — він продовжив ся і став вірменсько-жидівским. Так за молоду. По 30-ім же році життя, коли то полудневі жінки старіють ся страшенно, можна найти лиш два типи: або розпливші ся в салї Левантинки, або худощаві Кеантиши...

Давні Єлліни — бодай, як ми научені їх собі представляти — безпечно віднекались би від тих, що хотять бути їх епігонами. Щасливі они, що сплять сном вічним та не можуть відклиннутись на хулу нео-Єллінів — тих своїх на тїлі і на душі скарловатїлих потомків...

Р. 1885.

б) *Сира*.⁵⁾

Вечеріє. Вігер дує немилосердно. Хмарно і темно хоч в лице бий. В дали блимає портова ліхтарня. Ми приближаєм ся. Обїхали островець, що нам заступає дорогу, і вїхали до порту. Тьма кромїшна. Де кинути котвицю? Коротковидий наш командант вітрить усяда в темряві кораблі, перенони і т. и. Заколот на помостї і крик на мостї.

„Anker los!“ Корабель наш опинив ся на дві милї від берега.

Всі кленемо. „Як же то? Сира гарне місто, Сира осередок торгівлі між Европою і Азією, Сира цікава, а тут, доки доплинеш до берега, то й раю відхоче ся!“

Темна мрака розступилась. Сира запрезентувалась нам пречудно. Місто розстелилось над берегом моря — розстелило ся стіжком на похилости підгіря. Освітлені хати виглядають з-далека як-би лямпіони порозвішувані високо під небоскломом на прийняте великого гостя. Так було у вечір.

Розчароване на сїдуючий день тим більше. Островець то каменистий, сухий, дерева зеленого не видко. Якась темно бура, руда барва розстелилась по землі і задушила всю зелень, все, що жило. В однім лиш кутку заховалось десятко мізерних киприсів — то уже „садок“! говорить нам чічероне. Аж прикро стає на душі чоловікови привикшому до „хат білих, до садків, зелених“.

Сира лежить географічно на добрім місци. Проворні Греки використали се положене і зробили з Сирі складовий маґазин товарів європейських і мало-азійських. Тягнуть Сирійці бариши з Європи і з Азії, тому їй не диво, що в сїм місці сидять кількакратні міліонери.

По богатетву цїнять тут чоловіка. Не знаю, чи їй у Сиріянів уживаєсь американське: „how many dollars worth“⁶⁾ сей або той чоловік — но фактом єсть, що в Сирі тільки той може достуити якої чести або виборного уряду, хто „вартий тільки а тільки грошей“. Про характер, про минувність чоловіка не питають. Так і тепер у Сирі єсть головою міста п. Ф—діє, фабрикант, купець, богатыр міліоновий. Про него написав наш консуль до одної віденьської фірми, що звідувалась про него, ось як: „Сей пан робить усякі ґешефти із усякими людьми, але той, хто з тим паном вдає ся в інтереси, до тепер

завсїгди мусїв збанкрутувати“. Пошукуване шкоди в судах грецких — шукай вітра в поли!

Купець грецкїй а з окрема сиревий не пропустить нїякої нагоди, щоби не зробити гешефту. Се вже такий тут звичай, що чужого ошукують раз на товарі, а в-друге на монетї. Тут ходять гроші усього сьвіта а до того грецкі є ще двоякі, старі і нові. Розумїй же тут!

Прибережна часть міста збудована на новий лад європейскїй. Каменїці високі, магазини гарні, фабрики з високими комїнами. Улицї і площі широкі. Але чим дальше їхати в глїб міста, улїчки стають все вузчі, все крутіщі, так що віслок з своїми бесагами ледви пропхатись може. Хати маленькі камінні, без вапна, без дахів. На верху бездашних хат грають ся дїти, а вечером сходять ся тут баби на сплетнї а мужчини на нарїлет.

По крутих колїжуватих улїчках знимаємось в гору. За нами бїжить ціла гурма, обїдраних хлопцїв, знимаючи крик і сьміючи ся з нас. Куна їх все збільшає ся — ми їдем в усе більшим почотї, з усе більшим криком. Вже й старі виступають з хат поглянути, що се за чудо дїєсь на дворї, і дївчата відхиляють вікна. З зухвалостїю чужинця ми розглядаємо все і вся. Дївчата соромливо спускають очи, старі спльовують: ади, що за чудо Михайлове! — лиш невідступні малі голодранцї не опускають нас.

Ми на передмістїю католицкїм. Тут живуть коренні Сирїоти — шевцї, кравцї та другі ремїєники. Они мають тут своїх ксьондзїв, Францисканїв, Єзуїтїв, і свого єпископа, і свої костели. З погордою і з злїстю дивлять ся они на заволок-торгашїв, що розсїлись на долині. „Се на

горі Сира — там над портом Гермонолісе;⁷⁾ тут живуть справдішні Сиріоти католики — там злодії схизматики... Між нами нема ніякої спільності!“ І як-би на знак релігійної нетерпимости — ще й до-тенор дїлить Сиру від Гермополя, католиків від схизматиків — добрий шмат каменистої зарінокватої пустки.

Для нас чи Сиріоти чи Гермопольці під зглядом моральним одно й те саме — яке їхало, таке здибало. А все-таки цікаво, що і в сїм закутку, між сими торгашами, для котрих крайцар найбільшу має вартість, повторяє ся той самий уступ історії, котрий був і єсть нещастем мілтонів — народів.

Стало вечеріти. На площі в Гермополи „під усьміхаючим ся грецьким небом“ грає військова музика пунури з „Аїди“. Музика ринить страшенно, але споминки мелодійних арій надолжують лихе наслідване. Товсті банкири прохожать ся з їх милостями — своїми добродійками також не меншого обему. Краса в Орієнті цїнить ся на кіля. Маленькі кунчики снують ся нервово, здаєть ся й тут ще торгують в пропасниці, в погоні за грішми. Ім ще далеко до такого капіталу, як має Фотіадіс або який другий -адіс або -пулос, отже гони, торгуй, кради, побивай ся! Офіцери, як всюда по світі, побренькують шаблями і кидають очима за грошовитими відданицями. Офіцирські жіночки й собі цікаві, рухливі, кокетні, стріляють очима на всі боки. Словом — Європа! — вибачайте, лише з верха... Грека не дуже багато треба поскробати, щоби з європейского джентлемена виїшов звичайний собі злодюжка.

Вечір провели ми у нашого консуля.

Signor Fontana і его родина дуже милі і освічені люди. Се був справді віддих в їх милім домі, а та щирість, з якою нас витали, робила нам, морякам волоцюгам, тепло коло серця. Все-ж таки єсть ще на світі щось іншого, ніж платна кельнерева чемність та платна любов, яких моряки в своїм вандрованю, на біду та на жаль, так часто мусять зазнавати.

Signorina Fontana, гарна чорноока Італіянка, зворушила всі морські запеклі серця і причинилась багато до того, що дім консульства остав ся незабутим в нашій пам'яті.

Signor Fontana — один з тих Льомбардців, що після 1866-го року не перейшов до Італії а лишив ся на дальше в службі австрійській. З родиною своєю розєднав ся він через те, а остав ся австрійським консулом в — Сирі.

Спонукашій моїм назвищем показав він мені старі документи, котрими король Станислав Август Понятовський надав его дїдови титул графа польського.

Дивне fatum! Дід звязав ся з Польщею в передодень її розбору, а внук звязав ся з Австрією, коли она як-раз утратила льомбардскі провінції...

Жаль мені було доброго щирого старого. Ми розпрощались як-би давні знакомі та обіцяли побачити ся недовзі знову. Чи побачимось коли?...

Д. 24. IX. 1884.

в) *Салос.*⁸⁾

Коли вже всі сплетні перетеребилися, коли вже всі халени йїмостей-господиць з їхними кухарками обговорились докладно та на всі застави, і настане велика, утомляюча сонні уми мовчанка, — тогді зявляє ся в наших товариських сходилах розмова — про погоду. Тільки все-ж таки в „добрих товариствах“ уважаєсь балакане про погоду mauvais genre... Се так на єуши, при конїї в добре огрітїї хатї під теплим дахом.

Інакше на морю!

„Як стоїть барометр? — як показує термометр? — відки дует вітер? — се питання, про котрі правдиві моряки толкують від рана до вечера. Се життєне питанє, — а ще до того в чужих, обєїяних острівцями водах, як грецький Архіпеляг. Тут не то, що на Океанї, де віють пассати з пунктуальностїю хронометра, — тут кожда хмарка на вершкї якогю острівця має своє місцеве значїне.

Великою парсоною стає на кораблї місцевий пілот, що євїдомий всіх входів і переходів. Се авторїтет, на котрого слово покладають ся всі офіцїри.

У нас був пілотом капїтан Елїя, — старий вітром битий моряк. Колиєь за-молоду був капїтаном своєї барки, кажуть, що й піратом був, та на старїєть покорїєтував ся своїм місцевим знанєм і наймив ся за денну плату 20 франків на воєнні кораблї за пілота в грецькїм Архіпелягї.

— Che tempo farà, capitano? — сїм питанєм турбували єго з усіх боків.

З капітаном Елією жив я в великій приязни. Заходив він до моєї каюти на ґроґ або коняк, котрого він був великим любителем.

Балакали ми про всяку всячину: про его мандрівки по світі, про давню бувальщину, про вітер, про любов, про дівчата.

— А чи ладні дівчата у Смирні, капітане Еліе?

— *Mi son piloto di mare, no piloto di terra,* — була в таким разі его стереотипна відповідь.

Про Гомера, котрого він знав „Оміром“, любив часто балакати і хвалив ся, що він розуміє і читає старо-еллінську мову.

— *Mi ho mio Omir sempre in viaggio e leggo avanti dormire* — я, каже, вожу Гомера з собою в дорозі і читаю перед сном.

Тільки-ж сего мітичного Гомера не міг я ніколи добачити в кабіні капітана — мабуть і не було его. За те я раз бачив, як сей „хитрий Одиссей“ чисто гомерівеским способом ловив рибу. Заходжу до кабіни — дрімає мій Одиссей, а до великого пальця ноги привязана вудка, котру хитрий капітан пустив крізь віконце у море.

— Що дієте капітане?

— Рибу ловлю. В руках держу книжку і читаю лежачи (книжки ніякої не було видно) а її нога робить службу. Як лиш тьокне риба за вудку я зараз почую в пальці, Гомера кладу на бік і витягаю *branzino*.... Хитро!

Товклись ми між островами яких днів десять. Ціль нашої подорожи була — Смирна.⁹⁾ Та що-ж діяти, коли вітер дув вічно противний! Так і склалось, що ми перед бурею замість у Смирні схоронились до порту Тірані¹⁰⁾ на острові Самос.

Er stand auf seines Daches Zinnen
Und schaute mit vergnügten Sinnen
Auf das beherrschte Samos hin! —¹¹⁾

Бідний Полікрат! Кілька мізерних, драганти-
тивних хаток стоїть там, де пишала ся колись его
резиденція! „Er schaute mit vergnügten Sinnen“!

То тут то там видко останки стовпів
йонських. Стоять они як-би нещасливі козли
жертвенні для піднори мізерного плота, або
просто лежать собі між сьмітям та румовищем.
Се вже був безчечно великий знаток та цінитель
старо-еллінської культури той з нових Тіганців,
хто ворота своєї нехарної загороди піднер стов-
пами коринтскими...

З стародавньої сьвятині Гери та з римської
арени побудовано тепер новий шлях, що з Тігані
через Хору¹²⁾ і Мітілені¹³⁾ веде до Ваті,¹⁴⁾ тепе-
рішної резиденції суверенного князя самоского.

Останки Полікратової палати дають тепер
готовий матеріал до будови бідних і мізерних
хат тіганських. Нове місто потяглось під гору, а
на старім місці давного життя, давньої культури
осталось ледви кілька дряхлих хижин.

Остав ся ще гарний водопровід, що в
давні часи спроваджував сьвіжу воду до замку
та до міста. Тільки-ж він служить тепер за
хованку для жаб та для щурів.... В народі го-
ворять, що сой великанський водопровід поставив
якийсь добрий князь, та Турки убили князя, а
діло рук его знищили. Правда, все тут понищено,
все зруйновано — та чи усему винні Турки?....

Вибралась ми пішком в дорогу до Ваті. По
карті випало нам іти навпростець через Хору,
щоб укоротити собі дороги. Але наша карта

показалась дуже недокладною. Стільки тут доріжок, стільки стежечок, що розізнатись годї. А кого не считаеш, до кого не звернемось ми нещасні піні пішениці, всеюда та сама відповідь: цмок в піднебїне, рука в гору — значить: „не знаю, чого хочете“.

Наконець придибали ми цікавого.

— „Монастір?“ — питає.

— Нехай монастір! — відказуємо. Чейже в монастірі найдемо чоловіка, що знає ще й якусь другу людську бесїду крім самоского діалекту. Один же раз трафилось менї в Малій Азії, що я в глуши глушенийї, в місточку грецько-турецьким розговорив ся з тамошнім попом по російськи. Чому-ж би і тут не пробовати?

По крутих каменистих стежках ввійшли ми до гарного ліску з пінії. З-віден прегарний вид на долину засїяну виноградниками.

— „Монастір!“ — показує нам наш провідник.

Під горою серед зелени біла церквця і монастір навколо. Туда ми справились по стрімкій стежочці. Гарно і чудово, аж серце радуєсь. Від місяців ми нічого не бачили крім моря, а на суші суху буру, потріскану землю і камінні румовища. А тут рай! Темна зелень пінії і виноградників, а між ними тут то там мов островець сіра оливка.

Ввійшли ми у ворота.

Двір просторий, чисто удержаний. Виноградники покрили его і творять як-би плодоносну стелю, з котрі звисають великанські ягоди. Нікого не видно. З церкви виходить носовий голось. Монахи відправляють вечірню. Озвав ся дзвоник так само з носовим timbre....

Молебен скінчив ся і монахи вийшли з церкви. Було їх так з десять. Цікаво обступили нас — бо се-ж рідкість, що в сїй монастирскій стіни заблукаєсь колись Евронеець, — та давай розпитувати нас. Що-ж — біда! порозумітись годї!

Урвалася наша конверзація, лишень один бруденький старичок все не перестає, все балакає щось до нас. Видко, щось питає, щось рад би знати. — Нема відповіди! Скінчив він свою балаканину словом „глосса“ і приложив палець до чола. Звісно, що біда, коли зійдуть ся люде та „глосси“ — „язика“ не знають.

— Англїкос? — питає старий.

— Ні, — кажу — Австріакос.

— Калла! калла! — урадував ся старий, бодай довідав ся, що ми за одні.

По сїм і я побрав сьмілости і став пробовати своєї греки та старославянщини.

— Ігуменос? — питаю.

— Ні, я не ігуменос, — показує старичок на мій, — а от ігумен зараз вийде з церкви.

І зявив ся таки скоро між нами ігумен. Мужчина гарний, показний, в повній силї віку і з намащеною повагою в своїм обходї. Так і слїдно: начальство — серед бідної услужливої братїї.

Привитав ся він з нами чемно, стискаючи кождому руку, і запросив до гостинної. Бесїди між нами не було, бо ігумен знав лиш по грецки, а з нас ніхто сїї бесїди не розумів. За те наш старичок не умовкав — видко радий, що подибає людей. Ігумен зробив знак рукою —

мовляв: що-ді ти базікаєш, коли тебе ніхто не розуміє? от мовчи лїше! — Старичок знов поклав палец на чоло, сказав слово „глосса“ і пїйшов старатись о гостину для нас.

Ігумен, поки закуска була готова, показав нам свою церковцю, маленьку, но чисто удержану, старі богомази представляючи рай небесний і муки невольні, показав свою келїю з досить богатою бібліотекою книг духовних і ціле своє газдівство. Старичок приладив закуску. Кавун, виноград, якїсь дивні солодонці, славне вино і мастїка, відтак чорна кава — і кінець.

Ми розпрошались, подякували словами а ще лєйше золотою монетою „на боже“, — дістали благословене ві ігумена на путь і що ще лїше — одного братчика за провідника.

Через поля і виноградники помадрували ми просто у Хору.

Місточко маленьке і брудне, тихе, супокійне в своїй глушині. Прийшли ми та счинили заколот і завируху, про яку що найменше цілі тижні будуть толкували Хорїїці. Де-ж таки видати та чувати — чужі люде та зайшли у Хору!

Наш братчик-провідник водив нас по місточку як щиган медведїв. Ми вступили в каварню. Ціла каварня стала зараз битком набита. Кожний мав щось важного поговорити з каварником а всі ззирались на нас як на яке чудо Михайлове.

Про Ватї, головне місто Самосеу, що маю вам сказати?

Тут торгують розинками, пють чудесне вино самоске і курять ще лїпші цїгарета самоскі.

Тільки-ж мої спомини на продукти самоскі стали для мене дуже прикрими. За цигарета самоскі почислили мені на нашій границі таку кару, що я ще тепер її памятаю. А вино, що я его превіз батькови в гостинець, поборчило ся.
Р. 1885.

---

1) *Занте*.¹⁵⁾*

Приплили ми до Занте. Стародавній Зантос лежить прегарно. Береги его взносять ся високо і хоронять, здавалось би, він всіх невзгоди климату свій цвіт, долину зантійску. „Zante fior di Levante“¹⁶⁾ говорили давні Венеціанці, котрі свого часу посідали той остров.

Місто саме розложилось широко над берегом морским. Там-не-там стремить у гору вежа венеціаньска, збудована на взір Маркової, і свідчить о бувальщинї. Були Венеціанці, панували, та загули. Тепер тут Греки в цілій повноті своєї національної і державної незалежности.

Тільки з моря як би з далекої перспективи

---

*). Понеслась вість по світі про землетрясене на острові Занте. — Оно зруйновало ціле місто і 40 тисяч людей зробило бездомними і безхлібними. Відозвались голоси взиваючі до жертв в Греції та в Европі. Король грецький і парламент поспішили з помічю. Греки колькоїсти по цілому світу зложили свого ленту для полекші тим жертвам потерпівшим від страшних з'явищ природи. Надіючись, що звістка про сей остров буде цікава для наших читателів, поміщаємо опис сего міста присланий нам нашим Земляком.

представляєсь місто гарно. В середині бруд і нехар. Улички вузкі і круті, дома нечисті, без всякої пропорції, порядку і стилю. Лиш де-не-де заховались давні гарні будинки тесані з каменя, з гарними loggia-ми, останки венеціанського смаку. Та й ті позістанки руйнують ся. Нове жите, нові обставини! Однак мене болить серце. Мені жаль, що давна культура старо-грецка а оісія середновічно-венецка так пропала. І я маю вражіне, що судьба не могла гірше пометитиє над блудами давних Греків а оісія Візантіїців, як давши їм за потомків теперішних Нео-гелленів.

Вже сам Байрон, один з найславійїшних фільогелленів, не находить слів поганьби для нових потомків Леоніда, Епаміонда і Темістокля. Новомодні Греки, то справді раса понавша морально на найнижшій ступінь. Торгані они всім, навіть і своєю честію для звичайної мамони. Звичайшій чоловік мусить стеретись Греків більше як жидів, коли мені буде дозволено ужити нашого родимого порівняня. Подорожний де лиш поступить ся всюда его обдурять і ошукують! В Греції найхто пробує проміняти от хоч-би 20 франків чотири рази на дрібну монету, то з тих 20 франків не останєсь ему ні одной лєнта.

При стичности з новими Греками мимоволї наступає реакція в думках вишлеканих у нас Европєїців шкільним клєсицизмом. Мимоволї шитає себе чоловік: чи ті всі так ідеально-гарні типи Леонідів, Епаміондів, Темістоклів може історична неправда? они може й не жили ніколи, хиба лише в мозках поетів, а решта давних Греків була всігди поганими торгашами. *Grassa fides nulla fides* — казали вже і Римляне.

Пустив ся я між круті улочки оглядати місто і его пам'ятки.

Звістна тут церква св. Діонісія . . . Церква як церква, грецькі церкви схожі одна на другу. Всюда та сама темність, понурість, гробова тишина. Церква св. Діонісія має то все, лише ще в більшій кількості: і старій всі, що сидять в Крилосах, і монахи всі такі-ж темні і гнівно-задумані.

В один кут звертають ся всі прихожі, хрестячесь і бючи поклони. І ми за ними.

В срібно кованиій і гарно вирізуваній домовині лежить св. Діонісії. Над ним якийсь стародавній документ в грецькій мові, описуючий жите і чудеса св'ятця. А наоколо катафалку навішано жертв без ліку. От якийсь моряк завісив в своїй покорі корабель з живого срібла, якийсь вояк себе самого в золотій мініятурі, а кілька ніг, рук і нещасливих сердець!

Пішли ми дальше волочитись по місту і приглянутись житю-бутю.

Справді в цілім місті нічого особливого. Один дім схожий на другий. Партер під аркадами, під котрими в день засідають крамарі з своїми товарами, а вечером збирають ся баби на балакане а мужчини на кафе і „наргілер“. На-пів голі нехарні діти борикають ся, жінки покочуть сплетні, а мужчини політкують.

Прийнявши і вживши ся в ролю чужинця, приглядаємось усе му зухвало і смієм навіть заглянути по-за спущені стори, за котрі сховалась молода Грекиня, утікаючи від нашого цікавого зору. А гарні очі — і дивно якомось відбивають регулярністю черт і grandezza-ю рухів від Грекинь, з котрими я познакомив ся в других го-

родах Греції. Чи може й они останки венеціанської раси і єї панования? останки засуджені судьбою на те, щоб уступити місце товстому типови жінок-Левантинок. А сих послїдних уже тепер богато навіть і в Занте.

Головно на гїва (побережу) зібрав ся сам цвїт Левантинок. То elite зантїйска, що вийшла на прохїд показати ся сьвітови. Найновїйші на них парискї сукиї, капелюхи наймоднїйші розсїлись на їх головах, но все те сидить якось не так, як би повинно. Стишнеш Левантинку парискими прасами на однім боцї, то вилїзе шило з мїшка другим. Дятого хто хоче видїти гарні лиця, най утїкає з сеї fashionable променадї в круті улїчки помїж romidore, melanzani і сичchetti, помїж виноград і другї звїстні принаси, що тут продають ся, між шевцїв, кравцїв та ткачїв, що цехами подїлили між себе улїцї і шнють тут під голим небом перед дверима своїх хат, хороненї від снєки рознятими наметами.

На великій площї над берегом моря кипить біржа. Тут роблять ся великі Geschäft-и. Виноградники зродили сего року чудесно і кораблї стоять на котві, щоби рознести се добро в формї маленьких чорнявих розинок по цїлому сьвітови. Гори розинок валяють ся тут в смїтю і поросї на улїци. Свинї риють в них і пси обнюхують, а ще нехарнїйші Греки чи-то мїсять їх нехарними ногами в паки, чи по просту згортають лопатами разом з усїм смїтем в пачки і зсипають в глубину кораблїв. І ласощї ті вандрують на потїху та смак Европи та Америки.

Мїж великими капїталїстами-бушцями і тут заняли перше мїсце Англичане. І тут от здїблю русявого сина Великої Британїї, сучного джентль-

мена в короткім капелюсі і в невідлучних панкинових *inexpressibles*. Стоїть він та поганяє робітників Греків щоби чим скорше ладували его корабель призначений до Ліверпуля.

На сій площі, де кишить новомодно-європейска борба о крейцар, стоїть шатро обдерте. Коло запаленої ватри прикучнуло піле товариство. Діти голі, чорні і замурані бігають довкола, жebraючи милостині. Старі, курячі лольку, слухають скрипки, а одна стара баба викликує по грецки та по італійнськи: „*Sorte, sorte per un drachma sorte*“. Се цигани, що привандрували сюда Бог зна' з відки, а завтра знов повандрують дальше в сьвіті далекі. Се ті самі, котрих знаеш з рідного краю, з Угорщини, Німеччини та Іспанії.

Най силує ся хто, як хоче, щоби доказати, що все, що єсть в людській постаті і товаристві, зависить від клімату, від виїшних обставин життя, поживи і т. д. Най же хто вияснить вдачу циганську з хемічного складу їх поживи, від клімату або з якої инчої виїшної причини!

По цілім сьвіті є Цигани, а всюда они ті самі. Всюда так видко з їх лица циганську правду: Коби то так, паночку, пожити добра хитро-мудро та не великим коштом... Сегодня, лиш сегодня, завтра вже якось Бог дасть.

Сонце зайшло. Воздух теплий, лиш вітрець повіває з-над моря. Коло шатра циганського зібрались цікаві. В пуптрі лежить хороша молода Циганка. Очи єї горять, зуби сьміють ся. Скрипка заграла, бубни загуділи. Цигани зірвались до танцю, і молода Циганка вступила в круг та й розпочала вигинаючи ся свій танець баядерок, нагадуючий мені Арабію, Індію і инчі землі, по котрих чоловік волочив ся. В сїм танци виділись

мені позістанки бувшої вітчизни циганської — стародавніх Індій. В танці і музиці Цигани віджили. Пропадай світе, лиш коби весело!

День минув. Пішли ми вечеряти в „Hôtel Nationale“. Не тільки що їда була подла з лоем замість масла, а ще й ошукали Греки при заплаті. Така то вже їх вдача, що, видить ся, Грек як би не ошубав кого в день, то й спати не міг би спокійно.

Слїдуючий день назначили ми для прогульки в глїб острова.

Днина була гарна. Сонце стояло над нашими головами і некло своїми жгучими проміннями. Ми відповідно к тому і урядились. Одяглись ми в біле як ангели та натягли на голови широкі коркові капелюхи, що сидїли на наших головах як великанські гриби. Взївши повозку, повірились ми нашому грецькому Харонові, щоб вивіз нас у острів в найкрасшї его місця.

Широкою і гарною улицею вїхали ми наперед на castello. Се давня венеціанська кріпость, мурована міцно з твердого каменя, та займає верх гори пануючої над містом і входом до порту. Кріпость широка стоїть в розвалинах, остались там лише касарні, що їх Англичане побудували для своїх вояків в той час, як до них належали йонські острови та один куток, де бідний грецькій вояк-інвалід дає сигнали для порту. Впрочім усї площї заорані, всюда стерня шїєнична, а з-між стерні висгають своїми горлами загрязші в землю пунки венеціанскї. І майстерна глїбоченна цистерна, діло рук невольників венеціанських, стоїть на самім верху гори і вже валить ся, а з-помежи цимбриня виросла здорова смоковця.

З-відси вид пречудесний. Я не таківський, щоб попадати в сентиментальність. Вирочім я товариський звір і товариство щирих приятелів кладу по-над усякі краси природи. Но виїшовши на сю гору, я забув свої очі — і переконав ся перший раз в своїм життю, що її краса природи має своє велике значіне і вплив на чоловіка. Я зрозумів, що ті для читача нераз так скучні описи про заходяче сонце, про місяця білолицого, про гаї шумячий або таке инче, — се річи часом щиро перечувствовані. В них нераз лежить ціле серце поета або повістяря. Але з другого боку я переконав ся, що природу чувствовати можна не знать як глибоко, но описати єї вірно, щоб те саме вражіне викликати у читача, не можливо. Природу треба видіти. Веякий опис — профанація і скучне повторюване слів та фраз без внутрішнього значіня для того, хто читає опис, а не бачив на власні очі краси якоїсь околиці.

А образ, який представляє ся з castello, — то так гарний, що я кождому, хто має яку велику обиду або жаль до людей і сего сьвіта, лише можу порадити — вандрувати в єї прекрасні околиці. Пречудний образ, унятий в ще гарнійші рами в темно-зелені гори в одного боку і в темно синє море з другого. Я на хвилину навіть забув, що сеї гарний край замешкують так погані люде. З сеї гори пізнав я, що справді „Zante fior di Levante“.

Переїхавши через плодоносну та виноградниками зеленіючу долину, вибрались ми на другу гору Сконос.

До підніжя верха підїхали ми возом. З-відси веде крута стежка, вузка а каменцета. Стежка місяцями повривана, каміне усувало ся з-під ніг

і з лоскотом злігало в діл у яри. Як гора здіймаєсь у верх — і рослини карловатіють: самі корчі колючі, лиш де-не-де зелені мірти звеселяють серце, — впрочім сухий камінь сьвітить проти сонця своєю бурою сїрватостью. Сонце некло з верху, а розпалене каміня жарило у підшви.

На самій найкрутішій стежці стріли ми чоловіка ідучого проти нас. Здоровий хлоп, чорний від сонця, борода в неладі, червона шапка насушена на очи та кріє через плечі. Чистий бандит! Лучило ся так, що ми саме в той час говорили між собою про відносини в Греції, як в Пелопонезі зловили Греки одного французького інжинера і випустили его аж за grubни окупом. Котрийсь із тораринців пустив казку про королевича грецького, що его так само задержали в неволи навіть не далеко від самої столиці Атин. А тут як стій вийшов нам на стрічу бандит.

Наш бандит поздоровив ся з нами:

— „Кала емера!“ (*καλλὰ ἤμηνρα*).

— „Кала емера!“ — відповіли ми.

На тім і кінець. Я, хоть в свій час знав на потїху собі та мому професорови всі аорісти на всі грецькі нерегулярні слова, тепер не втяв ані слова. Що я собі не пригадаю з давньої грецьчини — мій Грек не розуміє мене а я тим менче его. Пустились ми на звістну в „коменюсі“ казку: „Перші люде порозумівались на миги“ — і он порозумілись ми. Наш бандит дав нам на знак приязни по смоковици, і по горіхови, а ми ему тютюну та цигар.

— „Кала емера!“

— „Кала емера!“ — і ми розстали ся.

На шпилью герц, куда ми остаточно дібрались, відкриваєсь вид прегарний, просторий як степ український. Сонце хилилось до заходу і осьвічувало своїм блеском червоним море, остров Занте з его пречудною долиною, а там в далечи стародавній Пелопонезос. Там лежала в давнину Спарта з своїм дивним козацким устроєм, там блистить вхід до заливу коринтського, міста славно звістного в грецькій історії. Між Занте а Пелопонезом розливаєсь той морський шлях, по котрім проїздили трецькі судна, римські легіони, венеціянські торгані, Турки, Араби . . . тепер знов Греки та Славяне та Італіянци. Вид сей настроював нас до таких думок. Ціла історія вікова переходила перед нашими духовими очима.

Під верхом стоїть церква і монастир. Тепер усе в руїні. Зелені киприсси, дерева оливні та смоковичні свідчать о давнім житю та порядку. Якась бабуся в чорнім каптурі, вказала голову з обдертого вікна і сховалась. То послідна монахиня.

Між розвалинами заховала ся ще одна келія. Там жив паламар церковний з жінкою. Келія нужденна. Одна лише постіль збита з дощок, одна лавка, скриня, кілька кавалків посудини, от і вся обстановка.

Церква, котру нам показав паламар, а де два рази в році відбуваєсь відправа, була ще досить в порядку. Свящі візантійські стояли всі як на шнурочку, іконостас та крилос стародавний — от і все. На крилосі стояв крест, на котрий нам наш паламар особливу звертав увагу. Се деревяний крест, невеликий, а на нїм з величною терпеливістю, яку лишень в монастирях найти

було можна, вирізані були образи з життя і мук Христових.

В бідній своїй келії прилагодила нам паламариха чорну каву, горіхи, смокви та кавалок чорного черствого хліба. Ми закусили смачно, а наші бідолашні господарі раді були з того. Особливо наша господиня, молода та гарна з маленькою дитиною на руках, поралась коло нас і справді була рада гостям. Дивилась она на нас щиро а ми на неї. Жаль, що поговорити з собою не могли. Мені так дуже бажало ся сказати їй щось милого, а тут ніяк не згадаєсь якогось грецького слова... Бідному паламареві дали ми за гостину кілька франків, а для малої дитини, котру мати кликала „Василькою“, дав я свої різнобарвний платок шовковий, що їй дуже був сподобав ся.

Щасливої дороги, многих лїт — здаєсь — желали нам наші знакомі. Ми кликнули їм „кала еспера“ і розстали ся.

У вересни 1884. року.

д) *Прорізі каналу кориктского.*¹⁹⁾

В 1869. році з'їхались царі та їх міністри до ново заложеного міста Порт-Сайд.²⁰⁾ Фляги усіх держав сего світа повідали на кораблях, що закинули котву в сїм портї.

Кедив Ізмаїл²¹⁾ приймав гостей. Балї, шри, забави... Ізмаїл, сей новомодний Фараон, що силою зігнав тисячі робучих рук до розмітування піску Сагари, був задоволений. І він dokonав діла, котре може поставитись на рівни з піра-

мідами Хеопса! Правда, Лессене придумав діло, але він девершив его, зігнавши по фараоньски до роботи своїх підданих — феллахів.

І гарна цариця Євгенія була вдоволена. Справа рвала ся. Англичане рили під боком. Гроший не стало. Туй-туй немінучий крах. Євгенія умилосердилась над своїм кузном Лессенсом. Кинулась сюди-туди, по жіночому. З її ласкавої руки усе пішло гладко. Англичане утихомирились. Поклик до французского „патріотизму“ удав ся. Малі gentier-и порозвязували свої вузлики і гроші найшли ся.

Відкрите каналу пішло з небувалою величавостю. Газети усього світа, як звичайно газети, порознишували — звістні фрази про поступ, цивілізацію і т. д. Акціонери французькі, котрих акції відразу підскочили в трое та четверо номінальної вартости, славословили патріотичний учинок Лессенеа і охрестили его іменем „le grand Français“. Євгенія та Ізмаїл — Ізмаїл та Євгенія — єї імена були в 1869 році на язичі усього світа. Ізмаїл дав Євгенії в гостинець величаву палату в Каїрі умисне збудовану для неї і умебльовану достоту на Версальський лад, — був навіть так чемний, що дарував їй той дорогий кусок землі, про котрий легенда християньска розказує, що там під тим самим деревом спочивала Матір Божа підчас своєї утечи до Єгипту. Судиниці лихі почали судити, гуторити... Тільки-ж чого не мелють лихі язичи? Бабські сплетні!

За тими і инчими великими персонами, за тими та й инчими великими та малими справами, якими т. зв. світ інтересував ся, той чоловік, що дав почин до сего великого діла, Фердинанд

*

Лессене, зійшов на друге місце, як би у тїнь від усіх тих золотих унїформів, пишних балїв та забав.

Єму і було ніколи! Він задумав уже інакше діло. В его фантазїї перепливали вже кораблі через канал Панамський. Ся гадка займала его. В сей сам час жив на еміграції малярський революційний генерал Тір (Turr) і задумав, коли вже сї прорізи пішли в моду, і собі прорізати канал. Чому-ж би не коринтський? — „Можна“ — сказав Лессене і дав до помочи своїх інженерів. Концесія дісталась легко, гроші сплили ще легче. Як же не плисти грошам, коли акції суєзкі так прегарно оплатили ся? І від дня 18. цвітня 1882. року викинено першу скибу із тіщини Пельопонесскої.

В році 600 перед Христом пробував у-перше коринтський тиран Періандер зробити перекиї. В-друге підняв ту саму гадку тиран Дмитро Полїоркетес в році 300 перед Христом. Та его інженери відвели его від тої гадки, доказавши, що поверхня моря в заливї коринтській стоїть далеко вище, як по другім боїї, отже через перекопане грозить усім оселям на вехіднім березї величезний потоп. Розуміє ся, що се все байка. Але дивно, що ся байка, повторялась при перерізі Суєзу, та й ще раз навіть при Панамі. Видко, що старий жид Бен Акіба має і буде мати вічно рацію. Сьвіт іде коловоротом. Ті самі блуди, ті самі пориви в давнину та й тепер!

За римської імперії старав ся о перекиї Цезар, відтак Август, Калїгуля. Нерон серйїозно взяв ся за справу. Слїди его роботи видно тепер. Умер Нерон 68. року по Христї та з ним загибла й гадка про переріз.

Почали ся війни, боротьби, вандрівки народів. На землю давних Єллінів кидались загони усіх різнородних племен, що їхались навалом із сходу на захід. Хто знає їм імена? Тепер ще під самими Атинами живуть оселями Альбанці, а Куцо-Волохи заходять з своєю худобою аж до Пеллопонезу. В заливі Егіни²²) живуть на острівцях останки племені, що ще тепер між собою говорить по славянськи... Але Нео-Єлліни б'ють ся в груди і божають ся всякому, хто лише слухати хоче, що они правдиві і чисті потомки лицарів Гомера. Нехай їм! Але що правда, то правда: Новим Грекам удалось по старим узорам сотворити ново-грецький язык, дуже подібний до старого, і они сидують ся ним писати свою літературу і всі учать ся его в школах не лекше як французского або англійского. Нарід, от таки в самих Атенах, его не розуміє. Навіть сурдутові (сказавши по галицки: інтелігенція) говорить між собою різними наріччями, цілком не подібними до літературного языка.. Однако мене впевняли, що сей літературний язык ширить ся дуже, а головно через уряди, школи і військо. Можливо! Нехай і так буде, що всі Греки, за якийсь час будуть балакати по ново-старо-грецьки. Та що з того? Теперішного їх національного характеру се не змінить. Сам Байрон, один з найзавзятійших філеллінів сего століття, кавав ся свого філелліньского гріха, коли пізнав близше нових Греків. „I was foolly“, писав він.

Як мішанці в полудневій Америці, що лущать в собі лишень самі лихі боки характеру своїх різнобарвних родичів, остають усе блястом в складі державнім і достачають великого контингенту до усяких криміналів, арештів і т. д.,

— так само і Греки получили в своїм характері лишень самі гідкі сторони своїх різнородних предків. Греки — то морально підупавша раса...

При переконі каналу працювали Єгиптяне, Малоазійці, Італійці. Французи — то був *spiritus movens*. Греки заступали місце наших жидів. Славяне, головню Чорногорці, були повірниками інженерів, ніби наставниками над різновидними робітниками.

Одинацять років гребано та копано, поки прорізано тих 6 кілометрів землі. І тут було багато перешкод та клопотів. Гроший не стало, товариство збанкрутовало, робітники стрейкували, і таке инче. Тір своєю енергією таки довершив діла. І за се ему належить ся честь.

Дня 6-го серпня проїхав король Юрій на своїм яхті „Сфактерія“ через канал і сим віддав его офіційально на ужиток світа. Генерал Тір гостем у короля... Які думки ворущать его серце? Він же був при відкритю каналу Суезкого!

Євгенія, Ізмаїл, вигнані із своїх країв, скитають ся бездомні... Лессене збезчещений, обкиданий болотом свого народу, котрого він хотів зробити богатим та могучим..., а сам Суезкий канал, діло ума та капіталу французского, перешахрований за посередництвом Ротшильда в руки Англії...

Року 1893.

Уваги.

1) Греція. Територія Греції wraz з островами в морі Йоньскім і Егейскім обнимає тепер 65119 кильом. квадр. Тессалію, найурожайнійшу країну суші грецкої, (з містами Лярісса, Трікала і Фарзальос, знаними з сегорічної грецко-турецкої війни) і Епір з містом Арта (також голосним в тій війні), разом простору 13369 кильом. квадр., набула Греція від Туреччини доперва на підставі конвенції з 24. мая 1881 (котра була вислідом послідної російско-турецкої війни), а тепер по війні сегорічній має границя тессалійска улячи незначним змінам, корисним мілітарно для Туреччини. — Ціла Греція є гориста, не виключаючи островів. Клімат в загалі дуже лагідний і здоровий, крім деяких місць прибережних. Зима з дощами і звичайно без морозу. Середня температура річна в Атенах виносить $15\frac{1}{2}^{\circ}$. — Земля в загалі урожайна, особливо до хову худоби придатна, але але управлявана. Лішне загосподаровані і густійше залюднені є острови, особливо йоньскі, в котрих кілька віків ридили Венеціане, а відтак англійці. — В наслідок винищення лісів усунула ся урожайна земля зі склону гір а лишились пусті скали, а гарна в давній Аркадія (на півострові Морей) перемінилась в посушний степ, гарячий в літї а острий в зимі, як також славні колись ріки нпр. Евротас (Ірі) висихають в літї зовсім а забирають нечійно в порі дощів. 41% поверхні припадає на продуктивну землю, з того: 14·9 рілі, землі під деревами оливними і овочевими 3·5, цід управою вина 2·5, лук і пасовище 8·2, лісів 11·9% але господарка лісова стоїть дуже низько. Правдивий шпіхлір збіжевий одержала Греція через набуте Тессалії в р. 1881. — Головними плодами Греції є: пшениця і ячмінь, олива, вино, шовк, мід, віск, бавовна, полудневі овочі, овочі; коні, осли, мули, худоба рогата, вівці, кози, верблюди,

годовля пчіл а в новійших часах також годовля шовковниць; багато дичини, багато родів птиць, а також звірята хищні. — Оживлена риболовля на берегах і островах. Тепер підносять ся також гірництво, до чого є багатий матеріал. Промисел незначний, але дуже жива торговля з заницею, до чого дуже надають ся добре розвинені береги Греції і островів, але торговля внутрішня слабо розвинена, в браку желізниць і добрих доріг (до недавних часів була лиш одинока желізниця з Атен до порту пірейського, $9\frac{1}{2}$ кільом. довга.); — Число населеня виносело в 1889 р. 2,187.208 жителів і 30000 війська крім того, (32 мешк. на 1 кільом. квадр.); віри православної 1,922.000, християн неправославних 26.000, жидів 6000, магомедан 25.000. На чолі грецької православної церкви стоїть незалежний від патрїярха константинопольського архієпископ грецький з радою „святото синоду“. — Що до народности: Новогреків (т. є. мішанина давних Греків з Славянами, альбанцями, романьским та турецьким елементом) 1,850.000, альбанців 100.000. Мова ново-грецька ріжнить ся менше від давньої греки, як мова романьских народів від давньої латини. — Греція є конституційним дідичним королівством (династія даньска; Грецький король теперішній є сином короля даньського); під взглядом адміністратійним ділить ся на номархії, а номархії на епархії. — Головна монета драхма = 72 феників нїм. = 90 centimes франц.

2) Атени, столиця Греції, з пристанею Пірейом подучені желізницею $9\frac{1}{2}$ кільом. довгою. Мешканців 108.000. В Атенах находить ся університет з багатою бібліотекою. Жива торговля з заницею і правильне получене пароходами з Трієстом і прочою західною Европою, з Россією, Туреччиною і веходом (Левантом).

3) Гора Олими (знана з мітології грецької), 2973 метрів вис., становить закінчене гір Камбуньских (Волюца), відділяючи кітліну тессалійську від Македонії, лежить

вздовж полуднево-західної сторони заліву седунського. Недалеко від Олимпу на захід лежить граничний проємик Молюна і інші місця знані з послідної грецько-турецької війни.

4) Пірей, місто над залівом Егінським, порт для Атен, $9\frac{1}{2}$ кільом. від Атен віддалене і желїзницею з ними получене, числить 35.000 мешканців. Повстало доперва в р. 1834. Річно понад 7000 кораблів прибуває до порту.

5) Сіра: а) острів грецький, майже в самій середині егейського моря (архіпелігу), належить до монархії Кікладів; 80 квадр. кільом. за великий, гористий, але урожайний на збіже, вино, оливу, овочі, бавовну, — і значна годовля худоби; — б) місто тої самої назви на західнім побережю острова, 4398 мешк.

6) How many dollars worth = кілько долярів варт.

7) Гермополіс (Нова Сіра), місто на вехіднім побережю острова Сіра, столиця острова, з знаменитим портом, головне місце грецької торгівлі, стація кораблів, що ведуть торгівлю з Марсілією, Трієстом, Константинополем, Смирною, Александрією і т. д.; будовако раблів; столиця грецьк архієп. і римо-катол. єпископ.

8) Самос, острів віддїлений лиш вузьким проливом від Малої Азії. оден із Спорадів, (належить властиво до Азії а не до Европи; але для звязи лишилисьмо его в „Споминах з Греції), простору 468 кільом. квадр., 50.000 жителїв в р. 1895; гористий, з гарними і добре управленими долинами. — Острів продукує збіже, вино, бавовну, овочі, а також мід, шовк, розники (головний артикул вивозу), оливу, рожки, дерево до будівлі кораблів, мармор і т. д. Самос становить від 1832 року самоєтійне княжество, котрого князь (іменований султаном) є денником туреччини і все є християнином. Гарач оплачуваній Туреччинї виносить 60.000 марок нїм. (= 36.000 зол. австр.) людність є майже виключно грецька, а віри переважно грецько-католицької.

9) Про Смирну гл. низше ув. 2. при споминах з Туреччини.

10) Порт Тігані лежить на полудневих берегах Самосу.

11) Тими словами зачинає ся знана баллада Шіллера „Ring des Polyerates“.

12) Хора, місто в полуднево-всхідній части острова Самос.

13) Мітілені, місто на північ від Хори.

14) Ваті, столиця Самосу, на північно-всхіднім побережю острова.

15) **Запте** (давній Закінтос): а) острів, найкрасший в всіх йонських островів, лежить при західно-північних берегах півострова Мореї, при вході до заливу коринтійського; 427 кільом. квадр. завеликий, до 50.000 мешк.; береги стрімкі, скалисті, недогідні для портів; острів вулканічний, через котрий з полудневого-всходу до північного заходу тягне ся ланцух гір (найвища гора Ері 740 метрів); клімат милий і здоровий, наводнене богате. Острів богатий в оливки, вино (40 родів) і багато дрібних розинок, цитрини, ґранати, мельони, сіль, сїрку і ліси з дерев оливних, лаврових і міртів Хов худоби незначний як також риболовля; б) столиця острова, на північно-всхіднім березі, з портом; ліцей і резиденція правосл. і католицького архієп.; жителїв 18.000.

16) Zante fior di Levante = Запте цвіт Леванту. Левант є звичайною а давнійше ще частійше уживаною назвою на краї, котрих берегів дотикає всхідна часть середземного моря, а особливо відносить ся та назва до Єгипту, Сирії і Малої Азії.

17) Кала емера = добрий-день.

18) Кала еспера = добрий-вечер.

19) **Канал коринтський** лучить залив коринтський (над котрого полуднево-всхідною частию лежить славний Коринт) з заливом еґійським (над північно-всхідною ча-

стию котрого лежить Пірей, порт Атен), становить найкоротше полчене Атен з островами йоньскими і Італією, і відділяє півостров Морею від суші грецкої. Довжина каналу виносить 6343 метрів, глибочість 8 м. а широкість 22 м. а на поверхні води 25 м. — Отворений в 1893 році.

20) Порт-Сайд, місто при входї до каналу суецкого, (37.000 жителїв).

21) Кедив (= віцекороль) назва пануючого египетского, номінального ленника султана турецкого. Згаданий Кедив Ізмаїл, стративши трон, умер недавно, забутий всіми; лиш з нагоди смерти пригадав собі світ на его давну виетавність і марнотравність.

22) Залив Егіни, (над котрим лежить порт пірейський), належить до моря егейского і є получений каналом коринтеким з заливом коринтеким, належачим до моря йоньского. — В заливі Егіньскім зараз коло Пірею лежить славний в побіді Темістокля острів Саляміс.

АЗІЯ.

I.

Спомини з Туреччини.¹⁾

а) Смирна.²⁾

Вже серед моря пізначно близькість великого міста. Кораблі торговельні, кораблі воєнні снують ся сюда-туда і поздоровляють ся своїми стягами. Кунець здоровить трикратно своєю флягою, — вояк дякує лиш легенько оден раз... Етикета на морю!...

Віжджаємо до порту. Сотки стягів різно-родних мореплавних народів, цілий ліс маштів. На наших кораблі суятня і немов нервова горячка. Кождий, що свобідний від служби, йде на передню часть корабля. Очи узброєні склами.

Молоді новаки, небували, виглядають цікаво на ворота Орієнту. Они ждуть — „хто зна', що то завтра мене жде?...“ Старі моряки стоять сунокійно. „Що-дї для мене Смирна? я був там та там... всюда те саме сви... ство“. Та се лиш поза! І у сих вітром битих моряків дрожить серце. „І тут, у сїм кутку сьвіта — думає він собі в душі — єсть у мене знакоми... Кілько то лїт минуло, як я тут був послїдним разом?...

Кілько літ запоморочених, затрачених у вічному коловороті з корабля на корабель? . . .“

Я не знав ще ні одного моряка, котрий би, заскочений у відповідній хвили, не жадував літ своїх минулих. А великі міста — то найліпша нагода до таких рефлексій. Там відбувались голосні кадетські „гуляй душа без контуша“, робились знакомства, починались любови офіцирські . . . там, по усіх закутках світа, минув добрий шмат життя . . . А по що? . . . Ось по Леванті товчемося для охорони інтересів держави! Інтереси, правда, та інтереси кількох жидів віденських та триєстинських! . . .

Місто представляєсь гарно. Темна зелень киприсів додає краєвидови веселої різнобарвности. Кастель на горі в своїх стародавніх руїнах накликає історію, а широка ріка нагадує новітнє європейство.

Прибуваємо нашою лодкою до берега. Тут зібралась ціла юрба цікавих. Всі кричать, галабурдують, прокладаючи нам свої услуги на всіх можливих і неможливих європейських язиках.

Я дивуюсь — бо се в-перше я вступив на землю турецьку. Се Турки?! . . . Я-ж собі представляв їх сидячими повагом за своєю люлькою та за чорною кавою . . . А тут така суятня, крик, гармідер!

Приглянутись лише трохи ліпше сим Туркам, зараз і слідно, хто они такі! Се ті самі нам Галичанам так любо звістні тини наших Сohn-ів та Rosenzweig-ів, що тут у Туреччині лиш насадили фез на голову та переоділись у стрій турецький — як у нас у контуш . . . Для нашого брата оно так мило, так любо нагадує рідні сто-

рони, де жид всім і вся, де без него кроком не поступив ся... Се-ж наші „фактори!“

„Jedes Land hat solche Juden, wie es verdient“ — сказав раз К. Е. Француз в своїх начерках „Aus Halbasien“ і навіть сварив ся по газетах о першешество сеї думки. Бог з ним! Він же сам жид, старав ся, де міг, розхвалити жидів. Хвали мя роте!...

По моїм досвідам — а видів я жидів майже по цілїм сьвітї — жиди всюда ті самі, всюда погорджувані, навіть людьми тої самої, семітської породи, як от Арабами, усюда зненавиджені і всюда займають ся тим самим реміслом, лихвою та купецтвом. Але що они, той визискуючий елемент, так розпаношили ся в деяких околицях, як от в моїй богоснасаемій рідній землі та в Туреччинї, сему видко винуваті найбільше таки тубольші з своєю вигідністю і байдужністю до власних інтересів. Тому-то у нас та й в Туреччинї таку силу і значіне має фактор. Жидівський фактор в нашій Галичинї — то позичник для обох народів замешкуючих край, для шляхти зарівно, як для інтелїгентної верстви, не згадуючи вже про бідного мужика...

Ми справились у Базар — розуміє ся само собою, що з жидівським фактором. Жидівський фактор обдурить нас — ми се знаємо, дістане свій барини у кунця — також знаємо, за все те заплатимо ми — і се знаємо, та що-ж дїяти? Жид знає європейські і азійські язики, а се в кождім разї прислуга не аби яка.

Базар смирийський — то ціле місто. В нїм зложив цілий Орієнт свої скарби на подив і на... обдурюване Європейцїв.

В маленьких непоказних скленках, лишне сказати будах, бо передної стіни тут цілком нема, сидить собі нерухомо Турок, загнувши ноги під себе на своїм коврі. Вхідимо. „Салай Алейкум!“ — „Алейкум Салай!“ Турок курить свою люльку, як би нас тут не було — і ухом не веде! В турецькій маґазині нема того усьміху на обсталунок, який стрічаємо у європейських commis, нема тої плаченої гречности і услужливости. Тут усе відбуваєсь повагом. Турок подав нам чорну каву і ми її собі розіли ся вигідно на коврах. „Як ваше здоровля?“ — „Спасибі! як ваше?“

Прислужники розстеляють перед нашими очима ковер за ковром. Коври перекі, індійські, бохарські, шوماки, ушаки, килими и кизкилими... Краса барв і рисунку аж за очи бере! Наполеондори в кишені так і сверблять... Новака обхопує така манія купованя, яку я бачив лиш у граців в Монте-Карльо. Застав ся, а купи!

Хто сам не бував у турецьких базарах, хто сам не купував коверців, той не зрозуміє сего, що я кажу. і не увірить. Але оно дійсно так. За якийсь час побуту в Туреччині ми, приятелі, стали купувати, торгувати, перепродувати між собою свої коверці не гірше жидів. Кождий чванив ся своїм кунном, розхзальював свої коври, уставляв їх в фалди проти сьвітла, як правдивий орієнтал.

Коверці — кождий в своїм роді має свое pretium affectionis. Розуміє ся, що не обходить ся без „научки“, З початку чоловік не здержить ся — платить! Відтак по якімсь часі, соромить ся. Продає свої „перші коверці“ за низчу ціну, ніж сам купив, а вкінці, коли назбирає собі „своїх“ коверців, дорожить ними так, що не дав би їх за всі скарби сьвіта...

З купцем в Орієнті обхід инакший як в Европі. Турок загне ціну в трое більшу. Така вже установка. Коли ми не новаки, то даємо цілком серіозно третину. Купець гніває ся — каже навіть усі коври забрати нам з перед очей. Божить ся, що за таку сьмішну ціну він і говорити з нами не стане. Тільки се лиш така етикета. „Старий лш“ знає — не купиш сьогодні, купиш завтра. Тут побідить той, хто має більше терпеливості, більше зимної крови. „Times is money“ (час то гроші) тут в Орієнті не має найменшого значія. Біда-ж новакови!

Кожного дня заходили ми до нашого Турка „питати про здоровля“. Про коверці ніби-то й бесіди нема. Ми так лиш буцім-то мимоходом, припадково . . .

Сторгувались! За третину першої ціни дістали ми свої вибрані першого дня коверці, котрі — знов так ніби-то „припадково“ — лежали з-верху на великаньських купях різнородного краму.

Коли-ж після першого довершеного торгу наш Турок побачив, що ми справді „чесні“ купці: таки щось купуємо і платимо золотом, — розкинув він перед нами всі свої богатства. Ми очи й рот розтвирали. Розуміє ся, жаль нам стало, що ми були такі „зелені“ та купили так скоро . . . Коври — ні, не коври, а малюнки, вишивки гаремові золотим шихом і шовком ткані, шаблі дамаські, ятагани сріблом ложені, індійські мозаїки і пізелійні роботи — цілі прегарні домашні обстанови арабські . . . Так і встають перед нашими очима гарні світлиці каліфів арабських! Вязи, брате, мошонку туго, коли в ній ще що єсть, бо-сь пронав!

*

Базар — се зборище продавців і перепродавців, та також і мешкане виробників. Шевці, кушнірі, римарі, ковалі, бляхарі — всі роблять тут своє ремісло перед очима цілого сьвіта, на улиці або в своїх на ростяж отворених будах. Там они і ночують. На Базарі є також готелі, свої турецькі. Правда, держать їх по більшій часті Греки або Жиди. Але з чого ті дві породи не тягнуть барина? Готелі устроєні на потреби орієнтальні. Тут є й комнати закратовані для пань гаремових, і кириця для приказаних ко-раном обмивань.

По вузких вуличках Базаря кличуть верблюди. З їх горбів знімає різнобарвна юрба робітників мішки з смоквами і розинками. Се прийшла карлана з тими плодами. Смокви і розинки виснають тут таки в порох і смітя. Пен, осли, верблюди, пішоходи... більше не буду казати, бо може декому не смакував би на рідній пляцок сьвяточний...

Мужики продали плоди піль своїх — барин дістануть Жиди та Греки. Мужики вдоволені засіли коло своїх верблюдів, радують ся і балакають. Услужний каварник приніс їм чорну каву і паргілег. Чого-ж їм більше треба?!

Каравана приночила мало. На нічліг ідуть они за місто, коло мосту караванного. Поперед ступає віслук — на нїм величезний мужик, ногами землі досягає. Однак віслук і величезний мужик з своєю доуженною стрільбою видають ся маленькими сотворінями, за ними йде ціла череда верблюдів. Верблюд один привязаний за другим. Ступають повільною ходою, повагом. Чути лише чап-чалап мягких їх стіп не привиклих до поганого смирнійского бруку. Ціла та величезна

а погана маса тілєс звїрячих посуваєсь на перед. Там не-там на скрутї чути голос провідника — остоорога для пішоходів, щоб уступали ся з дороги. Провідник веселий видко чоловік. „Ти ефенді у вузьких штанятах! бережи свої плечі!“ відзиваєсь він до нас Европейцїв. Вузьнєкї та крутї улпчки лєдвї містять тую товпу різнородних народів — ослів, верблюдів, неїв і коней.

З повагом суне ся Перз в своїм остро кінчастім колнаці у довгих рясах... Модний Турок в стамбулі і гарно вишрасованім фєзі походжає à la „Gigerl“... Нанів нагнїй негр-робітник біжить висланий за якоюсь орудкою... Піп грецький або вірменський, з довгою бородою і з косою на плечех, іде в своїй чорній запачканій рясі. За ним юрба его одновірцїв. Піп перекидує ся словами з своїм товариством. Грек або Вірменин, якого-б він не був стану — чи мирекїй чи духовний — в душі своїй баришник, торжник... Повільною ступою, як би крадчи, з очима спущеними в землю, так сказати-б тиняє ся frater католицький. Стать его згорблена, тіло зієхле, він так смирний, так безтілесний, як тїнь; дух его здаєсь полетїв на небо і здає ся співає „Слава во вишних Богу і на землі мир“. Тільки дай позір! — тут пахне духом Льюїолї.

Сєгодня шабас. То їй жид, замкнувши свою буду, вивів на прохїд усею свою мішновхєс, від найменшого до найбільшого, і перебімжує. Молода дочка вистроїлась уже на новий лад пів-європейський і кїдає чорними очима. Знать знає, що гарна! Чорний, шитий перлами колначок на голові добре їй до лиця, а глибоко вирізана одїж вказує біле єї лоно і розбуджує у прохожих жидівських commis оскому і передсмак того, що могло

би бути, коби... Стара мати вийшла на улицю в орієнтальних шараварах. Она вже зломана, поморщена, охляла, дивить ся на сьвіт сумними запалими очима. Може она й не так стара, але вигляд єї старечій і дивно неприємній. Старої по гарної жінки, як то лучаєсь у нас, я в Орієнті ніколи не бачив; сухорлявих кеантин без ліку! Старий батько ще в широких штанах, в кафтані і у фезі. Він ще орієнтал. Но за ним іде вже его многонадійний синок в товаристві своїх кумпанів. Він уже Европеець!

Европейці горою в Смирні та в цілім Орієнті. Туда і жид! „З ким держини, жиде?“ — „З ким пан каже!“ — Жиди всюда по сьвітї — то барометр соціально-політичний. Жиди мов щурп виносять ся з тої хати, що грозить розвалитись, а сунуть ся туда, де є сила.

В Базарі стоїть перша мошея в Смирні. Перед мошеєю кириця. Вода гарна і чиста. Вокруг сидять правовірні існовідники Магомеда, закутивши свій наргілег.

Гаджі розказує щось. Він був у Мекці. Громада слухає цікаво. Між нею стоїть потомок Магомеда — пізнати его по зеленім турбані. Тільки він сам обдертий. Сьвятий — аристократичний рід не дає хліба... Він робітник портовий.

Було полудне, сонце жарило — от і ми скрились перед его лучами до двору мошеї і присіли на лавочї.

Турки почали з своїми приписаними обмиваннями. Кириці, водопроводи — они тут діло редїї... Поставити кирицю або збудувати водопровід — то діло високо-моральне і богоугодне. Так стоїть в Корані та й в Старім Завіті.

Будучи ще хлопцем та читаючи Біблію, не міг я зрозуміти, чому оно таке велике богоугодне діло, коли Авраам виконав кирницю. У нас же кождий мужик копає кирницю і ніхто про се не говорить!... Але тут, в краях пісчаних і каменистих, де сонце жарить, де з жажди тіло мліє, — тут стане зрозуміло, що виконане кирниці або сироваджене води із скали — як то вчинив Мойсей — заслугує на вдяку цілого покоління і в дальшій розвитку стає ділом релігії, ділом богоугодним. Наколи-б релігія християньска або магомеданьска взяла була свій початок на півночі кулі земскої, в краях богатих водними жерелами, то не давано би воді такої вартости, не підношено би єї до перших і головних учинків даючих право на царство небесне.

Так, як чисте товариські правила: „не убивай“, „не кради“ і т. п. — правила, без котрих жите людий між собою немислиме, піднесено на цілій кулі земскої до висоти приказань Божих і падаю ім цілий натиск і блиск релігійний, — так тут в сих околицях без води, кирниця, водопровід, муєли вирости до вчинків найбільше богоугодних.

В дні сєки наймає правовірний богатий магомеданин водоноса. „О, жаждуций, приходи сюда! тут жде тебе жертва для Аллаха!“ Водное сьїває монотонним голосом: „Прости Господь тобі гріхи, що напоюеш жаждуцих“. Хто не, приказує: „Амінь“... „В раю да буде для тебе місце!“ Знакомі здоровлять жертводавця, тиснуть ему руку і приказують: „Да Аллах розвеселить сердце твое!“

Мошея простора. Мраморові стовпи двигают єї скленіне. Білі стїни оздоблені надписями

з Корану, котрі при куфійським способі лученя арабських букв виглядають як орнаменти. Престола тут нема, тільки рід підвищення зверненого до Мекки, з котрого імам читає свої молитви. В однім кутї мошеї за кратами лежать тліні останки святиців-богоугодників. Дві могили покриті сукном зеленим, а у їх голов стоять мармурні стовни з надписю. Турки приходять і бють поклони. Одна часть мошеї густо закратована. Там стоять жінки.

Правовірних повно. Ради пантофлів, поличених в передсїни, де і ми мусїли скинути свої чоботи, пеказують уже при входї скількість побожних. В мошеї тихо. Присївни на пятах правовірні шенчуть молитви і бють поклони. Та тишина впливає і на нас та взиває до побожности.

Входигь імам. Він стає на підвишене місце, лицем до Мекки, і голосом піднесеним кличе: „Аллах Акбар! Аллах Акбар!“ Правовірні підносять ся і повтаряють слова духовного. Ті оклики пробігають як филї від одного кінця ковчега до другого, зворушаючи всіх.

Імам читає молитву „Фатїга“: „Благослови імя всемілостивїйшого Бога, благослови Господа все сотворившого, милосїрдного і судью остаточного! Тебе ми молим: укажи нам путь праведний! Поведи нас на путь благоугодників Твоїх, а не тих, що не повинують ся Тобі! — Амін! амін!“ Правовірні прилягають лицем до землі, віддаючи поклонене всемогутости Божій.

Імам читає одну главу з Корана, а потім кличе: „Кождий з вас звертай ся до Господа цілою душею, цілим серцем!“ Настає тишина зворушаюча. Кождий шенче свою молитву.

Служба полуденна скінчена. Турки розходять ся повагом, а на лиці кожного видно ще сліди духового скуплення. На мене зробила ся служба божа, проста, без гуку, без труб, без кимвалів, вражінє глибоке.

Коли ми вже заговорили про моней, то годї поминути купелей турецьких. Купелі — то також релігійний обовязок. Найменче магомеданське село не обходить ся без купелі. Моней і купіль — то дві необхідности турецької громади.

І жаль і соромно робить ся нам, гордим, цивілізованим Европейцям, на вид тих гарно устроєних забудовань. Соромно, що у нас того нема а жаль, що в наших пришеах релігійних нема, такої постанови, котра би наказувала хоть раз у місяць чистити своє тіло. Може би оно що помогло!...

Головна купіль у Смирї — будинок великолінійний. З гарної куполи, опертої на мармурових колоннах, паде миле різнобарвне світло. В середині басейн з водотриском. Ціла обстановка в стилю старо-арабськїм. Так представляв я собі палати Маврів в Іспанїї. Біле тут чисте і гарне, якого в Европі пошукати-б. Простирала і рушники, шовком ткані і веліканські, не то, що в Европі, та й бери їх на свій ужиток, кілько хочеш! При роздягненю помагає нам хлопець і взуває нам на ноги малі стільчики замість пантофлів. Ми не привикли до таких щудел і ходимо по гладкій помостї дуже незручно. Хлопець бере нас під руку і веде в першу комнату. Воздух — не пара водна — оґрітий тут до 25° Ц. Тут припочиває ся. Хлопець приносить нам чорну каву і наргілер. Ми віддаємось приємному лі-

нивству... За пів години веде нас хлопець у другу кімнату. Тут температура ще вища. Лягаємо на особливі мармурові лавки і починає ся спеціальна процедура масажу. Хлопець гнєте кожний м'яз, кожний сугав перегинає. Оно болючо, але опісля, по різномодних поливаннях і обмиваннях тілесне умучене так м'яке, що чоловік відпочиває в своїй кімнаті дрімаючи повен блаженства і щирої прихильности до цілого світа...

Вже в кунели виало мені в око лице одного гостя. Стать кремезна, костиста, лице подовгасте, ніс орлиний, очі шнарки блистять з під насунлених бров, вує густий, обвислий. Голова підбита, лише чуб остав ся закручений зухвало за ухо. Такі були колись Запорожці, припливши на своїх чайках до Синюхи, щоб на згарнищах люльку закурити. Такими були певно і брати-невольники на ярмарках в Царгороді, може й у Смирні, котрих товариші брались визволити із „неволі турецької, із віри бісурманської“. Віки слави вставали передо мною. Я бачив козака Байду всякого на гаку в Царгороді, — я видів трох братів-невольників побігаючих із Азова з неволі бісурманської, видів того бідного „пішого-пішаницю“, — я видів „добрих козаків“ Сагайдачних, Дорошенків і т. д. Всі они вставали перед моїми очима. Я задрімав на хвильку... Стрепенув ся... Фантазія щезла! Щезли, пропали і Запорожці — пережились! Спни Запорожців пішли на виселуги в канцелярії петербурскі...

Вечером прийняте у губернатора.

Перед конаком товчесь різнобарвна товпа орієнталів, пів-орієнтальних жидів і Франків. Турецкі жовніри роблять шнаїр і дають пропусет прошеним гостям.

Сальони устроєні на лад європейській. Меблі французкі і коверції, правда драгтиві і запачкані. Паша, бувший первосвященник у Мекці, силуєсь бути ввічливим на лад європейській, --- тільки се ему не дуже то удає ся. Певно проклинає він ті європейські звичаї, котрих не знає, а наслідувати мусить. Сидів би був собі спокійно у Мекці та брав „на боже“ з правовірних, а тут Бог знає на що та на яке офіційальні приняті... Ще і языка сердега Турок не знає. Говоримо з ним через драгомана.

У сальоні самий цвіт європейского жіноцтва. Турецкі, в Парижі виховані офіцири палять їм компліменти не гірш європейских dandys-ів. А правду треба сказати, що Смирна може повеличатись своїм жіноцтвом -- розуміє ся лиш молодю частиною жіноцтва. Чудо що за красавиці! Тии горячий полудневий, стан стрункий як тоноді, очи палкі як самоцвіти... Жаль тільки, великий жаль стискає серце, коли подумати, що у тих чудових головках по більшій части полова, коралеві уста щебечуть про моди і силетні домашні, а гарний гнучкий стан дівочий приглубити може той, хто захоче — pardon! — котрий більше грошей має. Una donna Levantina per uomo rovina“ (жінка Левантинка — нещастє для чоловіка).

Жаль ще, що з тих пречудних сотворінь, сотворених на образ і подобіє ангелів Божих, по 30-ім році життя виходять сухорляві скелети або розпили в салі Левантинки. Такі тии можна кожного вечера бачити на гіві, як водять на прохід свої злісні кости або своє плекане розтучене тіло. І дивно, що такими стають ся Потомки Європейців навіть в другім або третім поколіню. Говорять они між собою по французьки, задержують

моди європейські, але по порову своєму а навіть по вигляді они вже Левантинки. До Європи они вже не годять ся.

Цікаво знати, що у Смирні проживає ще тепер жінка Набоба, тая типічна Левантинка, котру так перевірно схарактеризував в своїм романі Альфонс Доде (Daudet). Живе она на грецькім передмісттю зі своїм массером і радуєсь життю своєму лінивому та тілу своєму рознаслому.

Мужчини тутешнього *société* — не говорю про всіх, але про більшу часть — то збір елегантних, милих, услужних *gentleman-ів*, що бували по цілім світі, знають усякі звичаї і обичаї, знають дуже мило балакати — просто салюнових „Європейців“ в повнім значіню того слова. Тільки чому сї „Європейці“ покинули часом Європу — про се... не слід питати. „*Monsieur le comte*“...³⁾ „*monsieur le baron*“... „*monsieur le directeur*“ — тільки чи се барони і графи — то також не так донева знати. Вирочім Турки геральдики не ведуть. А они сї Європейці такі милі люде!... Правда, оно й так буває що такий елегантний *gentleman* підобе вас на який інтерес, за котрий ви грубо заплатите, або й просто кілька наполеондорів у вас позичить, бо принадково забув свої гроші в ничім убраню в дома. Сї брилянтні панове женять ся з богатими Грекинями або Вірменками і прибільшують расу істинних Левантинців.

Крім сих афіристів є тут ще й другі Європейці — Європейці в повнім того слова значіню, — се консулі, заступники різних держав європейських.

Родина нашого консуля, пана Режі Берзенковича — се той осередок, де збираєсь усе, що

чує ще свою звязь з Європою. Дарма, що наш консуль десяти лїт проживає в Орієнті — в Каїрі, Александрїї а тепер уже від десяти лїт у Смирні. — его дїм єсть і остав ся цілком європейским. Там чує ся чоловік як дома. Панї Ремі і єї дочка, смагла, майже чорна дївчина лїт 18, є тими милими сторожами своєї святинї, що припускають до себе саме вибране товариство.

За їх посередництвом познакомив ся я на прийнятю у панї з одною дуже цікавою родиною. Се був консуль перекій. Сам консуль магомеданши, его жінка Парижанка христїянка, а тепер магомеданка. Дїм їх веде ся по європейски, а бувають у них достойники христїянські і магомеданські, а також і жінки магомеданські. Хоч панї ...хан єсть жінкою магомеданина і достойника магомеданського, то она не заслонєє собі лиця і буває на офіціальних припятях в Персії і Туреччинї, куда жінкам магомеданским доступ зборонений. З нею обходять ся осьвічені магомедане так як з кождою Європейкою. На прийнятю у панї его жінки та другі магомеданські панї сидїли в сусїдній комнатї і лиця через шпину в дверех заглядали, як в сальонї забавлялись їх чоловіки з жінками європейскими. А між тими Європейками була також їх одновірниця!

Чи завидують жінки магомеданські тої рівноправности з мужчинами жінкам європейским? В Єгипті і в Персії зроблено вже по часті початок, щоби дати жінкам лїпше соціальне становиєско, нїж те, яке їм призначив коран. Осьвічені магомедане дають бодай своїм дочкам науку, а се вже початок...

Кілько то стратили через те, що у них нема осьвіченого жіноцтва! Європейці, котрих жінкам

кланяють ся єї папі, були би давно ассімільовались, як се стало ся з другими кольтоністами по єсеред держав європейських. Потомки Європейців були би стали добрими турецькими патріотами. Жінки турецькі зробили би то були.

Європеєць, прибувши до Смирни на короткий час, т. є. коли він не має нагоди увійти в товариство і в родини, а приневолений шукати розривки стоячої отвором для всіх, муєсть спуститись на дуже низький рівень, щоби провести чи по просту убити час. Театру тут нема, концертів нема, про вистави, музеї і т. п. нічо вже й говорити. Одинокє місце, де все-таки збирають ся, переїзжкі Європейці, то *café chantant*. Тільки се не парискі *café*, не віденьскі *Ronacher*-и, — або, правду кажучи, оно те саме, але з тою відмінною, що тут грають і співають самі вимети з Європи. В прочім тутешня публіка про спів, про гру не дбає — тут іде головно о більшу або мэнчу нагоду на сценї, о канкани і двозначники — ні, не так, — о есабрїозні однозначники... В прочім не дармо сказано: чоловік — звір. Деколи муєсть пролізти на верх звірячий норев...

Рулетка кружить. Rouge? — noir?... Шампан пшищить... Гарні дівчата послугують... Пробуй щастя з рулетою і з дівчатами! Іде о банк. „Гурра! ми виграли!“ День треба закінчити славно...

Ану, за міст караваний! Там передмісте веселе — там єсть шістьдесять домів і вєй веселі. У них ховають ся добровільні і недобровільні жертви невольничої торгівлі в Європі — і Азії. Вибирай!... Тут злучилась Європа і Азія, щоби розвеселити Смирну. Зелїзні ворота замикають ті кріпости, за котрими криє ся веселість Але ворота на брєнкїт золота відчиняють ся на рєстяж...

Рано... Голова болить, змисли не сходять ся до купи, жолудок в непорядку, всі сугави поломані, усе тіло охляло.

Німці — майстри, що все на світі передумали, представляють сей стан символічно в виді кота, як несе на тарілці соленого оследця... Казати правду? Чоловік остаточно все таки — с...!

Р. 1884.

б) Чезме.⁴⁾

Тіснина Хіос⁵⁾ (Chios street по англійским картам) для морської плавби дуже цікава. Шлях вузький, тут то там вирінає островець, що заступає нам дорогу, а обминути его треба. Однак береги освітлені добре, так що і в ночі тут їхати безпечно.

Вже видко місто Кастро⁶⁾ на острові Хіосі.⁷⁾ Розкинулось оно під горою серед зелені. Круглі куполи грецьких церков та шпильні струнких мінаретів надають місту вид орієнтальний. Тільки сей вид лиш так мелькнув нам поперед очі, — ми звернулись на противоложний бік до міста Чезме.

Місточко се драгтивне. Хати ледви збиті з дощок після передтогідного землетрясення. Давні руйни генуезької кріпости і нові з хат, мечетів та церков освітять своїми поломаними ребрами. От і все, що кдає ся в очі.

За те знатна тут торгівля розинками та инчими полудневими овочами. Цілі маґазини тут повні того добра, ще й на площах та улицах

середь сміття й пороху досушують сей товар. Цілі ватаги грецьких та турецьких робітників наліхають ногами сей Божий дар („prima Qualität!“) у пакки для перевозу в Європу. Головні торжники тут Греки. Зійдуться, покарають понють чорну — і мільйонний гешефт скінчений! Каварні стоять тут на гiва та тягнуть ся на стовпах аж у море. То місце забави і розривки та й інтереси тут заключають ся.

Цікаво і характерно для турецької індивідуальності, що у всіх тутешніх публичних домах вивішені портрети російського царя й цариці та короля грецького, а навіть сцени з останньої війни російсько-турецької, так лихонамятною для Турків, украшають стіни каварень. Абдул-Гаміда нігде не видно... На монастири на передній стіні красується орел російський, а в церкві на помості той самий герб з мозаїками. Росією видно тут усюда. Туркам, видно, се байдужне, або не мають сили...

Саме тогді, як я був у Чезме, прочитав я в газеті, що Росія спустила у Чорне море новий панцирник, охрещений іменем „Чезме“. Се газетна звістка, що дивним випадком зійшла ся з моїм побутом у сім городі, нагадала мені давніші часи.

В Росії панувала Катерина. В Польщі завелася. Росія підтримує „piasta“ Понятовського, а конфедерати кличуть на поміч Турків. За порадою Франції видають Турки Росії війну (1768—1774).

Запороже саме тогді зруйнували. Народна пісня відзиває ся до Катерини.

„Суча мати, Катерино,
Що ти наробила?
Край веселий, степ широкий
Та й занастила?“

Наступає чорна хмара,
Буде дощ із неба —
Буде колись Катерино,
Запорожців треба!...

І стало їх треба! Закликувала їх Катерина, а вони йшли на поклик. „Турка бити, бісурмана!“ — се-ж споконвічний оклик Запорожців та всіх Українців. Били Турків. та що вибили для себе та для своєї країни?...

Російська фльота під проводом любимця Катерини графа Орлова вишшла з Балтійського моря. По дорозі в Англії підправлено єї, а що головне, дано тій флоті адмірала Ельфістона за провідника та й досвідника, та й досвідних англійських офіцерів.

Наперед уложене повстанє Греків в Греції та Малій Азії вибухло при зближеню фльоти. Турки вирізали Греків, кільки могли, не жалуючи ні старців, ні жінок, ні дітей. Раду навіть радили на турецькім дивані, чи не добре би було за-для *raison d' état* вирізати всіх Греків загалом у цілім турецькім царстві.

Російська фльота поїшла під Хіос. Тут почалась битва. Оба адміральські кораблі понали на себе. Турецький висаджено в воздух, но сей зарвав з собою і російський. Адмірала ледви вийшли з життям. Турки скрили ся в багністий порт Чемзе. Ельфістон сам маневрував російською флотою. З-відтам серед темної ночі приблизили ся до порту Чемзе і кинули між турецьку ескадру брандер. Ціла турецька фльота згоріла! Зойк, крик і трескіт чути було аж до Смирни а навіть до Атен., Розлючені Турки вирізали цілі села грецькі в Малій Азії. Царгород та султан дрожали.

Ельфістон радив поплисти з фльотою на Царгород. Російський „адмірал“ Орлов спротивився тому. Розгніваний Ельфістон переплив сам один з своїм кораблем через Дарданелі, кинув якор перед Царгородом, ав кілька гарматних вистрелів і вернув ся, показавши Орлову: що і як належало зробити. Нагода була добра, та пропущено єї. Питане так життєне для цілої України та й усеї Росії — се-б то отворене Чорного моря — осталось неполагодженим ще й до тепер.

Чаєу мали ми в Чезме доволї. Робити нічого. Скука велика.

Пійшли ми гарним шляхом до сусідного містечка Лацата. Зелені виноградники робили милий вид. Греки снішили то сюда то туду на своїх мулах, видно за гешефтами... Деколи показалась верхи на ослі Туркня; однак стрітивши нас, закривала зараз лице, а замість гарного личка та чорних очей, які собі наша фантазія розмальовувала гарними красками, висувалась безборода онасла постать євнуха...

Порох зняв ся на шляху... Чвалом проти нас гнало товариство верхом на конях, а попереду амазонка.

Се був наш консуль із Смирни з дочкою і цілим товариством наших знайомих; они прибули сюда, щоби ще раз з нами попрацати ся. Бєсаги сєго паньєтва були набиті усякими добрими закусками та нанитками — і ми устроїли собі в Лацатї рікнік, тим милїйший і тим веселїйший, що неснодіваний.

І перегони кінські устроїли ми собі там, щоб показатись, особливо перед амазонкою, щодї ми, хоч моряки, все-таки і коней не боїмось...

Герцювали ми на конях — де-хто з більшим, де-хто з менчим щастем — але описля під себретом признав ся неодни моряк-їздець, що жаль ему, що у коня рогів нема. а то держатись нема за що, бо грива не дуже то безнечна...

29. X. 1884.

в) *Кавала*⁸⁾.

Богато читав я описів міст орієнтальних. „Стрункі мечети, що мов шпильї виносять ся понад плоскі дахи турецьких конаків... муезін, що стоїть при лучах заходячого сонця на мінареті і своїм звучним голосом закликає вірних до молитви...“ і т. д. і т. д. — Се видавалось мені стереотипною фразою.

Лучі заходячого сонця-освітляли верхи давньої венеціанської кріпости, коли ми лодкою прибили до берега. Всеюда тишина.

З найвишого мінарета озвав ся голос муезіна „Алах іл Аллах!“ Серед загальної тишини чути було его голос далеко-далеко. Озвав ся голос на другім мінареті, на третім... Із хат повиринали правовіріні і поспішили на молитву.

Признаю ся, що сеї простий поклик до молитви в сих обставинах тронув мене. Признаю ся, що висче наведені „стереотипні фрази“ не є фразами, а коли они в кождім описі з Орієнту повтаряють ся, то се лиш доказ, що природа людека всеюди однакова, вражіння при певних обставинах всеюди однакові, чувства бють однакові в кождім серци.

*

Кавала лежить на півночі Егейського моря. Се головний порт для вивозу тютюну македонського.

Тютюн управляють мужики Болгаре та Турки. Головним купцем є австрійський уряд, а головні барини тягнуть торжники грецькі і жидівські В Туреччині, заведено також монополія від тютюну, але Австрія висловила собі право купувати свій товар просто у продуцентів без посередництва уряду турецького, Головним доставником для австрійського уряду єсть п. Алїнаті, жид іспанський, мільонер кількократний.

У Кавалі існує медреса — по нашому семінар, в котрім молоді клирики учать ся корану. Заложив его перший кедив єгипетський Мегмед-Алі, котрий був сином вуличного сторожа в Кавалі. Із сеї школи розходять ся „учені“ по Македонії, Румелії, Боснії і Герцеговині. Позаяк коран єсть збірником не лиш принципів релігійних, але і законів цивільних та кримінальних, то із сего „університету“ виходять священники, судії і т. і.

Мені пощастилось бути на викладі турецького професора. Професор сидить на малій подушці на помості. Кругом прикучнула на п'яти ціла его аудиторія. Розпочалась наука. Професор читав монотонним голосом уступ з корану. Ученики повтаряли слово-в-слово і повтаряли так довго та всякими голосами, аж вбили собі его твердо в пам'ять. Що при с'ім способі науки крик в аудиторії страшений, се ясно. Мені нагадались наші домородні хайдери жидівські.

По-при медресу і кілька гарних мошей, також поставлених Мегмед-Алім, пішов я в гору на давний венеційський замок. Вузка та крива улочка. По обох боках високі доми з густо за-

кратованими вікнами з по-за котрих видають ся тїни жіночих постатей сполошених криком і гамором біжучих за нами турецьких школярів голодранців... Тут то там на улиці здиваємо жіночі постати. Закутані они — аби зрозуміло виразитись — в дві спідниці перевязані через пояс; одна з тих спідниць несеєть ся як у нас звичайно а друга закинена на голову, як то у нас роблять міщанки лишень у дощ. Побачивши нас, турецькі жінки або ховають ся в сусїдну бічну улличку, а коли такої нема, то закутують своє лице, що ледви одним оком на сьвіт споглядають. Ми й не стараємось розкрити їх incognito, но лучало ся нам, що коли ми вже пройшли дальше і принакком обернулись, бачили, як Туркині відкривали свої лица і слїдили цікаво за нами своїми чорними очима. Цїкавість жіноча переломила коран. Ясна річ, що коли-б усї цікаві жінки переміювані ся в стовни сольні, як то стоїть в Біблїї, то не потребували би і ми купувати соли...

З цитаделї простираєсь широкий вид на море з одного боку, а на македонські гори з другого.

У стїн наших лежить місто. Осередок окружений давним венеціяньским ще муром з глотою хат і хижин, з крутими вузькими улличками. Се осїдок Турків. А по-за мурами серед гарних садків помаранчевих вілїї мїлїонерів жидівських та грецьких.

З сусїдного села тягнєсь телїга запряжена буйволами. Колеса риплять немилосердно. Гейсе! гала! гейсе! Прислухуюсь бесїдї мужиків — звуки славянські. Тїлько розговоритись з тими Славянами я не мїг. Се були болгарські мужики з околицї.

Ліше розговорив ся я за те з одним сиво-бородим ісповідником корану на „базарі“.

— Здорово господіне! — кличе на мене сей правовірний.

— Здорово! — відказую.

Торгував він олійком рожаним, файками та тими жированими виробами, що в Австрії звать ся боснійськими.

— Що тут дїеш Турче? — питаю.

— Торкую.

— А з відки?

— З Босни. Босна „лена (красна)“ — каже — та коли там розіаношились „шваба“, то ми пішли під нашого правовірного пана... Єсть нас тут у Кавалї душ зо сто. Та у Царгородї буде з тисяч а і в Смири єсть, і всюда.

— Та чого-ж ви покинули край свій рідний, коли кажете, що Босна „лена“?

— Е! — замяв ся Турок.

— Як же вам живе ся з тутешними Турками.

— Добро! Да ми-смо Турци, да не такові Турци како они... Они нас не розуміють, а ми їх ні. Ми живем між собою і женимо ся між собою.

У сего боснійського магомеданця, у котрого віра становить критерієм між людьми, забликала ідея національності, а хоч не вмів він її ще виразити словом, то чув її серцем.

Чи прийде коли той блаженний час, коли ні віра ні народність не буде розєднувати людей між собою?!

Р. 1884.

г) *Бейрут.*⁹⁾

Непогода, дощ. Филя переганяла філю.

Вітрила нашого судна несли жваво, по за-
для поганої непогоди і вічного дощу ми були
прибиті на дусі. Вкінці вергли ми котву на яких
дві милі від берега. Правдивого порту тут нема.
Лиш беріг отвертий.

Розступились хмари, дощ перестав, сонце
показалось, а перед нашими очима розстелилась
чаруюча панорама. Темна зелень, сади, городи —
так і тягнуть до себе. Нам так і багнесь про-
вітрити своє пересолене тіло, покачатись по тім
коврі утканім природою з усяких барв пречуд-
них... Море ще гуділо. Ніяк не можна було спу-
стити лодку з судна — і ми стояли перед бей-
рутским раєм як Тангаль перед своєю яблунею.

Кілько то різnorodних думок будить ся
в голові при виді такого стародавнього памят-
ника минувшини як Бейрут! Видимо царя Да-
вида, як він на переді свого добірного війська іде
облогою на неприятельский Вероат. Земля се бі-
блійна, часи біблійні. Сидон, Тир¹⁰⁾ Берит — се
ганза фенікійска. Фенікійські купці, торгують з тог-
дїшнім цілим світом і тягнуть собі з него ве-
личезні баринні. Прийшли Єлліни, Александер
Великий, Селевкиди... Календар, після котрого ще
тепер жици числять свої свята, вийшов із сеї
землі — календар селевкійський. Римляне завою-
вали землю сирійську а Август переіменив імя на
Colonia Julia felix. Тихо стало віками. Тільки
там-не-там різня — се релігійний фанатизм зби-
рає свої жертви.

По якому спасатись? Чи поганьство, чи хри-
стіянство монофізитске, чи монотелїтске? І ли-
лась кров...

Аллах і Магомед, его пророк! — чути крик і брязк стали. Нечувані доти звуки роздають ся по улицах Бейрута.

Видно лшарів сталюю кованих. Давна камяна кріпость стоїть на горі, хрест повіває як знамя. Се побожні хрестоносці. Впрізали они всіх Магомеданців... Та не довго тревало їх панованє. Балдуїн IV. мусїв утїкати перед наступаючою силою півмісяця. На зеленім стягу видно святій знак Магомеда. Сим разом полила ся кров християньска.

І кров пливе ще й до тепер. За що? по що? Бо одні величають Бога так, а другі спасають ся інакше. Друзи вирізали християн — маронїтів,¹¹⁾ хот єї і ті одної породи, одного язика.

Аж Еврона стрепенулась! Наполеон III. — мимоходом сказавши, не без власного інтересу — закінчив тую братовбійчу різню своїми полками та як правдивий чванько-Француз увіковічнив себе написію на скалі „над песью рікою“ поруч гієрогліфів фараонів єгипетських та клинців царів асирійських.

Ми прибили до берега. Донлив і відилв моря тут високий. Десяток рук минулось нам на поміч. Крик, гамір рейвах. Горляні звуки арабскої бесіди, що виходять десь аж з глубини жолудка, накиннулись на наші непривичні уха. Народ живий, цікавий. Тип людей гарний, високий, мускулистий, лице маркантне, стать горда, постава показує почуте людскої гідности. Нема тої замлілости, як у Турків, або підлої хитрости, як у Греків. Се Араби!

Ми повадрували по містї. Молодий Ібрагїм став нам за провідника; він знав по французски та по італїянськи.

Місто розложилось на кількох легко зникаючих ся горбках. В дали як в панорамі синіють, зеленіють гори ливанонські. Доми гарні, будовані в дивнім стилю арабско-європейським. Тонкі кольони, вузкі вікна з склепом на вид підкови, дивні арабські різьби — все те нагадує давні палати каліфів, — но тут то там пробиваєсь уже Європа з своєю різнородною сумішкою стилів.

Сю сумішку Європи і Азії в забудованях можна взяти і за виїшний вираз для характеристики мешканців Бейрута. Они Азіяти по походженю, в части і по привичкам, но они знов не такі „орієнталі“, як приміром Турки. Они не полишили всяку культурну роботу Європі, — се не Смирна, де турецьке передмісте — то образ застою, сну кромішного, лінивства і гнилі.

Між Бейрутцями єсть багато образованих людей, є вчені Араби магомедане, єсть учені Араби-християне, они беруть живу участь в торговлі і промислі. Шовкові виробы з Бейрута звістні по цілім Орієнті та й в Європі. Європейців тут розмірно мало, а мимо того цілий Бейрут виглядає так, як дільниця „Франків“ у Смирні. Проходжуючись по містї чоловік видить, що він у чужім краю, але в такім, до котрого би легко привикнути можна, з котрим легко зжитиєсь можна.

Ми взяли конї і верхи удали ся шляхом до Дамаска¹²⁾. Сей пречудний шлях збудували французскі вояки в 1860-их роках, коли прийшли сюда для поратунку Маронїтів. Конї арабскі так і гнали чвалом. А конї тут пречудні. Найпідліїші дорожки держать в упряжі такі конї, якими не поветидав би ся переїхати „перший панич“ по Ringstrasse у Відні. Прохожі здоровили нас то по арабски, то по французски. Французска бесїда

розповсюдннлась тут широко і пустила навіть свій квірінь в низні веретви народу. Єзуїти — они тут розсадики культури і французского духа.

Широкий шлях димаскинський веде через зелені сади і виноградники. Зараз за містом видіють два прегарні ліски. Один пальмовий — се улюблений прохід для магомеданців, а другий з пінії та кидрів ливанонських для Арабів-християн. В дали далекій видніє ся сей шлях і світить своєю білиною серед темної зелені отружачої природи. Гори Ливанон¹³⁾ синіють в дали і замикають панораму. Аж проспилось покотити ся сям шляхом до Дамаска — та, на жаль, не так склало ся, як думало ся.

Як би яка крінонь стоїть на горбочку монастир та інститут патрів Єзуїтів. Зелізни штахети ділять сьвіт мирекій від кольонії єзуїтської. Представляєсь она гарно і уймаючо. В парку зелені дерева, гарний цвітник, фонтани, гроти.

Ми віддали свої візитні карти придверникови. Придверник Єзуїт — і то Єзуїт найчистішої крови. Я думав, що такого лиця нема на сьвіті а існує лиш як злієна карикатура в антиклерикальних газетах. Я з роду не бачив такого непевного та потайного виду, як у патра придверника. Статя худа та висока. Чорна довга сутанна ще приблизьшає тую тичкову високість та костнесту худощавість. Чоло та щокви висунулись на перед, здаєть ся на те тільки, щоби сховати бігаючі непевні очі. При тім всім руки схрещені на грудех і вигляд смірний.

З милим усміхом поніє патер-придверник наші карти до патра-пріора, а ми тимчасом остались в прихожій. Не довго ми й тут ждали, переглядаючи фотографії патрів і знімки з сусід-

них околиць, як відчинились двері і впустили нову чорну сутанну.

Патер передав нам привіт від настоятеля і просив звинити, що сам настоятель за-для недуги не може нас прийняти, але отсе він присланий нам в заступництві і буде супроводжати нас по цілім заведеню. Ми з подякою прийняли — і повандрували з нашим провідником. Патер показав ся милим і любезним Французом. Щиро балакаючи, показуючи та пояснюючи все, ходив наш старичок по сходах, бігаючи невтомно то в гору то в долину.

Він показав нам класи учеників, просторі і ясні, їх снальні, їх маґазини на одержу, площі до забави і до відпочинку. Все уладжено з найбільшим комфортом, все в найкрасчій порядку. Музей для наук природописних, музей для фізики, велика бібліотека — все, що треба до образования, все тут при куні. Патер водив нас з гордостю по цілім заведеню очевидно радий з того, що всему ми чудувалась.

І справді, так величавого заведеня мені ще не лучало ся до сего часу бачити. Шість сот питомців містять в собі інститут а крім того е ще доходячі екстерністи. Від найменших хлопят до дорослих молодців — все учить ся у Єзуїтів. Тут ест ґімназія, ест відділ природознавчий, юридичний і богословський. Медициньський факультет заводить ся. Богословський факультет уважаеця найпершим і виносажений він з цілою любовію. Питомці тут е з цілого світа. Ми бачили тут білавого Ірляндця і чорну кучеряву голову неґра. Всі они прикриті ширококресим капелюхом єзуїтским.

Наш милий провідник повів нас до дальшого тракту, котрий тепер лише-що прибудовав ся. Старий будинок, хоть як обширний, не виставав уже. В прибудованім крилі містять ся папірня, друкарня і переплетнича робітня. Тут печатають ся книжки на всяких язиках орієнтальних і всякими черенками, тут видають ся газети церковно-політичні для Арабії. З певного рода внутрішнім задоволенем показував нам патер друкар і переплетник арабську Біблію, котра за гарне своє виконане дістала першу нагороду на виставі в Парижі 1878. року. Тут стоїть також інститут хемічний і фотографічний, а дальше музей медициньської школи.

Коли ми скінчили обхід і змучені вернулись до гостинної, не могли ми не виразити зібраним патрам свого зачудованя з сего грандіозного заведеня.

Балакаючи з патрами ще яку годинку, ми пізнали в бесіді їх глибоке знане, а що головню — їх посвящене і відданість раз повзятому памірови. Ніяка слава не лишить ся по заслуженім патрі, ніякий вінець лавровий не окрасить его чола, ему не поставлять памятників з мarmору і сніжу. Єзуїт не має імени, не знає фамилії, не знає народности, він служить — ідеї. Що се за ідея — сего ніхто, стоячий по-за єзуїтизмом, до глубини ще не збаг і не збагне. А горе тому, хто супротивить ся Єзуїтам і їх повзятим цілям. Посвячене їх і дисципліна достойні подиву і страху. Паде один воїн, на его місце стане десять.

Попрацавши ся з ввічливими патрами піїшов я по містї та й до базару заглянув. Манія купованя і перепродуваня опановує мов-би яка

хороба кожного, що пробуває в чужім краю. Опісля нераз жалує чоловік викинутих грошей, та ще на марниці, або нераз і на європейські фабрики, що тут парадують яко „правдиві орієнтальні вироби і коштують в-двоє дорожче як в дома. Но нічого не вдієш! Ся манія купування дужча як розум.

Розглядаюсь по базарі, а тут вивіска „Стефанський — сіделник і римар“. Треба — думаю — зайти до сего, може, земляка!

Стефанський сидів за роботою, вирізуючи гнучкі палиці-нагайку з риноцевої шкі. Ми поздоровили ся по французки. Показало ся, що сей старушок — Поляк родом з Познаня — радий був, що міг заговорити по польски.

Він був у повстаню 1831 року, відтак служив козаком у турецькім полку Чайковського-Садика-наші, потім — як багато инчих повстанців — кшнений на брук, хопив ся ремесла і заробляє собі на хліб насущний в Бейруті.

Багато цікавого розказував мені п. Стефанський про своє бурлацтво, про козаків Чайковського та про самого Садика-нашу. Казав, що тут у Бейруті живе мій земляк-Українець, пан Манастирський, та служить капітаном в ливанонськім полку кавалерії. І пан Манастирський служив колись в полках Чайковського. Я так радо хотів познакомити ся з ним. П. Стефанський обіцяв ся бути посередником. Я вже наперед тішив ся сим знакомством.

Сей дивний психічний обяв серед інтелігенції польської та й рускої на Україні, котрий почав ся Гощиньским, Залеским та Чайковским, писателем в літературі, а скінчив ся на практиці фінском Садика-наші і его козацких полків, за-

нимав мене вже від давна. Я надівав ся від начного свідка довідатись де-що, що ніколи не появить ся в печаті — про духа в тих полках, що містили в собі багато пройдисвітів і отчайдуш, але й багато таких, що вірили щиро в прощтва Вернигори.

На другий день рано приніс мені ливанонський кавалерист візитну карту від пана бімбаші з запросинами до себе на обід. Я такий був радий!

Часу було ще доволі. За порадою патрів Єзуїтів пішов я оглянути католицький інститут для дівчат під зарядом сестер Назаренок.

Madame-настоятельница, дуже мила Французка, прийняла нас в гостинній і опроваджувала сама по цілім закладі. І в с'ім інституті єсть до 300 дівчат різного віку — від малих дїтний до гарних панночок. Цікаві дівчата відхиляли двері та заглядали чорними очима на чужницїв, по ледви ми їх достерегли, а ще гірше як їх добачила наставниця, зараз мельком ховали цікаві головки по-за чорні заслони.

Заклад сей лежить пречудно — на горбку найвисчим в Бейрутї. Вид простирає ся з одного боку на широке море а з другого на зелену рівнину і голубий Ливанон. Не дивно, що французський адмірал сказав раз до настоятельки, що коли-би Бейрут став французским а він его губернатором, то обібрав би се місце на свою резиденцію... Місце прегарне! Як-раз надаєсь на те, щоби ще раз, послїдний, окинути оком ціле місто і цілу околицю та й сказати: „Прощай! дай Боже побачитись!“

Море почало бушувати. Наше судно так і колихало ся на філях.

Що се за сиґнали на машті? Протираєм очі...

— „Alle Mann an Bord!“

Прощай, милий Бейруте! прощай, зелена околице! і ви прощайте, мій пане земляче! А я так уже радував ся побалакати з вами про ту фантастичну пробу ратованя Польці та й Українці козацькими полками...

І знов поплив я по морю та розмотував нитку по нитці із клубка життя свого.

9. XI. 1884.

д) Родус.¹⁴⁾

Лодка прибила до мізерного, поломаного дерев'яного молю. Нам на стрічу з'явилися знакомі лица, тип так мені рідний. Се-ж наші жиди любі! Чорні, руді, пейсаті халатники. Чиста Галичина! Край мій, милий серцю моему, так і уявив ся мені через тх то своїх дорогих паразитів...

Я хотів освободитись від сеї поганої тене-рішности, що хоть непрошена кидаєсь у очі галаслива, рейвахуюча з своїми ґешефтами.

Давний Родус славний своєю фльоатою, котрої приписи взяли Римляне за „Reglement“ для своєї морини під іменем Iex Rhodia, — земля, по котрій ходили апостоли християнські, — бурґи, де жили лицарі родійські та з них боронили віри християнської. Сї образи давної давнини уявили ся в моїй душі і я радував ся ними.

Улиця лицарська — „Strada dei cavalieri“ — веде легко знімаючись під гору на замок. З обох боків високі ґотицькі бурґи. На чолі кож.

дого кований з каменя герб давнього лицаря-власителя. Тут то там на углу вулиці ведуть східці як би на амвону — тут то там хрест або образ Матері Божої.

Як би зачароване стоїть все так як стояло перед віками. Чоловік дивить ся і жде, коли вийдуть із тих буртів залізом ковані лицарі, коли они вийдуть на турнір або на суд-раду до тої гарної величавої судейської палати.

За мурами міста кипить борба. Сулейман потратив уже тисячі свого війська, но він покляв ся здобути кріносьть. Лицарі родійські випали із брами. Одною рукою душить лицар Сарачена, а другою бесь у груди: *mea culpa! mea culpa! mea maxima culpa!*... Знайшов ся зрадник. Турки заняли кріносьть і зананували в Родусі.

Тільки їх панованя тут не видко. І дивно і сьмішно виглядає фез турецьких жовнірів під стародавними склепами готицькими, так само як і пропамятна напись турецька про побіду під ліліями бурбоньськими при головнім вході до кріности. Турків і турецького життя тут у місті не видко. За мурами міста тягнуть ся великанські кладовища турецькі, на них то спочивають тлініі останки вояків Сулеймана. Там спічне незадовго і теперішнє нїби-пановане султана стамбульського...

У стародавних готицьких буртах розмістились жиди іспанські. Із судейської палати виринула ціла юрба менчих і більших жиденят. Се тепер хайдер жидівський. Крик. рейвах, лайка. Малі жидівські підрутки грають в кічку на площі, під темними склепами буртів розсїлись на лавках пейсаті з своїми годованими кале... Тут кипить

жите, тут рух, тут бе живчик теперішности, а
ґешефт — то єї оклик.

Однак мене ся теперішність прикро вра-
зила. Она виглядає як профанація тих часів дав-
них, котрі, правда, пережились, здонкішотїли, але
шанувати їх треба... Нові теперішні бурґірттери
— пейсаті — торгують тут тою старою сла-
вою, тими старими віками. „Antiquita signore!“
Продасть він усе, чого захочеш — від гербу на
хатї, до підробленої шаблї лицарскої або пе-
чаткы старого лицаря... „ґешефт“ то головне.

Тому-то розпаношились тепер на сьвітї ті,
що на своїм прапорі писали: „Geschäft über
Alles“ — над імя, над честь, над славу...

У грудни 1884.

Уваги.

1) Туреччина, цїсарство, обнимає (не числячи номінально єї підвластних: Болгарії з Румелією, країв окупованих Австрією, острова Самоє, Тунїсу і Єгипту) 2,752.623 квадр. кільом. з около 22 міліон. жителїв. З того припадає на посїлости в Европі 175.883 кв. кільом. з майже 6 міл. жителїв, а то: Греків, Турків, в рівнім собі числї, дальше Болгарів, Сербів, Альбанцїв і і. Клімат європейскої Туреччини взагалї здоровий і лагідний, а на берегах мореских таких як в Італїї. Край з природи богатий, але рїзництво занедбане і промисл за мало розвитий. Розвинене берегїв для торгowlї незвичайно корисне, але торгowlя головно в руках чужинцїв. Посїлости Турецкї в Азїї (Мала Азїя, Вірменїя Курдїстан, Мезопотамїя, Сирїя, і західне побереже Арабїї а то: Геджає з євятими містами Мекою й Медїною, і Ємен т. є. полуднєво-західна часть побережа арабеского, з славним з вивозу кави містом Мокою) виносять 1,777.700 кв. кільом. з майже 16 міл. жителїв, з чого Турків 43% (головно в Малїй Азїї,) Сирїйцїв і Арабїв 33%, а решта Курди, Греки, (на берегах Малої Азїї), Вірмени і і. Найбільше розповсюдненими мовами в турецких посїлостях азїйских є турецка, грецка і арабеска. Греки, Вірмени, часть Сирїйцїв і Маронїти (в горах Ливанонї) є віри христїянскої, а Турки і євїинцї — віри магомеданскої. Католикїв 554.380, жидїв 194.800! Богато околиць, славних колись з урожайности, (як в Мезопотамїї, в долині між горами Ливаноном і Анті-Ливаноном, і в Палестинї) лежить відлогом. Культура стояла в переважній части тих країв в давнинї високо, але нинї підунала, а лише величавї руїни євїдчать про давню великїсть і про значїне, яке ті краї колись мали. Господарство і промисл стоять низько. Торгowlя мореска в ру-

ках чужинців, головно Англіїців. Торговлею сухопутною (переважно каравановою) займають ся головно Вірмени і Греки. — На поєлості в Африці припадає 799.040 кв. кіл. з 800.000 жит., котрі то поєлості не мають значіня. — Повніші спомини з Туреччини дотикають з Европейских поєлостей — Македонїї, а з Азийских обнимають Малу Азію і Сирію. Македонїя, є найбогатшою і найбільше промисловою провінцією европ. Туреччини. Головне місто Солунь (Сальонїкі), знаменитий порт, звідки вивозять сирі площі Македонїї; тютюн, збіже, бавовну, шовк, вовну, віск. На вехід від Солуни лежить півостров Халькідійекїй, розщеплений на полудни на три півострови, а на вехіднім з них заносить ся гора Атос (1935 метрів висока) з множеством монастирів і 3000 монахів православних, грецких і славянських. — Мала Азія або Анатолїя (по італїйськи „Levante“ = вехід“), півостров о поверхні 504.400 кв. кільом., є височиною, пересїчно 1000 м. високою, обнятою на півночи горами Понтїйекими а з полудня трудно проходимими горами Тавруе. Побережа є досить добре наводнені і урожайні, а найкористїйше предетавляє ся побереже західне wraz з островами при їм положеними, на котрїм процвітала в давнїй грецкі осади. Нинї там культура значно підупала, а побережа, в часті забагнені мають рїдку людність з причини пануючих там заразливих пронаєниць. Але все таки видають ті околицї множество овочів полудневих, особливо фіг і винограду, а також оливу, бавовну, бїїюм; з дерев подибуємо тут морви, гранати, априкози, берескви, волоскі орїхи, сливину, вишні і і.; значна годівля шовківниць і паявок; значні ломи т. зв. морекїї пїнки; на побережю ловлять губки. Середина (височина) Малої Азїї має клімат континентальний, і в богато місцях є пустаровата; ту цвите годовля овець і кіз т. зв. ангорских. — Людність — мішана, в наслідок відвїчних покоевих і воєнних вандрївок. В серединї мешкають переважно Турки (рїльники), що прибули ту в се-

*

редних віках і з'абсорбували останики ззеленізованих народів, що передтим занимали сей півостров. Побіч них в рідка розкинені Вірмени. На західнім побережю, як і в старожитности, мешкають Греки, розповсюджені по всіх портових містах півострова. В значнійших містах розсіли ся побіч них жиди і численні Європейці, звані на цілім веході Франками. — Сирія, край відділений на півночи горами Таврус від Малої Азії, на веході сирійсько-арабскою пустинею від Мезопотамії на заході облитий середземним морем, на полудни сягає майже по шийку суецку, відділений від неї пустинею. Переважно є височиною, пересячно 650 метрів високою. Через цілу Сирію тягне ся з півночи на полудне долина, що ділить Сирію на західну і вехідну. — Сирія ділить ся на дві часті: а) Північна Сирія або Сорістан має гори Ливанон, що тягнуть ся в невеликім віддаленю від берега морского, рівдобижно до тогож, і гори Антиливанон що тягнуть ся на вехід від Ливанону рівдобижно до тогож. Між горами Ливаноном а Антиливаноном лежить повадовжна долина, зкана в старожитности Coelesyria. Пливають через ню ріки: Оронтеє, що пливе з полудня на північ, і вже недалеко від Малої Азії звернувши ся на захід переломлює гори і впадає до середземного моря, і Леонтеє, що пливе з півночи на полудне і впадає коло міста Тир до середземного моря. Поперечна долина долішного бігу Оронтеєсу, котрий пробиває гори, улегчувала комунікацію від Евфрату до моря, і туди йшли дороги торвовельні з Мезопотамії к морю. В цілій Целе-сирії процвітали колись численні міста, а о їх свѣтлости свѣдчать валиканьські руїни свѣтнині в Баальбек (Геліополіє). На північнім веході Сирії знижає ся височина ку Евфратови і творить степ, покриваючий ся пахучими зелями в часі дощів. Дальше на вехід заміняє ся степ в пустиню. б) Полуднева Сирія або Палестина, країна замкнена на півночи горами, зі веходу, і полудня пустинею, а з заходу — замуленим побережем морским, колись

звана „краєм обіцяним“, нині в наслідок численних воєн, винищена лісів і заведбана уприви рілі, стала майже пустинею. Людність Сирії переважно семітска, з мовою арабською; в Палестині живуть також жида.

2) Смирна, найбільше місто Малої Азії, лежить на її західнім побережю, над морем Егейським, в колійі глибоко в сушу врізуючого ся заливу смиренського, в прекраснім положеню; найбільший порт турецький в Азії, осередок торговлі Малої Азії, а іменно значиний вивіз тютюну і овочів полудневих, особливо фіг, дальше вина, оливи, коріня, опіюм, воску, гуми, матеріялів фарбних, губок, шовку, волосінь з верблюдів і кіз, бововни, диванів, міді, гальяєвок і пявок. З промислу піднести належить виріб диванів, товарів шовкових, вовняних і бавовняних, шкіряних та гончарекех. Банк смиренський є найголовнішим інститутом грошевим Малої Азії. Получена желізницею з сусідними містами на півночі і на полудні. Правильне получене пароходами з прибережними краями Середземного моря, а іменно з Марсілією і Трієстом. Конзуляти майже всіх європейських держав, суд торговельний, єпископи: грецький, вірменський і католицький, заведење для діякоісе, євангелицка школа, грецке колегіюм, колегіюм Єзуїтів, німецький і французький шпиталь. Жителів 225.000, в половині Греки, відтак Турки, Жида, Вірмени і „Франки“ (назва Європейців по цілім виході). Недалеко від Смирни находить ся ясканя Гомера (бо, звісно, Смирна є одним з семи спорних міст народження ся Гомера) і купелі Діани.

3) *monsieur le comte* = пан граф.

4) Чезме, місто на захід від Смирни, на против острова Хіос (Скіфо), на півострові, котрий з заходу і з полудня замикає залив смиренський; пристань; стація турецьких воєнних кораблів; торговля. Недалеко находять ся горячі сірчані жерела і саліни.

5) **Тієнна Хіос** (Chios street), пролив, що відділяє острів Хіос від Малої Азії, а радше від згаданого півострова, на котрім лежить місто Чезме.

6) **Кастро**, столиця острова Хіос, лежить по севідній вхідних берегів острова.

7) **Хіос** (Скіфо), найурожайніший і найгустіше залюднений острів із всіх Спорадів (островів при західнім побережю Малої Азії), 832 кв. кілом. (15 квадр. миль), з 20.000 жителів, в части Греків, а в части Турків; на півночі гористий (гора Еліяє висока на 1267 метрів); лісів не має, але дуже урожайний і добре управлений; продукує особливо вино („хійєке“), дальше овочі полудневі, чорний мармор, шовковницї, вироби шовкові і бавовняні; значна торгівля тими продуктами і вовною.

8) **Кавала**, місто в турецькій віляєті Сальонїкі, (в Македонїї,) над морем егейским; торгівля тютюном і другими краєвими продуктами.

9) **Бейрут** (біблійна: Берота, фенїкійський: Берітос) місто портове в північній Сирїї, на кінчинї гір Ливанону, найліпший порт сирійський; конзуляти всіх важніших европ. держав, поштові вози до Дамаску, каравани до внутра краю, правильна плавба пароходів до европ. і левантинських портів, торгівля з Европою особливо з Англією і Францією, місце збору путників до Мекки; місєйні і шкільні заведеня різних націй. Жителїв 105.000, з чого майже $\frac{2}{3}$ християн а $\frac{1}{3}$ магомедан.

10) **Сидон і Тир**, прибережні міста Північної Сирїї, славні за часів фенїкійських, нинї є без значія. Нагромаженє ся піску при берегах Сирїї єшинос доступ кораблів і позбавило значія побережя давньої Фенїкії.

11) **Друзи**, арабекої народности магомеданьєка секта що веде без'устанну борбу з християнськими **Маронїтами**, мешкаючими головно на західнім склонї гір, Ливанону, в числї 210.000 голов, сильним, войовничим племенем, але на низькій степені культури, котре управляє

рілю та займає ся годівлею худоби і шовковництвом, а політично належить до Туреччини, і віри римо-католи з особливими привілеями і патріярхом вибраним їх єпископами а затвердженням папою.

12) Дамаск, „око веходу,“ одно з найдавійших міст на землі, лежить в вехідній части Сирії, у стін вехідного склону гір Антиливанону, в прекрасній оазі великого степену вехідно-сирійського, на висоті 690 метрів понад поверхнею моря, серед величавих городів і винниць з шумячими водами численних рамен ріки Барба, спадаючої з Антиливанону до озера на вехід від Дамаску положеного, найважійше торговельне і промислове місто Сирії, славні вироби шовків (адаманки) а давійше кайнги дамаецькі, рожаний олійок і інші есенції, шкіряні товари, золоті і срібні матерії, диванч, вироби пукоризні і і.; значна торговля пшеницею, вовною, розшиками, априкозами, листями рож, сливками, оливою; великі базари і хани (магазини для великої торговлі); великий рух каравановий. Столиця генерального губернатора (валі) Сирії і мушір-а (команданта корпусу) 5 турецького корпусу; конзуляти ріжних держав. Мешканців 150.000 (після деяких 200.000) з того 18.000 християни (греки правосл. і католи, Мароніти, Аріяне, Вірмени); 6.000 жидів; Європейців мало. Сім христ. церков, вісім синагог, стації америк., католи. і жидівської мейї, около 200 мошей, між ними славна „Велика мошея“, пять могамед. медрес (шкіл „учених“), школи ріжних христ. віроісповідань, в котрих учать також старо-арабського. Портовим містом для Дамаску є Бейрут.

13) Ливанон, ланцухові гори, в північній Сирії. Головний хребет їх тягне ся в віддаленю 20 до 30 кілометрів від берега морського, рівнобіжно до того-ж; мало залішений. Між вехідним склоном гір Ливанону а західним склоном гір Антиливанону (що тягнуть ся на веході від Ливанону, рівнобіжно до него) лежить велика повадовжна долина, що славилась в давінній під назвою Coelesyria. —

Хребет Ливанону доходить 1950 метрів, а вершки є покриті снігами майже цілий рік, для того ту бють жерела численних потоків; найвищий верх Тімарум (в північній часті Ливанону) має 3.212 м.; на західнім склоні вершка Кодіб (3063 м.) знаходить ся на висоті 1.925 м. славні кедрі, з котрих нині остав ще лиш малий гай; до полудня зникає ся Ливанон, і ту вже лиш мало верхів понад 2.000 м. — В висших частях Ливанону росте лиш убога фальора альпейска; понизше 1.500 м. аж до 1.000 м. лежить стріфа дерев листяних змінюючих листе, (оріх, череха, вишня лоза) — ще низше росте дерево оливне і дерева вічно зелені (фіґа, морва, пінія), найнизше: кактус фіґовий і пальма дактелева. — В горах, взглядио їх долинах, продукують шовк, мід, полудневі овочи тютюн, вино, пшеницю; годівля худоби ограничає ся головно на козах і вівцях; з мінералів подибуємо дуже добре желізо і бурштин. Населене гір — около 400.000 голов, в 700 місцевостях. складає ся переважно з Друзів і Маронітів, відтак Жидів, Вірмен і Греків, і належить номінально до Туреччини але фактично ухляє ся з під зависимости.

14) Родус, турецкий остров при полуднево-західнім березі Малої Азії, 1.460 кв. кільом., около 30.000 жителів, з того $\frac{1}{3}$ Греків. Через остров переходить ланцух гір (гора Атабіріос 1.195 м.), з котрих спливає богато потоків. Земля дуже урожайна, але занедбана. Клімат належить до найкрасших на цілій кулі земській. Продукти: дерево до будівлі кораблів, мрт, овочи, оливки і т. д. Давнійше був сей остров столицею лицарского закону Йоаннітів.

II.

На червонім морі.¹⁾

Чорт бери усякі термометри, барометри і інші інструменти! Термометер показує 35° Ц. в тіні. Се чиста брехня!

Наші нерви дрожать. У кожного з них, говорячи язиком електрики, акумулювалось тільки пальної матерії, що дивимося звіром один на одного. Найгірша злість бере з того, що кождий з нас думає, мов-то лиш він тернить, а его суєд ні. Люби ближнього? Еге!

Постіль — то ніч розпалена. Встаєш рано, не зжмуривши ока, як виражений бохонець хліба. Коби хоть упріти можна, то здається лекше би стало чоловікови, а тут сей палючий воздух повиний вохкоєсти, що й капля поту не виступить на чоло. І то так іде день і ніч, ні прохолоди ніякої, ні відпочинку.

Пійду скупаюся! — думає чоловік. Машина чинить величезний douche. Чистий дощ! Аж серце радуєся на вид. Пійдеш та й відскочиш, як опарений. Вода, до того ще дуже солона, має 33° Ц. У нас дома поганьбив би чоловік прислужника,

як би кому прилагодив таку „тенлу“ куніть...

На тілі прокидають ся різнородні сверблячки і болячки. Чисті Лазарі!

Опісля настає така апатія, що й думати не хочесь нічого. Усе бери, лиш мене лиш в сулокою. Страшенна лїнь ума і тілесна. Чоловік лежить днями й ночами на плетених індійських лежанках, а ворог мені той, хто присилує мене змінити се вигідне положенє.

Не багато на своїм віку бачив я утренних зор, та веходу сонця не говорю, се лучало ся. Тут на Червонім морі вдивляв ся я сонними змученими очима в сей розналений круг, як він виривав та ховав ся в глибину морску. І заходяче сонце здаєть ся горіло ще, що аж цілий небосклін червонїв від того жару. А через те жарєво небосклон виходили з кружка сонїчного, розбігаючи ся, білі лучі. Сонний ум маячив. З замкненими повіками бачив я перед собою то Єгову, то Мойсея. Із їх голов розходять ся також такі самі ясні лучі. Чи перший той маляр, що скомпонував образ Єгови, не взяв первовзору із сего палючого заходячого сонця з его розходячими ся ясними білими лучами серед жарєва небосклону? — як се видно кожного дня в цілій величї на Червонім морі? Се роздумую я так тепер і кажу, що оно можливе і навіть імовіріє. Будучи на Червонім морі я нічого не думав, лиш дивив ся на сонце, а замикаючи очі видїв перед собою могучого старця з палахкотячою головою, а від его голови розходились лучі на усї боки...

Се буду маяченє хоровитої фантазії... се була галюцинація.

Вириває гора Синайска²⁾ з глибини моря і знімаєсь лід небеса. Розпражена она і сьвітить

своїми розпуклими боками. Ціла она горить полум'ям — і вода горить... Справді Червоне море!

Та у сій здаєть ся Богом нап'ятованій землі захланність пігнала Европейців по добичу. Італійці в Массаві,³⁾ Англичане в Суакімі,⁴⁾ а Французи в Обої.⁵⁾

Вже жиди в біблійних часах покинули сю країну, де — як виразив ся шейк арабський — „земля огнем а вітер полум'ям“, та пішли в знаній своїй промисловости робити „гешефти“ в Хаанаї.

А чого пхають ся тепер туда Европейці?

Англичане, звісно, занявши плодородний Єгипет, мусять мати свої стації на Червонім морі. До того Англичане багаті, грошей у них купа, та й раса они кренка, здорова і витрвала.

Але Італійці? ті ходячі „barbieri eracuschieri“? В часах ані крейцаря, в Сицилії голод, мужики італійські тисячами покидають свою рідну але мачошину землю і втікають до Бразилії та куда хочеш в сьвіт за очі за зарібком, за хлібом щоденним... А тут забало ся їм кольонї Еритрейскої!⁶⁾ Запахли їм гарні полонини абесинські...⁷⁾ До полонин ще далеко — та й чи добудуть они їх?⁸⁾ Поки-що лежать они на-пів мертві в Массаві та за-дя прохолоди кажуть поливати ся водою зі збанків, як поливаєсь до-рогої цвіт огородовий... Цвіт они справді рідкий у сій запраженій околиці — та чи приймєть він у сій землі? Вся латиньска раса пройшла вже кульмінаційну точку свого розвитку... і тепер сунєть она вже на другій половині похилої площі. Змиршавіла вже она на тїлі та й морально снаршівіла. Лиш язики остались у них

довгі та шиха великонаньска. Брешуть они на всі застави; знають, що брешуть, але вірять в ту свою брехню. Поговорити лише з таким-сяким Італійцем або Іспанцем — Французів можна би ще виняти по часті — то чоловік відразу дізнаєсь, що они за лицарі! „Coraggio“ у них страшне — та лиц на язичі.

Во время оно, коли то Ісмаїл задумав розширити своє пановане аж до жерел Ніля, стрітив ся він на своїм путі з Абссинцями. Дали они доброго прочухана Ісмаїлови та его європейским генералам. Вирізали они в пень не один полк єгипетський. В той то час писав імператор етіонський неґус-неґесті Оганнес до королевої Вікторії і до інших володарів Європи: „Які то часи настали? Ми всі християне — та не держатись нам разом проти напору півмісяця? Як то, що ви дозволяєте своїм генералам нападати збруйною силою на мою з поконівку християнську-первохристиянську країну? Сполучім ся разом — подайте мені руку в імя християнської любови...“ і т. д.

Один лиц цар „білий, восточний“ обізвав ся на той поклик. Пішов Ахимов з своїми козаками на поміч Етіонам в т. зв. „місії релігійній“. Були й другі „релігійні“ посольства, між котрими, що правда, находили ся священники православні, але були й лікарі і навіть, як гуторять, високі чини військові. З між книг духовних сторчали дула репетієрових карабінів та пушок польних...

Оганнес помер та полишив свою країну в межиусобици. Домашня війна межи спадкоємцями як-раз добра нагода для „християнських“ європейських народів, щоби поживитись та захо-

пити що можна... Італійці заняли Массаву, Асеаб⁹⁾ та деякі поблиські гарні полонини.

На полонинах п'вітнєтих чудо як гарно! В холодку румигають безчисленні череди горбатих волів африканських. Пасуть їх кремезні, здоровенні Абесинці. Сі чорні християне здоровлять ся з вами при стрічи та щоби переконати вас, що они такі християне, як ви пане-брате, роблять знак хреста і показують се знамено, що у кожного з них, у мужчини і у жінки, витатуоване на рамени. Гарний то ти! Чорні они як оксаміт а черти лиця у них європейські. Кости у них здоровенні, муншули тверді як камінь, зріст високий а хід легкий — казавбись яка газеля скаче з каменя на камінь лиш так граючи ся.

На сих цвітнєтих полонинах стоять малі шатра та на-борзі з дощок збиті домки: Се стації санітарні Італійців. Влїді они, вихуділі з за-налыми очима. Доїхались до краю! „Maledetta la politica!...“

Інакше устроїлись Англичане, як я се бачив в Суакімі та в Адені.¹⁰⁾ Той самий розжарений клімат, та сама занекла земля — а як зовсім інакше виглядає тут син Альбіона!¹¹⁾

Стрічаю на улиці в Суакімі командуючого генерала залоги суакімської. Іде верхом з своїм ад'ютантом на прохід за місто.

— Ходіть з нами!

— Добре!

Там за містом устроїли собі Англичане свій tennis ground і cricket ground. Зібралось їх тут яких десять, усі в легких флянєлевих уборах, готові до забави. Сонце жарить. Англичане бігають, грають, аж піт їм з чола джурить. Веселі. сміють ся... Вечером апетит у них здо-

ровий, жажду заливають whisky and soda, а всі такі годовані, краснолиці, що серце радує ся. Утомилась они, попоїли добре і сплять здоровим сном блаженних. „Пунка“, котру цілу ніч гонить наймлений феллах, прохолоджує легеньким вітерцем тіло великого Британця, пана усього світа...

Па нів години ходу від Суакіма розложили ся табором утікачі перед Мадієм,¹²⁾ що після упадку Хартума¹³⁾ пускав свої „святі загони“ по цілій околиці. Що дня в полудне виношено їм з міста поживу на конгт уряду єгипетського. Пожива, що єї несли в величезних коритах, то було щось ніби кисла вонюча каша.

Пійду — думаю — подивлюсь, як їм роздають поживу... Видів я, та жалую, що видів. Менажерія, коли в ній годують диких звірів, она нічо в порівнаню до тої звірячої захланности, з якою накинупсь на єю вонючу страву бідні, голі та голодні „люде“... Було їх там в сїм таборі яких з тисяч або й дві. Мужчини, жінки, старці і діти цілком нагі, усі в суміш лежали в горячій піску, та лиш деколи можна було доглянути яку дїраву шмату, що хоронила розжарену в фебрі фолову від горячих лучів сонця. Мерців викидали тут зараз за табор на поталу псам та воронам, а і всі живі — то були ходячі або рачком повзаючі трупи...

Дрож пронимає мене ще тепер, коли уявлю собі сей некольний образ. І се люде, образ і подобіе Боже, --- та й ті також люде, що загнали їх війною і різнею в таку нищету...

О звіри! звіри! людоїди!

Р. 1890,

У в а г и.

---

1) Червоне море (Арабський залив), між східною Африкою а західною Арабією, від шийки суецької зглядно каналу суецького аж до проливу Баб-ель-мандеб має 2.250 кільом. довжини, а 185 до 330 кільом. ширини, займає простору 449.010 кв. кільом. Не має жадних допливів з суші і виключно належить лиш до Індійського океану і улягає — значно сильнійше, з причини льокальних — всім рухам і струям сего океану. Північну часть Червоного моря ділить півостров Синайський на два заливи: Суецький, західний, і Акабський, східний, з котрих перший відділений є від середземного моря лиш вузкою шийкою, через котру йде тепер канал Суецький, що лучить Середземне море (Атлантийський океан) з Червоним морем (Індійським океаном). Приплив і відплив моря є дуже сильні, а через то, як також через піскові лави і острови при арабскім а через скали при африканьскім побережю, — плавба дуже небезпечна, тим більше що нема безпечних і легко доступних портів. Найнебезпечнійша плавба при вузкім проливі Баб-ель-Мандеб („ворота сліз“), котрий розділений є островом на дві части, котрі обі то через малу ширину то через малу глибін є дуже трудно проходимі. — Найбезпечнійша дорога йде серединою Червоного моря. — Вурі на Червонім морі не надто часті. — Оно богате в мушлі ріжного рода особливо перли, коралі і т. д., але остриг майже зовсім нема.

2) Гори Синай лежать в полудневій части півострова синайського, доходять до висоти 2.602 метрів; гора Джебель Муза, властивий Синай, (біблійний Горєб) має 2.244 метрів висоти; гора Джебель Сербаль, котру Лепсіус і Ебере уважають за гору законодавства Мойсеевого, має 2.052 м. На горі Джебель Муза, на висоті 1528 м. ле-

жить славний синайський монастир св. Катерини, заложеній імператором Юстиніаном, даючий гостинне прийняте путникам, одинокий монастир котрий ще лишився з численних монастирів що поєтавали від перших часів християнства в відосібнених долинах півострова синайського, в котрих оєдали численні пустельники.— Півострів Синайський лежить між Суецким і Акабським заливом Червоного моря, і є частиною Арабії („Арабія скалиста“), але політично належить до Єгипту. Від полудня до півночі є 100 кілометрів довжини. Він є скалистою пустинною, а через північну його частину, пустинну рівнину Ель Тіг, йде важна дорога караванова з Єгипту до Азії. Обшир півострова виносить 24.780 кв. кілометрів, а мешканців (переважно Бедуїнів) 4.000, розкинутих по малих оазах.

3) **Массава**, місто на безводнім коралевім острові тої самої назви, лежить в полудневій частині Червоного моря при березі африканської надморської країни Самари, частини Абессинії. Давішше належало до Єгипту, а тепер є столицею італійських посольств в Африці, обнимаючих головню згадану прибережну абіссинську країну Самару. Найліпший порт цілого західного, т. зв. африканського побережя Червоного моря, і значне місце торговельне. Мешканців 2.350.

4) **Суакім**, місто належаче до Англії, лежить частину на полудневій кінчині єгипетського побережя (менше більше в половині довжини Червоного моря, ближше до полудня) а частину на коралевім островці; добрий порт; базар, значна торгівля. Жителів 10.000. Звідси переїздить до Мекки паломники, що йдуть з середини краю.

5) **Обок**, французький порт на східно-африканським побережю, над заливом аденським (ок. індійск.), на полудне від італійських посольств а на захід від Абессинії, недалеко від проливу Баб-ель-Мандеб.

6) **Кольонія Ерїтрейська**, є то назва посольств італійських в Африці, обнимаючих прибережний пас Абіс-

сінїї т. є. країну Самара, сягаючу майже до проливу Бабель-Мандеб. Італійці поєували ся далї в північній части Абіссінїї але нещаслива війна в 1896. році змусила Італійців до зреченя ся своєї заборчости.

7) **Абіссінїя** (Габеш), в старожитности Етіопія, „африканська Швайцарія“, лежить на полудне від Египту, віддїлена від него Нубією.

8) **Догад** сей справдив ся, бо по нещасливій битві під Адуєю (в північно-західній части Абіссінїї) і по довгих переговорах Італійці зрekli ся своїх аспірацій в Абіссінїї, а ограничили ся на надморекім пояї Самара.

9) **Ассаб**, портове місто в полудневій части італ. носїлости африк. Самари, вже недалеко від проливу Бабель-Мандеб.

10) Про Аден буде в слїдуючих зараз споминах.

11) син **Альбіона** = англїєць.

12) **Маді** = „пророк“, підійє „святую війну“ Магомедан против християн і звере пановане англо-египетске в Нубїї (Суданї Египетекім), котре похід англо-египетскій тепер знов почав привертати.

13) **Хартум**, місто над Нільом, в тім місци де впадає Сина Рїка (Бар-ель-Азрек) випливаюча з Абіссінїї, столиця Нубїї, колись цвигуче місто торговельне з 40.000 жителїв, зістало збурене підчас війни Магді-ого.

III.

Аден.¹⁾

Туснина Баб-ель-Мандеб.²⁾ На душі стало трохи легше. Тут повіяв вітрець з Індійського моря, котрого так жадно виглядали ми на морі Червонім.

На острові Перім устроїли Англичане semaфор сполучений телеграфічно з Аденом.

— Що ви за одні? — питає нас англійський сторож інтернаціональними сигналами.

Ми показуємо свій стяг.

— Як ваше імя?... Щасливої вам дороги!

Телеграфічний рапорт о нашім переїзді уже поданий. Командант кріпости аденської вже повідомлений про наш приїзд.

Аден заняли Англичане в 1839. році. В ті часи ніхто ще й не думав про перекиін Суезского каналу. Англичанам засївшим ся в Індіях треба було як найкоротшої звязи з краєм родинним і устроїли они собі скору почту з Бомбаю³⁾ до Суезу, а відтіль караваною та нїлевими суднами до Александрії, де вже дожидав поспішний паровець англійський до перевозу в Лондон. Їм

*

треба було конечно точки опору при в'їзді до Червоного моря, бо як же-ж то, щоби сей ключ був у чужих руках, котрі би могли — коли се їм захоче ся — заборонити їм вольного входу та переходу?

Хочеш неа вдарити, бука найдеш... Лучило ся якось, що один англійський корабель в'їхав на скалу і затарасував ся на ній. Сусїдні Араби зрабували его. Приключка готова! Говернор з Бомбаю вислав кілька кораблів під Аден. З султаном в Лагедж, до котрого належав сей пмат землі, поговорили собі Англїчане тее-овее — і вивїсили там свїй стяг. Від того часу се вже земля англійська, а політично звязана з намістництвом бомбайским. Ще там було кілька перепалок з сусїдними Арабами із колїна Абдалї — а від 1860-их років зананував мир і сунокїї.

Султан в Лагедж дістає річну плату, щоби держав своїх підданців в сунокїю. Він гордий з того, що Англїчане платять ему гарач, а знов Англїчане вдоволені, бо се обходить ся їм дешевше нїж вічні війни і розбишантва. Підданці з Лагедж приводять до Адену свое добро — волі, вівці, зелень — заробляють при задованю вугля — дістають штерлінґи — і так обі сторони вдоволені..

Для Англїчан набрав Аден ще більше значїня, коли проти їх волї перекопано канал Суезкий, та коли Наполеон і Французи заняли перше місце в Египті. Але в'їзд до Індїї остав ся в руках Англїчан. Величезні пушки аденської крїпости могли досягнути кожного ворога.

Від того часу змінилось багато. Им kurzen Process збомбардували Англїчане Александрїю та розїїлись широко в Египті. „Независимий ке-

див“ має прибічного англійського дорадника цивільного та й військового в особі головно-командуючого „сердара“. Та й акції Суезського каналу опинились за помочию Ротшільда в руках англійських. Поки-що головний вплив в міжнароднім товаристві плавби по Суезі мають ніби Французи. В головнім заряді є більшість французька а директором є бувший капітан французької морської служби. Та доки оно так буде? Англія розсілає на цілім шляху із Лондона до Калькутти. Червоні кабати стережуть всіх проходів — Гібральтар, Мальта, Суез, Аден. Та ще по війні російсько-турецкій, взяли собі Кипр, щоби на випадок якої пригоди на Суескім каналі мати й на півночі свою добру точку опору.

До Адену в'їхали ми під вечір. Чорні скали, подерті, потріскані, знімають ся з моря просто у небосклони. Розлад між чорною тінню глибоких розпуклин а ясно освітлених місяцем вершків розбуджував фантастичні, опірові видіння. Всеюда чорно-бура розпалена лива. Зелени, наймиршавішої травички — нема.

Аден — кажуть Араби — то давній Еден рай на землі. Коли перші родичі прогрішились в любови, то Єгова зіслав громи на сю блаженну землю і зжарив та спалив усе, що було. „Між теперішнім Аденом а неклем один лиш листок творить границю“ — кажуть Араби. В Адені лежить гріб Каїна. В такій зловіщій, а не в инчій околиці повинні лежати кости сего першого злочинця між родом людским.

З пристани аденьської, що звесь Steamer point і є лиш величезним маґазином вугля та инчих потреб морських, їдєсь якої пів години до міста Аден. Конї на вигляд погані, але страшенно

вигревалі. Ціду ту просторонь, що знімаєсь під гору, біжать чвалом, а проти палу сонічного хоронять ся канделюхом корковим, що їм проворні повізники засаджують на голови.

Аден лежить в кітлі вишаленого вулькана, а вхід до міста через тунелі, котрі пробили Англичане, хоронить англійська сторожа та залізни ворота. По заході сонця ворота замикають ся. Ніякий native (т. е. чорний) не сьміє по тім часі ні з міста ні у місто. Так стережуть ся Англичане проти можливого нападу. І число мешканців Адену не сьміє перевищити 30.000. Решта чорних, котрих притягає до міста легкість зарібку, мусять зі звуком ретрети покидати границі кріности.

Приниси що-до числа мешканців дуже там строгі, а дозвіл на поселене в місті здобуває ся дуже тяжко. Уся земля там належить до уряду. Пускають єї лише в аренду найдовше на 99 років, а через те має уряд своїх підданців у руках. Провинить ся хто чим, то відбирають єму право аренди. Сі всі приниси існують головню за-для того, щоби : по перше — утеречи ся перед несподіваним нападом, а по друге — із-за недостатку води та харчів.

Залога в Адені складає ся з яких 1.000 Англичан, що служать по більшій часті при артилерії, а з 2.000 індійського війська, ніхоти і кінноти. Розуміє ся, що всі посади офіцерів, навіть в індійских полках, обсажені Европейцями. Найдільнійший, найліпше образований Індиець не дійде до вишої ранги над капітана — та коли-б і був де коли капітаном який Індиець, то під єго командою не служить ніколи Европеець. Так

то Англичане виконують в практиці принципи про висшість європейської раси.

Англіїським офіцерам та й простим воякам поводить ся не зле, а в порівнянню до нашого рекрута пречудесно. Само образоване рекрута-добровольця — в Англії всі жовніри добровольці, служать лише за заплату — і привезене его до Адену коштує уряд англійський 1000 зр. за одного мужа. Дорогий се і важний матеріал — такий англійський жовнір, длятого то і доглядає его уряд. Всі они здоровенні і красоліці, — глянувши на них серце радуєсь. Службу роблять они докладно, мов які автомати, але за то нема тут ніяких безпотрібних муштр і секатур. У вільнім часі від служби роби собі що хочеш. Касарні — тут т. зв. *cantonment*, табори — устроєні прегарно з усякою вигодою. Веранди навколо для проходу. Прості жовніри мають свої *billiard-room*, *dining-room*, *reading-room* — свої місця для забав і тих Англичанами так люблених тілесних вирав на вільнім воздуху.

Англичани гордий, неприступний. Простий вояк в своїм червонім кабаті несе голову гордо — так і видко, що: „*civis romanus sum!*“

„Native боїть ся Англичанина і поважає его в колоніях далеко більше ніж приміром Француза з его *liberté, égalité, fraternité* в колоніях французских. Англичанин в колонії страх як гордий на свою біду расу і не дасть єї на поталу. Бувало, що приміром в Індиях або в так званих *Straits settlements*, як Сінгапоре,⁴⁾ заблукаєсь який нещасливий та голодний Европеець і прийме яке підрядне становище у якого чорного. Гордієть раси не може стерпіти того, щоби чорний мав коли право приказувати бі-

лому. І от Англичане або найдуть ему місце де між собою або зложать ся та вишлють его з колонії.

Шлях до Адену веде серед скал потрісканих від снєки. Всяюда чорно від застиглої ляви — і порох, що знімає ся по улиці та очи вам зашлює, також чорний. Проїде ся чоловік, навіть в білім одягу, як то за-для снєки робити ся мусить, з годину або дві по Адені, то здивує ся і сумніває ся, чи він ще приналежить до білої раси... Зеленого корінця тут не видати. А води до пиття тут в деякі пори так мало, що мешканців ставлять на норції.

Тепер, від кількох літ стало вже інакше — бодай для Европейців. Англичане поставили в Steamer-point 5 чи 6 великанських фабрик, котрі дестилують воду морську. Предприїмчиві Англичане устроїли й фабрику леду, так що ми могли пити тут при 40—50° Ц. морожене шампанське... Через се стали Англичане незалежними від Арабів, і не боять ся, щоб они їм перетяли і так для кріпости недостаточний водопровід з оази Шейк-Утмаг та виморили їх спрагою.

Є в Адені ще великанські цистерни — цінна історична пам'ятка сего міста ще з часу панованя Сасанідів перських в VII-ім віці по Христі, — але вода в них солона, для Европейців не гідна. Одну великанську прогалину між стрімкими височеними скалами затарасовано кількома гатями. Раз в рік паде в Адені та околиці хмароломний дощ. Вода, стікаючи зі скал рвучими потоками, збирає ся в тих басейнах, а хоч она не дуже то чиста і навіть солона, все-таки уживають єї до пиття „чорні“. Англи-

чане вимостили цистерни цементом і віддавши в аренду одному промисловому Індійцеві, вимагають плати за воду, а все-таки ся вода обходиться чорним дешевше, ніж дистильована.

Коло сих цистерн завели Англічане „garden“⁴⁵). Дві чи три кошляві سموковниці, одна паршивенька пальма — от увесь „garden“ і вся зелень міста Аден. Та й до тих нещасних кількох рослин наймлено сторожника, щоби поливав їх щоденно та дашками хоронив від палючого сонця.

Найпершими мешканцями в Адені є Араби. Они належать до племені Абдалі та уважають ся тут якоюсь родовою чи там расовою аристократією. Занимають ся, они головню торгівлею кави та гуми. Між ними єсть багато великих капіталістів.

В послідних часах за напованя англійського розширились тут Індійці — Баняне та Парси — і єї своєю проворностю роблять домородним Арабам в торгівлі значну конкуренцію. Они захопили в свої руки посередництво торгівлі між Европою, Азією та Африкою і збивають великі барниці.

Баняне, що походять по більшій частині з околиці міста Карачі в північно-західній частині передних Індій, віри магомеданської або гіндускої, — то дуже хитра і промислова порода. Они мають свої гешехти в цілій східній Африці і починають вдиратись в Европу. Великі склади своїх виробів держать они вже в Мальті, Гібральтарі та навіть в Лондоні.

Індійські Парси — то останки давних послідувачів науки Зороастра, що з заведенем магомеданьства в Персії покинули свою рідну землю

і поселили ся в Індиях. Помішавши ся з доокружними мешканцями, они затратили свою стару переску бесіду, але заховали свою стародавню віру. Они до тепер почитають чотири святі первороди: огонь, землю, воду і воздух. Відбувають они також свої паломництва до закавказкого міста Баку⁶), де на поблизкїм Аншероньскім півострові находить ся древна съвятиня огнепоклонників над виходячими із землі горючими газами нафти. Из їх релігійного съвітогляду про съвятість тих первородів та з релігійної боязни, щоб не занечистити їх, виходить, що они своїх мерців ані не палять, ані не топлять у водї, як се роблять Гіндуси, ані не гребуть в землю, як магомедане та християне, але виставляють у високих вежах, т. зв. „вежах мовчаня“, на жир та на поталу крукам і инчим нажерливим птицям.

Та мимо сего дивного съвітогляду, Парси приймають з-між усіх Індійців найрадше європейску культуру. Між ними єсть багато людей з європейскою освітою. Они доставляють для англійсько-індійского уряду найбільший процент native officers. Недавно тому вибрало лондонське передмісте одного Парса, що довший час живе в Англії, своїм заступником до парламенту. В Аденї Парси є по Європейцях найбільше поважаною расою.

Дивне становище займають в Аденї Жиди, котрих тут числять на кілька тисяч. Они, як усюда по світі хитрі та не перебираючі в средствах, добивають ся навіть великого маєтку. А мимо того уважає ся їх тут расою підлою, негідною „людского товариства“. Араб, дарма, що того самого семітского походження, виражує свою

погорду для жидівської породи пословицею: „навіть убити Жида безчестить чоловіка“...

За панованя арабського Жидам не було дозволено їздити верхом на кони. Осла Жидови ще дозволяли, але при стрічи з Арабом муєїв Жид зсідати з осла та кланяючесь пропускати Араба на ліву руку. Жиди говорять між собою арабекою бесідою; давню єврейську знають хіба лиш рабіни. Веї они талмудисти, хоть історично доказано, що перші кольоністи в провінції Ємені⁷⁾ були караїти. Аденські Жиди одягають ся так як у нас в старовину — в довгі халати, пантофлі, панчохи, мають голену голову з ярмуркою та довжезні пейси. Занимають ся они головню змінюванем гронній, лихвою та торговлею струсевими перами.

Найчисленнішою расою в Адені є Сомалі, хоч ніхто ще їх не почислив: Се заїди з африканської суні.⁸⁾ Приїзджають они сюда в своїх спорохнавілих лодках на заробіток. Привозять діти, хлопців і дівчат, видають їх в Адені на беріг і — годуй ся як можеш!... І справді они живуть як сказано в Сьвятім письмі: не орють, не сіють... Господь, що дбає про птиці небесні, і про них не забуває. Потреб они великих не мають. Майже голі, перевязані лише рушником коло бедер, ханають ся за всяку роботу. Про „мое“ та „твое“ они також не питають. З лица они гарні; черти можна-б сказати кавкаскі, хоть чорні они як правдиві неґри. Але на неґрів дивлять ся Сомалі з-горда і уважають себе за щось висчого. Сомалі як і Абесинці належать до тої породи, котру можна би уважати як переходу між семітами а неґрами.

Веселий то народець — сьніває і сьміє ся, показуючи свої прегарно білі зуби, котрі они собі вічно чистять корінцем з одної рослини. Гордо носять они голову з великаньскою фризурою свого по природі чорного волося, котре они барвять на рудаве. Щоби штучна їх фризюра підчас сну не руйнувалась, носить кождий з них за поясом маленький дерев'яний стільчик, що підложений під карчило служить намість подушки.

Жінки їх також гарні, навіть після європейського погляду на красу. Ідучи колихають ся они не без елеганції на своїх шпирочезних бедрах та тим рухом і палкими чорними очима немов би виражають: „suivez moi jeune homme!“ Із них та з християнських побратимок абессиньських, рекрутує ся тут найбільше того сорта жінок.

Наш консул, Швайцарець п. Ешер, устроїв прогульку до сусідньої оазис Шейк Осман.

Сомальські коні гнали чвалом. Ми не спостереглись, як уже переїхали той вузький пшат сухої пісковатої землі, що лучить аденський півострів з Арабією. Праворуч, доки оком сягнеш, пуца. Де-не-де вирине верблюдоотерханний товариш, де-не-де снічне око на громаді людей, що йдуть до Адени або вертають ся з-відти. Ліворуч синє море та порт аденський з цілим лісом мантів та зі стягами всяких мореплавних народів.

З одного боку верблюдоотерханний корабель, що біжить своїх 15 до 18 миль на годину! З одного боку пуца, символ смерті — з другого море, вимощений шлях для усього сьвіта, де кишить жите, де йде культура...

Їхали ми зо дві години та все від часу до часу здоровили нас Еврапейців по військовому індійські жовніри, що вздовж шляху держать сторожу. Білий чоловік тут паном — се ще земля англійська.

Приїхали ми до оази Шейк-Осман та загостили до дому Парса, богача мільонового, що мав торговельні зносини з нашим консулом.

Чи маєте ви понятє о тім, що то є оаза? що значить то слово? — Се не поезія, що я тут пишу. Се не, як той сир, за помочию віршів відогріті всякі правдиві та не правдиві вражіння. Ми, мешканці півночи, для котрих зелень єсть потребою життя, — ми терпимо душевно в таких сторонах як Аден. А радієть се не до описаня, чувство потрясаюче, коли чоловік по довшій подорожї морській, по довшім побутї в тих розжарених побережах Червоного моря, побачить дерево, цвіти, зелень! Кожде деревце, кождий цвіток — то любка, котру до серця приголубити хочеш...

Ми всі вже й так були в пречуднім настрою. До того ще гарний підвечірок — холодне пиво, морожене шампанське...

По заходї сонця пішли ми до сусідної оселї сомальської. Лиш година ходу, а тут вже знов пісок, пуца. Хати не хати а саланї.

А на площах горіли костри. Навколо порозїдались на пятах Сомальці. На пів нагі дівчата грали й танцювали, а вся громада плескала в долонї для такту. Радієть, сьміх, потїха.

— Що се? празник? — питаю.

— Ні, Сомалї усе такі, така вже їх вдача.

А що і ми з причини побуту в оазї були в добрім настрою, то й ми засїли собі в близи

одної імпровізованої кофейні, котру держав Індієць та тягнув баршні з Сомальців, і ми казали собі також приправити каву на взір арабський. Кава, варена лише з палених дупки зерна кавового, єсть дуже ароматична, хоть на наше піднебіне смакує як терпентина. Але Араби уживають її все та ще глузують з Європейців, що купують зерно.

Закурили ми собі наріглер з тютюну піправленого гашішем — і були щасливі та вдоволені. „З'являй ся цілий сьвіте, най тебе обійму!“

Гашіш підніє наші душі у семе небо...

Р. 1890.

У в а г и.

---

1) **Аден**, а) півостров в полуднево — західній Арабії, не далеко від проливу Баб-ель-Мандеб, в обшарі 24 кв. кільом.; належить до Англії, до намістництва Бомбайського (Bombay) в Індії; б) портове місто на тім півострові, 30.000 жителів, склад угли і товарів для кораблів що їздять між Індією а Европою.

2) **Баб-ель-Мандеб** (ворота сліз, „ворота смерті“) пролив між червоним а Індійським морем, 22 кільом. широкій, островом Перім розділений на дві нерівні часті, з котрих лише Вузка Дорога (Narrow Street), (по арабській стороні лежача), е можлива до переїзду.

3) **Бомбай**, друге по Калькутї місто в передній Індії, лежить на маленькім островці в половині західного побережа Індії; числило в 1891 році 821.764 мешканців.

4) **Сінбаноре**, англійський острів і місто при полудневій кінчині Задної Індії. О тім буде в слідующих споминах з „Straits Settlements“.

5) **garden** = огород.

6) **Баку**, кавказке місто, на західнім побережю каспійського моря, славне богатством в нафту.

7) **Емен**, назва полуднево-західного побережа Арабії, із славним з кави портовим містом Мокка.

8) **Півостров Сомалї**, на полудневий вехід від Абіссинії, а на північний вехід від Занзібару.

IV.

Вечір в Індіях.¹⁾

Калькута,²⁾ в січні 1890.

To have the honor of meeting their Excellencies the Viceroy and the marchioness of Lansdowne and His Royal Highness Prince Albert Victor Edward of Wales K. G. — так стояло на заголовку запроси, які виставив комітет устроючий вечір на честь вище наведених личностей. Підписаний був на запросинах Maharaja Sir Jotendro Mohun Tagore Bahadur яко президент а Babu Rajkumar Sarvadhikari яко секретар...

Програма обіщувала, що вечір буде цікавий і матиме характер цілком індійський. За те ручив уже комітет, що складав ся із самих довгоіменних магараджів та князів індійських.

З трудом перебиралась моя повозка через натовп людей і глоту повозів. Мимоходом кажучи, тут Европець пішки ніколи не ходить. Головна улица до майдану пристроєна була сьвятично... Сторожі міські (policemen) надягнули свої парадні строї, військо індійське, що творило дальше шпалір, сьвітило своїми різнобарвними уні-

формами. Уставлена ескадрона індійської кінниці перепускала через бар'єру лиш того, хто був в щасливім посіданю жовтої перепустки. За бар'єрою натовпилась тьма тьменна народу різного складу лиць і всяких барв шкіри та в різнородних строях, які тут різнять між собою всякі касти і народности та віри.

На майдані (так само звесь і по індійски площадь „майданом“) треба було бути о 6-ій вечером, позаяк точно о 6-ій годині 30 минут мав відбутись той на заголовку запросин заповіджений meeting.

Павільон удекорований богато і оригінально. Освітлене електричне. На лавках уже повно пань (ladies) і панів (gentlemen) європейских і індійских. Європейці, як звичайно, в снацеровій одежи, за те на лавках, де засіли Індійці — що за блеск, що за велич, що за богатство!...

От на самім переді дає ще послідні розпрядки магараджа Джотендро Могун Тагоре. Старий він уже і похилений а все таки худа его стать видає ся імпонуючо. Одягнений він в довгий золотом тканий білий шовковий кафтан, переперезаний поясом, що аж сяє від дорогого каменя та золотої ткани. Кафтан зіп'ятий на грудех аграфою з самих брилянтів, а кілько тузиків, тільки дорогих каменів. На его білім шовковім турбані видієсь чаплине перо оправлене в брилянти та жемчуги.

Коло него поруч стоїть гордо принц Валя Кудр Госсейн Алі Мірза Багадур. То магомеданин.

Усі магомеданці мають більше свідомости національної, як Гінду, прибиті кастами і своїми брамінами. Магомеданьство тут — то релігія

протесту і вилому з-під закованості давних форм.

Принц одягнений увесь у чорному, в шовку і атласах. На голові у него род колпака, котрий надає его лицу вираз безпечности і зухвалости. При боці у него каменями виложена карабеля.

Як же дивно і навіть сьмішно відбиває від тих поважних строїв His Highness³⁾ Maharaja of Cooch Bihar — в своїм на лад європейско-англійський скроєнім мундурі! Магараджа — англ'оман. Узятий за молоду від батька, образував ся на лад англійський. Коли унаслідив князівство свого батька, то Англичане дали ему зараз титул Highness (Височество), іменовали его полковником і власником якогось англійсько-індійського реґіменту: Він з радости відступив Англичанам свій край, щоб завели в нїм порядок. Він такий вдоволеній, такий щасливий!... так ему добре в англійськїм мундурі!

Недалеко від него сидить смирно і боязко молода жінка. Сумним оком дивить ся она на вдоволеного магараджу. Се жінка магараджі. І єї видно силував муж одягатись по європейски. Тільки слїдно, она почувла своїм тактом, що виглядала би в витворах європейскої моди незручно а може і сьмішно. От і сотворила она собі туалету на-пів індійську, на-пів європейську, котра йде їй пречудно до лица і видає дуже гарно єї делікатну етать і єї сумовиті гарні, чорні очі.

Дальше на почетних місцях засїлись усякі другі набоби, раджі, принци і бабуси. Від їх строїв аж сьєє. Кожде убрание представляє тисячний маєток. От магараджа Нарендра Крішна надягнув на себе ціле намисто самих брилянтів,

*

смарагдів і перел, котре само варта безпечно мільон рупій⁴).

Посеред навільйону засіли кругом на перскім коврі індійські баядери. Се сам цвіт. Се дівчата славні на увесь Бенгаль⁵). Молоді они, чорноокі — сидять, прикучивши на п'яти і балакають між собою шептом та весело. Видко, сьміють ся з європейських дам, що повиходили в своїх новомодних чунідрайлах-канелюхах і пишних витребеньках моди. Аж сам Джотендро Могун мусів нахивати їм, щоб утихли. Они надули ся... Видко, усюда те саме — співачки і танчинці усюди мають той сам норов...

Дали знак. Баядери схопили ся з місця. Генер аж стало видко тих дівчат, на котрих відразу звернулись усі очі, Струнки та гнучкі як тополі, темнолиці, чорноокі, з розпуценим блискучим кручим волосем. Одягнені они в прозорчасті легкі золотом ткани матерії, Повних рамен позавидував би їм Фідієс а дрібних рук та ніг не одна англійська lady. На раменах, на руках та ногах срібні бразлети, на пальцях від ніг срібні перстені.

Роздали ся звуки англійського імну. Магараджі засуятились. Де-хто з Європейців гукнув лїниво „гіп, гіп гура!“

Принц і віцекороль Індій вийшли до навільйону.

Я побачив молодого, блідого, мізерного, поданого на перед модного панича в чорнім сурдугті, в таких же панталюнах і в превисоких „Watermörder-ax“. То був принц Альберт. Другий джентлемен з жидівськими чертами лица, трохи пристаркуватий і лисий, — то був віцекороль Індій lord Lansdowne.

За ними поступала ціла гурма ничих ліниво на перед посуваючих ся джентльменів і льедній.

Достойники заняли свої місця.

На даний знак почалась представлення. Наперед виступила перша співачка. М'ялзвучно виголосила она ніби деклямуючи ніби співуючи ніби говорячи привітний їм в честь принца. Щось в роді гітари а радше бандури товаришло єї милому орґанови. Конець деклямації перейшов у пісню. Пісню підхопили другі баядери. Роздав ся голос бубна, сопілки і бандури, розлились голоси дівчат супроводжені відповідними рухами і вихиласами. Рухи були з початку повільні, вигинаня легкі — та згодом перейшли в пози зухвалі і пристраєтні. Такт ставав усе скорший, рухи пристраєтійші. До того ясне світло, ориґінальна музика, ориґінальна виїшна обстанова, блеск карих очий та дорогого каміня, фіґури без докору — ефект був не до описаня!

Таку річ треба бачити, розказати єї не можна.

Оплески розляглись навіть серед скучливої анґлійскої публики. Тільки один принц сидів непорушно, ліниво і скучно. На его лици не видко було ні радості ні суму, тільки якесь пересичене і страшенну скуку.

Потім виступили індійські карголомці і чародії. Богато уже чоловік бачив, волочучись по світї, усяких продукцій. Однак таких зухвалих і таких зручних, яких доконували ті майже цілком нагі Індійці, я не бачив ніколи.

В другій точці програми стояв друкований принце, що ціле товариство має встати (the company will stand and remain standing), коли

піднесе ся принц із свого місця, і має стояти так довго, доки комітет виведе усі Височества і Експедиції до другого павільйону, що був прибраний в театр.

Тут давав ся індійський драмат під заголовком „Вакунталя“. По індійски не розумію. О що там йшло, достоту сказати не можу, однак актори і акторки грали так мило, їх протяжна бесіда звучала так сьнівно і симпатично, переміна діяльогів була так жива і природна, що я, хоть чув лише самі незрозумілі звуки, вслухуючи ся в них, почав розуміти о що йде. На сцені стояла кириця — той, видко давний сьвідок усяких сердечних розправ від часів санскритських аж до козака, що коня напував і до Дзюби, що воду брала. Як усеюди по цілім сьвітї, на усіх сценах та між усякими людьми — чорними, білими, жовтими і червоними, — так і тут показалось наочно, що любов усе переможе. І на сій бенгальській сцені була нещаслива пара, був і батько, що противив ся, були й вороги, що судили, і духи, і чорти противні. Конець кінцем любовна пара побралась і занавіса спустила ся, а музика індійська зачала на ново свої оригінальні, на мое ухо монотонні мелодії.

І знов піднялось ціле товариство — між Англичанами усе мусить бути приписано — і пішло в слід за принцом до другого театру устроеного на лад китайський.

Тут при розголосі гонгу (мосяжний таріль, в котрий б'ють ю клепалом) розгравали штуку усякі найдивогляднійші маски. Дивний китайський змії, коні, пси, черенахи та верблюди і невідлучний при таких продукціях „дурний Івась“ вели між собою кумедні розговори. „Дурний Івась“ робив

тим звірам усякі пакости і пускав жарти не дуже то двозначні, із за котрих усе товариство аж пугало зо сьміху. Гонг бив усе скорше, а цїла та дивоглядна компанія з „дурним Івасем“ на передї гей-же крутитись наоколо себе, як часом у нас діти на селї. І крутились они і крутились без перестанку, аж усїм Европейцям в очех потемніло і в голові занеморочилось. А они крутились усе дальше і дальше, а гонг бив усе скорше і скорше!

Тимчасом на майданї підняв ся крик. Посеред майдану палахкотїла висока ватра. Нагі Гїндуси докидали усе дров і доливали дегтю. Подумїнь знялась високо. Се було одиноке освітлене у сїм кутї майдану.

На-около огнища гуляло яких 200 Тибетанців свїй танець воєнний. Шаблї блищали в воздухах, так і здавалось, що туй-туй злетить голова і покотить ся трун до поломенї. Шаблї мигкотїли і описували круги на около людских постатей, а ті стояли усе гордо та лиш дичїли усе бїльше. Бубен та сурми та кобзи били щораз скорше, воївники пустили ся в присюди, вививаючи шаблями на усї боки, а від шабель аж іскри снали ся.

Та зухвалїсть постатїй, дикїсть лиць, дивне освітлене виходяче із палахкотячого костра, при котрїм шаблї блискучї лиш мигкотїли, цїла виїшна обстановка — все те робило вражїне дике і заразом оригїнальне. Менї здавало ся, що я бачу перед собою на яві ті давнї образи фантазїї, коли то я, хлопцем ще, начитавшись про подвиги воєнні, задрїмував а перед моїми духовими очима пересувались картини таборів татарських, повних яспру і картини Козаків, що

збирались в похід. Так я отес тепер, глядячи на Тибетанців, не інакше представляв я собі Козаків-Запорожців. Ті підголені чуби Тибетанців, той звисаючий оселедець закручений зухвало коло уха, широкий контуш та ще широкі шаравари, носаті жовті сафянці, тога постать висока та отчайдушна, ті вирави в ремеслі воєнним — усе те нагадувало мені Козаків молодців. Я чув ся тепер пересадженим на ру соток літ назад, посеред давню удалість, давне завзяте, і давне дике лицарство. Я чув ся хвилями за одно з тими завзятими та дикими лицарями, мене щось тягло до них — та в тім обернувшись, небачив я, що сиджу між джентлменами з вєдженними моноклями і між ледами, що скучливо дивились на ті продувції а тим цікавіше наслухували дуже щирі слова сидячих за їх плечима дандисів.

Усе в світі зміняєсь. Лицарєва вирава служить тепер на потіху, а верх ведуть ті, що хитроцями та крамарєством зуміли зананувати над лицарями. — Англичане вишлють Тибетанців, щоб і на війні показали свою штуку, а они будуть битись вірно... За що? За козячу бороду! Так бились колись і Козаки дуже часто і жваво, та не уміли дивитись на свої користи. За те й мають свою заплату козацкі потомки...

Цілих п'ять, коли не більше, моргів майдану було освітлених в різнородні барви. Тут бачилось побудовані славні святині з Делгі⁶⁾ та Бенарєс⁷⁾ з тисячними копулами. Тут підносились до неба острі мінарети. По озері плавали човна і лодки в найдивнійших формах, представляючи з лямі різнородні звіри та птахи. З дерев були пороблені мітичні звіри та змії. Не дармо-ж славить ся в світі бенгальське освітлене.... Бен-

гальці одні уміють користуватись огнем для декорацийних цілей.

Цілий чечер і его уладжене коштувало комітет 100.000 рупій.

Се Бенгальці витали в перше свого будущого царя.

Принц Альберт Віктор, будучий Emperor of India — внук Вікторії а син принца Уельського.

Не давно тому писали газети, що директор лондонської поліції натрапив на слід дуже поганих річий, які водили ся між золотою молодезню в Лондоні. Він наставав на те, щоби покарати винувних. Тільки-ж все утихло, карати було годі. Молодих винувників порозсцано з Лондона в далекі краї, щоби трохи провітрились....

Уваги.

1) Індії, назва на оба вехідні півострови Полудневої Азії: Передню Індію (обшар 3.833.842 кв. кільом.) і Задню Індію (обшар 2,107.438 кв. кіл. з 39 міліон. людности), звані також „вехідними Індіями“ в протиставленю до назви „Західні Індії“, служачої на означене земель відкритих Колюмбом в Америці, уважаних з початку мильно за азійські Індії. Назва Індії або „вехідні Індії“ уживає ся тепер на означене англійських поєїлоостей в Індіях, бо майже ціла передня Індія з винятком взгядно невеликих кількох країн в Гімалійських горах, улягає Англії, а також часть задної Індії належить до Англії (в обшарі 709.768 кв. кіл. з понад 8 міл. жителів) і адміністративно злучена є з передною Індією.

Англійські поєїлоости в Індіях вносять тепер вже 4,930.786 кв. кільом. з людністю (після числення з р. 1891) 291,104.477; з того припадає а) на безпосередні поєїлоости англійські, під англ. намієниками, обшар 2,499.053 кв. кіл. з людністю 221,128.873 (т. зн. 88½ люда на оден квадр. кільом.), б) на поєїлоости (в Передній Індії) котрих князі визнають зверху власть Англії, 1,541.395 кв. кіл. з 66,046.487 люд., и пр. прекрасна гімалійська країна Кашмір, в) на области під протекторатом англійським 890.338 кв. кіл. з 4 міл. люди (головно пограничні краї Афганістан і Белуджістан). Народочислене в 1891 р. розділяє людність в англ. поєїлоостях Індійських на 117 мов. Переважне число людности становлять в Передній Індії і на острові Цейлоні Гіндуи, (Арійці). в числі 195½ міліона, (по Хінцях найчисленіший парід в світі), що ще перед 3000 літами дійшли в дорічю Гангсеу до великої культури, а давна їх мова, санскрит, нині у них „святая“, стоїть до їх нинішних мов в таким відношеню

як латина до мов романських. На височинах полудневої частини Передньої Індії удержалися ще до тепер, в числі 53 мільйон., властиві первісні мешканці Індії, Дравідаєц, що займали колишню цілу Передню Індію аж по Гімалії, але зістали вишерті через Гіндуєів і дали початок низинним веретвам суспільним, а декуди заховали ще первісну свою дикість; они є темної барви шкіри, а походженням зближені до раси середземного моря, (до котрої то раси належать також європейські народи). — В Передній Індії живе дальше 1,330.000 Аріо-Іранців (іменно Афганці в північно-західних Індиях, над Індом, і Парси або Гвєрси, на західним побережжю), 400.000 Циганів і 250.000 Аріо-Європейців і ще деякі інші народи. В англ. частині Задної Індії живуть Тибетано-Бірманці, в числі 7,290.000, що належать до монгольської раси і є зближені до хінського племені. — В англ. Інд. панує переважно віра Браманська (Гіндуєска) маюча безлік божеств з поміж обожаної природи, між котрими найвищі Брама = сотворитель, Вишну = содержитель і Шіво = нищитель, котрій поклоняєся 207,700.000 голів; магомедан є 57,300.000 (головно північно-західна часть Пер. Інд.), почитателів природи 9,300.000; до будаїстичної віри належить 7,100.000 (Задна Індія, Гімалійці, Цейльон), Жидів 20.000, Християн 2,300.000. — Що до о с ь в і т и піднести належить: Три англ. університети: Калькута (північно-східне побережжє), Мадрас (на полудневій Кінчині східного побережжя Пер. Інд.), Бомбай (по середній західного побережжя Пер. Інд.), з факультетами для наук правничих, технічних, медичних і „вільних штук“; в 1878 році було: 354 гімназій, 2515 „середніх шкіл“, 39.000 елементарних шкіл, оден магомеданський університет. Анальфаетів було в 1878 році около 70%. (Не завадить пригадати що в Галичині після числення з дня 31. грудня 1890 було 74% анальфаетів). — Індійці відзначають ся здібностю до промислу, і від давна славились виробити Індійські (славні тканини, кашмірові шалі, олійок

з рож і інші) а торгівля вже в стародавніх часах була сильно розвинена, і то так внутрення, як і вивозова (караванами і морем). Тепер — торгівля внутрення є ще в руках Індійців, але мореку захопили в свої руки Європейці, головню Англіїці. — Веї англійські посїлости в Індїях стоять під начальством англійського міністра з титулом „Віцекороль“, резидуючого в Калькуті, котрий має кожний з Лондону ему виданий розказ сповнити в протягу 24 годни, під загрозою головної зради державної; „віцекороль“ рядить сам провінцією Бенгальскою (північно-вехідна часть Пер. Інд.) при помочи віцегубернатора, і віцекоролєви підлягають губернатори других провінцій. — Армія англ. в Інд. складає ся з околє 75.000 Європейців і 150.000 тубильців. Англія панує вже 140 лїт над Індїями, але і рівню тїлькож лїт горить ненависть Індїйців до англійських ескепльєататорів; послїдне велике повстанє було в 1856 році, а тепер (в 1897 році) грозить знов Англії велике нещастє. Півостров Передня Індїя розпадає ся на двї части: полуднева є височиною званою Декан, а північна (по Гімалаї) низиною, наводненою на заходї Індом а на веходї Гангсеом і долинною Браманутрою, звана Гиндостаном або низиною Пригангєсовою. Найурожайнїйшим і з найбуйнїйшою рослинностю тропічною і з найгустїйшою людностю є дорічє Гангсеу, де вже в давнїї розвинулаєь була велика культура. Дуже буйну рослиннїєть має також західне побережє полуднєвої части Пер. Інд. як також і вехідне, а навіть на височинах Декану, де лиш не бракне наводненя (бо дощів тут мало) розвиває ся буйна рослиннїєть. — Гори Гімалаї представляють велику різнороднїєть: від горячого багнїєтого піднїжа підносять ся до прекрасного гірського клімату (п. пр. вічна весна в Кашмірі) з богатою рослинностю і аж до хребтів вічними снїгами і ледами покритих. Полуднєві склони вехідних Гімалаїв мають найбільше опадів воздушних на цілій кулі земекїї бо о гори спинюють ся вітри морекї,

проте ту і в доріччю Ганґеєу є незвичайно буйна рослинність. — Сьвіт звіриний Індії (обох) мабуть найбагатший на кули земекії, лише що до овадів і птиць уступає Бразилії.

2) Калькута, столиця Індо-Бритійської держави і президентури (намістництва) Бенгальської і резиденція індійського віцекороля, лежить над Hooghly, раменем Ганґеєвої дельти, около 165 кілометрів від моря. Калькута мала в 1891 році 862.000 жителів, вчисляючи в то і передмістя (з около 400.000 жителів), що обнимають багато сел і лежачої між ними землі управленої. Найзнаменитішою частию міста, з цілком європейським характером, є Chowringhee. Місто ділиться на Біле (полуднева часть) і Чорне (північна часть); Біле є також замешкане тубольцями, але має цілком європейський вигляд. Зі сторони суші місто є обведене валом Mahrata а крім того є боронене сильним фортом. Правильні полученя парівцями з Цейлоном, Європою (на Египет), Задною Індією, Хінами і Японією. До північної части Індії веде з Калькути велика дорога військова (great Trunk). З Калькути йде залізниця до міста Аляґабд (менче більше в половині бігу Ганґеєа положеного) а з віден на північ до міста Ляґоре (в північно-західнім куті Індії) — і на захід до міста Бомбаю (в половині західного побережя індійського). З Калькути йде також залізниця до полудневого склону гір Гімалійських, до міста Дарджілінґ (2.345 метрів високо положеного), 580 кілометрів довга.

В Калькуті є універзитет, Гіндуєке колеґіюм, єпископєке колеґіюм для духовних і учителів з поміж тубольців. Резиденція єпископа для анґліканської церкви в Індиях, апостольєкого вікарія для католиків, і заряди иньших віросповідань і їх школи; визначні наукові товариства, а іменню Asiatic Society of Bengal і другі, наукові абори, ботанічний город, один з найбільших в сьвіті. Промисел слабій, за те дуже значна торговля. Артикули

вивозу: Опієм, риж, сира бавовна і шовк, індіго, юта; цукор, тютюн, салітра, шовкові товари, гербата, шезик, барвни дерева, шкіри. Довозять: готові вироби бавовняні, прядива, сукно, сіль, угле, махіни, вироби жеізні.

3) **His Highness**, (читає ся: гіє гайніс) = его високість.

4) **Рупія** = 136 марки (= около 80 крейцарів).

5) **Бенгаль**, країна північно-вехідної части Передної Індії, над заливом Бенгальским, вздовж ріки Гангсеу і гір Гімалайских аж по залив Бенгальский), з містом Калькутою. Країна дуже урожайна, покрита в части пралісами і буйною, троповою рослинністю, в части справлена під риж, бавовну, каву, цукрову тростину, всяке коріне (як: перець, цинамон, мускати, гвоздики), пальму кокосову, бетель і др. Неменше надобить ся она до годової товару. До урожайности Бенгальї дуже причиняють ся великі повени в місяцях марцю, цвітню і маю. Клімат сечь над міру жаркий і нездоровий, і ту вітчина холери. В пралісах живють слоїт, тигр, носорожець і багато других звірят, а також багато москитів. Дельта Гангсеу і Браманутри (1000 рамен) є дуже мочаристе але мимо того густо заселене. В мочарах живють алігатори і їдкі змії. Жителїв мала провінція Бенгальска в 1891 році 72 міліони. Бенгальска провінція входить в склад президентури Бенгальскої, котра обнимає більшу часть англійских Індії, а іменно більше як 2 міліони квадр. кільом. з около 160 міліонами людности; столицю Калькута.

6) **Делгі**, місто в північно — західній части Передної Індії, над горішним бігом ріки Джумни, колишня столиця магомеданских володїтелїв Гіндостану з монгольскої династії, украшена через них величавими палатами і мошеями. Обвід міста виносить 10 кільометрів; з трох сторін обведене мурами, укрілене бастіонами. Англїканська церков; багато приватних палат; великі базари; колегіюм де учать ся христїане, магомедане і гіндуєи. Значна тор-

говля, особливо дорогоцінними матеріями і ювілерськими роботами. Жителів 193.000 (в 1891 році). Получене залізницями з Калькутою і Бомбаєм, (через Алягабад).

7) **Бенарес**, місто на лівім березі Ганґеу в половині его бігу, сьвяте місто для Гіндуєв, „індійска Мекка“, куди йде багато богомольців, що піддержує дуже значну торгівлю сего міста; осередок брамінської учености (коллеґіюм гіндуєскє і санскриту); ту находить ся 1000 сьвятинь брамінських (наґод), обслуговуваних 30.000 Брамінів (сьвященників). Стация залізниці, йдучої з Калькути до Алягабад а відси до Бомбаю. Жителів 219.000 (1891 р).

V.

В гімалайських горах.¹⁾

Дарджілінґ,²⁾ в січні 1890.

Вечірнім поїздом вернув я з Калькути.

Сонце стояло на заході і освітлювало своїм тронічним кровавим жаревом рівнину Ганґесову.³⁾ Над городом стояла густа мрака і дим непрозоримий. Мені прийшло на думку, що та нара взносить ся із того міліонового приючого нагого тіла усяких тих рас, — що штовхають ся ліктями у тім величезнім місті.

Я з роду ніколи не був мізантропом. Людське товариство ставив я над усяку велич природи. Однак в Калькуті я зненавидів людей. Тут тисне ся і глотить ся ціла орґія нагого тіла, котрого не стискає ні станик жіночий, ні не прикривають панталони мужескі тіла, приючого від спеки і блискучого від кокосового олію. Усякі раси, усякі барви! Геркулесові постаті „кулів“-робітників, що їм за одержу служить шматок полотняний — і золотом та брилянтами вишивані набоби! „Кулі“, що за три рупії проживають цілий місяць — і магараджі, що викидають

за один вечір сто тисяч рупій баядерам! Хитрі браміні і шахрайські купці, зглузілі і висохші до скелету курці опіюма і гарні підрусткі-дівчата, що свою молодість виставляють на продаж! Сей диявольський танець усяких рас і усяких страстий надоїдає і денервує.

Я почув, яка правда лежить в словах Монтеґацци⁴⁾, котрий, пробуваючи довший час в Індіях, викликнув в своїй італіянській емоції: Усе-го тут за багато!⁴⁾ То мотив, на котрий би про Індії писати треба. За багато людей, за багато звірят, за багато тепла, за високі гори, за багато богатства, за багато фарб, за багато запахів, за багато пропастині та за багато любови, за багато мерців та за багато живих. Найвдержує се хто годен, — європейські нерви ХІХ. столітя за слабі!⁵⁾

І я був радий, та віддихнув свobodно, коли покинув Калькуту. Мені здавало ся, що я уйшов великої небезпечности, коли мені удало ся здорово вийти з того плідного ложа усяких бакціллів і бактерій, великих і малих паразитів. Я радував ся, що сидів сам один в купе і спшив в гори гімалайські.

Шлях ішов через рівнину Ганґесоу. Вид монотонний. Кажуть, що й „стен широкій — край веселий“, має свою поезию, і співвають те у піснях. Я сего ніколи не знаходив. І стен український був для мене монотонний і puszta мадярська. Безкрайність стени впливає усипляючо на мозок і на нерви. Однак того сну, того спокою було мені тепер треба після вражіннь в Калькуті.

Зелізниця вела через рижові багністі поля. Тут то там замиготіла оселя з своїми соломя-

ними кришами, — тут то там промигкотів мужик індійський, що своїм передпотоновим ралом порнав землю, — онтам закракали на дротах ворони, ті невідступні товаришки індійські, або заверещала пануга, або шакаль сполоханий шумом машини загнув хвіст під себе і перебіг нам з поспіхом дорогу. Впрочім усе мирно і спокійно.

Коло 9. години вечером прибув поїзд до Дамукджа-Гат на правім березі Ганґеса. Тут пересідає ся на парохід, що перевозить на другий беріг.

На пароході прилагоджена вечеря. За кождим гостем стоїть нерухомий і мовчаливий Індієць. Ніхто нічого не говорить, усе тихо. Сядь тільки за стіл, а тихою босою ходою приносить слуга усе по порядку. Ніякої суетні, ніяких клопотів з платою. Положу 2 рупії на стіл і все готово!

В Вара-Гат пересілись ми в другий поїзд на лівім березі Ганґеса. Се був нічний поїзд.

Дивне диво для бідного європейського подорожника: ваґони тут уладжені до спаня! Се не спеціальні *sleeping car*, за котрі у нас в Європі годі доплатитись, — ні се звичайні ваґони, тільки анґлійські інжиніри додумались до того, до чого не додумали ся в Європі а спеціально в Австрії, що подорожник хоче часом заснути в дорозі. Поверх кождої лавки є тут ще одна лавка присилена до стіни ваґону, так що лиш треба єї спустити за потиском пружини, а стане в кождім ваґоні чотири вигідні постелі. Ні кондуктор в ночі не мішає, ні ніякий контрольор не загадує переглядати карти як-раз тогдї, коли пасажири тільки-що задрімали... При кождім купе єсть маленький кабінет тоалетовий, де з чопика

*

можна спустити до умивальниці теплої і змної води, і зеркало тут є і де-що другого, що в подорожи стає в пригоді.

Рано прибули ми до Сілігірі у підніжжя гір гімалайських. Тут знов сніданок — breakfast по англійськи. Взагалі ті Англичане тїшать ся добрим апетитом і уладилсь по залїзницях до того апетиту. Рано о 6-ій у них tea⁶⁾ з прикускою, — о 9-ій breakfast з трох або чотирох мясних страв, — о 2-ій tiffin, також з трох або чотирох страв, о 8-ій dinner з п'ять або шість страв — наконець о 10-ій знов tea до внодоби. Цїлу подорож до Дарджілінґ треба проїстись, і я проїдав ся здорово, як і проїдалсь молоденькі льєді, що їхали зо мною в однім поїзді.

В Сілігірі починаєсь уже залїзниця гімалайська. Сї мікроскопічні ваґони женуть з дивною шкоростю під гору. Піднесене доходить тут декуди до 5⁰/₁₀.

Шлях веде через плянтації чайні. По обох боках шляху тягнуть ся непрозоримі темно зелені корчі, котрих шість сталоє конечностю для зденерованої европейської раси. З чаєм іде тут на переміну кава. Тут то там серед корчів чайних стоїть гнучка хіна. Я виліз на поблизькій стації з ваґона, щоби придивитись ближче тому добродїєви людскости і „вложити свій перст в рану“ кори тої благодїйної рослини. Мало на світі рослин, на котрі я споглядав з щирїйшим „благоговїнем“, мало було таких істот, котрим я складав щирїйше заявлене поважання. Коли кава та чай більше суть люкеусом, чи средством, як хто думає, для піддержання енергїї в упадаючих нервах в тїм істеричнім XIX-ім столїтїю, — то хіна є тою добродїйною істотою, що го-

дує „алчущих“, напоює „жаждущих“ і усмирює болі „страждущих“.

Недавно заведено ті рослини в Індіях: не більше, як 30—40 літ, як зроблено з ними перші проби, а доси управа їх розширилась так далеко, що тепер становить один з головніших доходів в Індіях. Індійські плантатори оманували торг сьвітовий. Та й не дивно, що они дивлять ся тепер з завистію на всі нові проби акліматизації тих рослин в Європі та Америці. Поки-що почали садити чай в підніжках Кавказу і в Канаді. Хоч після т. зв. научних дослідів англійско-індійських — чай кавказкий не здібний до ужитку, бо за гіркий, неароматичний і т. д. — то все таки плантації в Кавказі розширяють ся. На рільничій виставі в Тіфлісі⁷⁾ минушого року показували чай, котрий з ніякого огляду не уступає хінському. Надіймо ся, що козацькі потомки, котрих царска політика пересадила у багнисте підніжжя Кавказу, не вигинуть від пропасниці, але, знімаючись в гору Кавказу, стануть здоровими плантаторами і піднесуть з успіхом одному в сім століттю можливу борбу — борбу економічну.

Гімалайська залізниця знімає ся з заворотною швидкістю в гору. Вже стоїть таблиця: Elevation ⁸⁾ 2000 стін, далі 3000 стін... Шлях веде знімаючись в заходи. Дорога йде по-над пропастию з одного боку, а скелею з другого. Здає ся, що розігнана машина туй-туй розіб'є ся о скалу, котра заставляє її дорогу. В тім поїзд задержує ся на хвилинку перед самою скалою, сторож переставляє шини — і залізниця знімає ся знов у другий бік. Дальше веде шлях через ліс передвічний. Старі дуби, покриті мохом, а

папороти ростуть високими шнями. Вітер, що недавно шумів цілуючи шпилі гімалайські, силе в лице густу мраку. Поїзд жене через сідло в верху Кірсеонґ. На таблиці стоїть: 5000 стіп по-над поверхню моря. Ми взнеслись по-над мраку. Пропасть перед нами і під нами, покрита густою непрозорою мракою. Відвічні дерева шумлять від повіву вітру. Мене опанувало чувство, мов би я летів у воздуху межі шумлячим морем а яеним небом — як колись і будуть літати наші потомки в двадцятім х-ім століттю.

На стациї Кірсеонґ (Kurseong) стрітив я перші скісні татарські очи. У мужиків підголені чуби, лиш оселедець з тімени телїнае ся по плечи, або у паробків завитий за ухо. Одягнені они всі як Москалі. Широкі кратчасті штани, червоні або сині кафтани зашпанані на рамени. Жінки і дівки в московских сарафанах, підвезаних високо під грудьми. Кремезна дівка, обвішана тяжким намистом з пацьорків та дукачів підійшла до мене і усьміхаючись — причім показала свої здорові зуби від уха до уха — предложила мені свій базар на покуп. Одно слово сіг она знала по анґлійски, а там беленкотїла по татарски. Не знаю чому, але она своєю кремезною постаттю і здоровим виразом лица, на котрім через жовтаву кожу пробивав ся здоровий румянець, — перший, який я бачив від року, — нагадала мені Гуцулку Параску, що служила у моїх родичів коло товару. Она до мене по татарски, а я до неї по нашому, та ще з гуцульским акцентом. То був пречудний розговор межі сіккімскою дівкою а Українцем. Коли однак моя Параска порозуміла, що ми не можемо наших звуків привести до згоди, — кинула мені здоровим рухом, — що

мав бути щирим і разом елегантним — кілька помаранч у купе, а я кинув їй у кіш кілька мідяків в заміну. Тут, між веселими Сіккімцями,⁹⁾ котрі так відбивали від поважних Індіїців, я чув себе як дома. Мені виділось, що бачу перед собою такого то Івана, або Грицька, або Николу, в такій самій кленани або кучмі, яка уживає ся у нас в горах карпатських. Видко, до української крові примішалось чимало монгольських дріжджий і кров татарська пливе не лишень у серафимецьких шляхтичів, але декуди і інде між Українцями.

О 4-ій з полудня прибули ми до Дарджілінґ.

Се новомодна оселя, на висоті 7800 стін, посеред пречудної гірської околиці, і сотворена енергією Англіїців. Пришлуквані денервующим індійським кліматом — шукали місця, де би їм жилось природнійше, і от винайшли те чаруюче місце Дарджілінґ. Тут, на висоті нашої карпатської Черногори¹⁰⁾, стоїть вілля на вілли, одна красша від другої, одна величавійша від другої. Тут стоїть гарна анґликанська церква. тут і санаторіум для хорих, тут на границі індійського царства стоять червоні мундури вояків, однакові усяода: під пекучим небом Африки, на півострові Доброї Надії і перед лицем відвічних снігів гімалайських. Анґличанин усяода дома. В Европі і на цілій кулі земській усяода звучить анґлійська бесіда, усяода панують его звичаї. І тут в Дарджілінґ грає анґлійська молодіж так само свій lawn-tennis і croquet, як на березі Темзи, — тут на прегарних дорогах гарцюють на конях gentlemen-и і ladies і як би в Hyde-park-у, — тут при вечірнім dinner-і в готели царює фрак і

біла краватка, як би в сальонах якого сніжнокровного лорда.

На дворі стояла зима. Термометер безпечно брехав зухвало, коли показував 4° Р. по-над zero. З студени я дзвонив зубами, але все таки радував ся, як радує ся чоловік, коли побачить доброго старого знакомого і приятеля. До мого приїзду в Гімалії я прів майже два роки без перестанку, волочились по самих найгорячіиших сторонах кулі земскої. Зимно має в собі щось симпатичного. Зимно сталить натуру людску і додає їй гнучкості ума і енергію волі. То й не дивно, що всюда на сьвітї панує північна раса над полудневою... Отже коли так я йшов за сіккімекими молодцями, що похватили мої пакунки до готелю, з червоним від зимна носом і з синими ухами, я почував в собі вдоволене, якого не зазнавав уже від років. А коли симпатичний господар Woodlands hotel-ю дав менї комнату, в котрій палахкотїла жива полемїнь в комні, і я, дожидаючи dinner-а, розложивсь вигідно на англійскім кріслі пятами в гору, — то я чув ся паном над панами, царем над царями. Усякі несемістичні думки щезли і я радував ся, що „живу на сьвітї“.

Славного шнїлю Кінчіюніґи¹¹⁾ ні в той ні в другий день я не бачив. Завистні боги заслонили его хмарною занавісою, як добрий режісер ховає свою прїмадонну на сам послїдок, яко *pièce de resistance*.

До виду Кінчіюніґи треба приготовитись. Треба бути чистим як ангел, треба мати ум свободний від всяких вражїнь і думок, щоби заховати достаточнo місця до понятя тої величи природи. Відслонити і показати відразу Кінчіюніґу

чоловікови, що приїхав з Індії роздразнений і нервовий, неспосібний до думки і не тямучий що діє ся навколо него, значило би те саме, — як сказав один цікавий мій товариш подорожи, — що в рамена свлуха минути Венеру-Афродиту.

Вечером сиділо ціле товариство при table d' hôte. Товариство англійське, штивне як візантійські сьвятці, дальше два Німці професори в окулярах і з невідетунними зошитами під пахою; потім хінський мандарин з довженною косою, що приїхав сюди для полагодження границі між своїм небесним царством а індійською імперією; там дальше кілька blue stockings тих англійських lady-й з своїми товаришами, як видно по усіх купелевих місцях Європи, а ще частійше яко карикатури в гумористичних газетах; дальше „слишно було громкій французській розговорь“ — непременно „руськє“ як каже Тургенев і справді пізнати було, що они „руськє“ ті два панове, що сиділи на кінці стола, а то не лише по французькому розговору, а і по рижій довгій бороді, по широкоплечій постаті, по незвичайному астетитови і по тім, що прислузі кидали цілі наполеондори яко бакшіш.

За кождим гостем стояв поважно слуга, уважний на всякий рух, на всяку потребу. Руки людські — розуміє ся чорні — не коштують тут нічого. Кождий Европеець має тут для своєї особи чотири до п'ять слуг. І я в готели мав їх чотирох: одного до комнати, другого до купелі і до печи, третього до чобіт і до одежі а четвертого послугача при столі.

На третій чи на четвертий день мого побуту в Дарджілінгу збудив мене перед сходом сонця мій слуга. — Fine weather!¹³) кричав він

через двері. Я сховив ся як жовнір, що заснав ранній поклик. В одну мить я одягнув ся. Коні стояли уже під сідлом.

Ціле товариство рушило в дорогу. Тут були деякі Англічане, що ждали вже кілька неділь, щоби побачити Кінчіноюґу.

На дворі стояв мороз. Трава була покрита легким срібним приморозком. Було свіжо і мило.

Зі сходом сонця ми стали на вершкун Сінчель. Сонце виходяче з по-над вершків Гімалаяв освітлювало своїм рожевим блиском передвічні снігом криті шпилі. Перед нами стояв Кінчіноюґа в своїй нагій величі. Сорок миль воздушних ділило нас від него. Воздух був так ясний, що здавалось, верх стоїть тут перед нами, мовляв каменем можна кинути до него.

Вражіння годї описати. Ціле товариство, хоч як гурторне оно було перед тим, замовкло, мовби находилось в „святая святых“. Найбільше вимовний і вірний опис не в силі представити тої величної постати і гри світла та тіни тих сніжних верхів і виявити тих вражінь, які чоловік почуває в глибині душі при погляді на того великта природи. Такі вражіння чує ся лиш раз в житю. Не дивно, що я не находив ні тогдї, ні не находжу тепер слів, щоби виразити ті вражіння. В бесіді людській, в звичайній бесіді, слів відповідних нема.

Пізнійше попавсь менї в руки опис Монтеґацци із его побуту в Індіях. Читаячи те, я почув, що сей Італіянець, котрий так по майстерски описував пориви духа людского, розбираючи фізіолоґію любви, зависти і ненависти — що той чоловік, одинокий винайшов в часті слова підходячі до величи сценерії і до глибини вражінь.

От они :

„Мое серце бе все дужче і дужче. Я почу-
ваю, що я повинен бути поетом, ліричним по-
етом, щоби вірно представити красу того велита.
В моім серци нічо не ворухить ся крім імну.
Той шпиль ест із срібла, з діамантів, то цар
жемчугів, він е сьвятом, е імном неорганічної
природи. Я чую себе малим і нікчемним перед
лицем велита. Я дитина, що знімае ся на пальці,
щоби поцілувати велита.

„Мені видить ся, що я приглядаю ся про-
цесови сотворінъ. В тім хаосі мраки і хмар
здае ся мені, що бачу відвічне протопязма і
мені здае ся, що я присутний тій таємничій
творчій ферментації, з котрої виходить яко
цілість шпиль Кінчіюнгі — перша земля бу-
дучого сьвіта. Ні! я не мило ся : передо мною
стоїть процес г'енези. Тут океан протопязми —
тут підмною в глибоких безоднях гімалайських
снєва безпостатна материя, знімаючись в гору,
заокруглюе ся і прибирае різнородні види —
перші начерки будучих постатій.

„Уже за третим разом споглядаю на тебе,
о Кінчіюнгі, а ти все одинаково красний! Ти
вічно красний і непорочний. Ти і лиш ти один
на цілім сьвітї. Усюди на сьвітї, де лучі сонця
цілюють землю, усюда там виростае із того по-
цілуку тисячі сотворінъ! Велики-welingtonii і
карлики-берізки, сьвяті смокви з тисячними ра-
менами, де одно дерево становить ліе цілий,
і малі бактерії, в порівнаню до котрих поро-
шок е могилою цілою. Наш планет то ложе для
легкої неутомимої любови. Ти один Кінчіюнгі,
ти один лиш непорочний! Твоїх скалистих стїн
не гризе ні моїх ні щча нікчемна ростина, — над

„твоею постатью не дрожало ніколи крило мухи
„або легкого мотила. По твоєму білому снігови
„не ступала людська нога, та всемогутца нога,
„що усюди стунає і все занечищує...

„Ти так велитний, що ми тебе любити му-
„симо, ми бідні одноднівки, що маємо на всякі
„пориви і всякі бажання і любов нашу непереступимі
„ступніми границі і мита.

„Наколи природа в гігантичнім пориві своєї
„творчої сили зняла тебе під небеса самі, она
„узялась з дивною витревалостию до пильної ро-
„боти і вишлудувала тебе терпеливо від ніг до
„голови в форми гарні і делікатні.

„Влюбленим оком сліджу за твоїм срібним
„профілем і числю 10, 12 шпилів і кожний не
„подабає на другий, а всі они сполучені разом
„малими прогалинами, як груди дівича, або ви-
„різані делікатною шилкою, як лист панороти.
„На ліво, на право простираєш занавісу своїх
„сотних шпилів, подаєш руки Неналеви і Бутта-
„нови¹³⁾ і заслонюєш Хіни перед моїми очима.
„Ти стоїш як стовп граничний між арійским а
„монгольским світом — ти стоїш кумом двох
„найвелитнійших пород людських...”

Таких слів винайшов Італіянець.

Українець відчуває безпечно не менше гли-
боко. Тільки его чувства заховують ся в глибині
серця. Треба особливо вдохновеної хвилі і осо-
бливих обставин, щоби ті чувства убрали ся
в слова. Тодги вражіння знаходять відповідні
слова, але слова в поезії. При таких обстави-
нах повстали наші народні пісні, що віддають
так взнесло з'явицца природа.

В Дарджілінгу був празник. Усі дерева
були прибрані хоругвами і різнобарвними стріч-

ками, перед порогами порались мешканці, прибираючи свої хати в ляміони і зелень. Як усюда на веході, не виймаючи навіть нашої Halb-Asien, в такі дні відбувають ся разом ярмарки.

Зійшлося народу з цілої околиці. Були тут Сіккімці, Буттанці, Леша і Пугарія. Пугарія величали себе вояками. Тільки такої карикатури Марса я ще з роду не бачив. Коли они в самій річи воєнні, то стоять безпечно в вічній війні з маленьким а докучливим народцем, *pediculus*, котрий їх усіх обсеїв і онанував.

Між усіма тими тинами венгались довгобосі Хінці з своїми скієними очима і проворним виразом лица. Там за Кінчінюн'юю починає ся їх небесне царство. Там зананували они над усіма народцями, втискаючи їм усім пятно своєї відвічної культури, свої звичаї і обичаї. Хитрий і проворний то парід! Борба о ієтноване почалась уже вести з тою монгольською расою — Америка, Австралія і навіть африкансько-англійські кольонії муєїли хоронитись драконькими законами против інвазії хінської і против конкуренції хінських робучих рук. Гордо ще і зухвало ступає тут по улиці англійській червоний *Waffenrock*. Всі *natives* розступують ся і роблять ему місце. Хінець один сноглядає на него скоса. Який буде кінець тої борби між тими головними представниками двох відвічних рас? Хто виїде побідником?!

Між народом снують ся буддійські сьвященники. Се по більшій часті монахи з тибетанського Риму — з міста Лаза.¹⁴⁾ Сі „лами“ — таке їх імя -- бормотять під носом свої псалми. Кождий з них держить в руці коробку — молитвеник, в роді нашого фуркала. Коли лама заня-

тий чим — приміром говорить до кого — то він крутить в руці те фуркало. Кождий оборот значить те саме, що одноразовий „отченаш“. В Лаза, їх головнім віддуєтовім місці, де над ними царює незалежно їх напа, є святи молитвенні бочки, котрі повертають ся вітряками. Вірні кидають в скарбону церковну якусь суму, а святий вітряк вимолює для них віддуєтєне грїхів. Практичний то нарід, що видумав сей спосіб, котрий не задає ні труду відностовим свьященникам ні клопоту вірним...

За рунію удалось мені кунити такий ручний рожанець і я докинув ще пів руні, щоби лама проговорив молитву на мою інтенцію. Изза пазухи виїмив він паперову стрічку, вложив єї в коробку і почав крутити. Яких пятьдесять разів повернув він фуркало в один бік, — то було „отченаш“, а те саме в другий, — то було „богородице“. В сих околицях, де панують боги і духи гімалайські, думав я, не пошкодить поставитись до них на становиску *gut Freund*.

В англійській церковци відбувалаєь відправа. Церков була битком набита англійськими жовнірами та молодими і старими lady-ями і gentleman-ами. Усі молились.

Кождий щасливий в своїм віруваню. Усякий спасає ся на свій лад: одні по католицьки, другі по візантійськи, а половина майже свїта по будійськи.

Коло церкви стоїть цвинтар, удержаний чисто і гарно. Один памятник впає мені в око. Там стояло :

Alexander Csona de Körös a native of Hungary, who to follow out philological researches resorted to the East and after years passed un-

der privations, such as have been seldom endured and patient labour in the cause of science compiled a Dictionary and Grammar of the Tibetan language his best and real monument. — On his road to Hlassa died on the 11 of April 1846 aged 45 years.

(Шандор Чона де Кереш родом з Угорщини, що прибув на захід робити мовні дослідження, і роки тут провів в невзгодинах, яких рідко зазнавали люди — терпеливий робітник на полі науки, зложив Словар і Граматику тибетських мов, свій найліпший і вічний пам'ятник. Погиб в дорозі до Гласси 11. квітня 1846 р. в 45-ім році життя.)

От тут далеко від свого любленого орзсак-у погиб труженник. Богато їх Малярів погинуло в справах своєї Вітчизни, одні на побоевища а інші, як сїя мученик. Се був один із тих, що пішли на захід, щоби винайти корінь свого, відтятого від туранського племені, народу, котрого судба пересадила в Европу.

Без жертв нічого не добуває ся. Сліди мого та труни жертв стелять дорогу і показують шлях до ліпшої будучности. Ті, що лиш вічно плачуть і нарікають на судбу свою, не знімаючи рук до праці — одиниці чи народи — пропадають. Інакше ї бути не може...

Уваги.

1) Гімалія, (санскрита назва, означаюча „ложниця снігу“, неживана мешканцями гір гімалійських), найбільші гори кулі земної так високостію хребтів як і високостію верхів як рівно-ж великістю ледових піль та ледовців і глибокістю та дикістю долини, лежать вздовж північної границі Передньої Індії і відділяють її від Тибету, належачого до хінської держави. Ні один з нападів на Індію не йшов через гори але обходив їх. — Гімалії лежать між 26 а 35 степенем північної ширини, (то значить в тій самій стріфі, що північна Африка, Сирія, Арабія), а тягнуть ся луком понад 3000 кільом. довгим (рівноючим ся віддаленю між горами Піренеями а Константинополем) в напрямі з північного-заходу на полудневий захід, починаючи від границі індійско-афганістанської (там де Інд, переломивши гори звертає ся з свого західного бігу і починає плисти на полудне) аж до границь Задньої Індії (перелому гір через ріку Брампутру). На північ, до височини Тибетанської спадають Гімалії лагідно, а на полудне, до низини Приганґесової спадають стрімкими терасами. Гімалії складають ся з рівнобіжних пасем, получених з собою побічними пасемами, а на полудневім склоні лучать ся з ними пасма низинних передгірій; межі тими пасемами находять ся вузкі, лагідні високорівні, на котрих — з має водних спадаючих з гір повстають дикі потоки і биетрі ріки. Обшар Гімаліїв займає около 1,650.000 кв. кільом. (около 30.000 квадр. миль) т. е. 2½ рази більше як Австро-Угорщина. Ділять его на 3 часті: 1) Західні Гімалії, від їх початку т. е. перелому ріки Інду, аж до жерел Ганґесу; — на самім заході лежить ту, визнаюча верховну власть Англії країна, Кашмір, красуюча ся вічною весною. — 2) Середні Гі-

м а л я ї від жерел Ганґеєу аж до горішнього бігу ріки Тієта, що з Гімалаяїв, прямим бігом з півночи на полудне, випадає до горла Браманутри, при горлі Ганґеєу; ту лежить незалежна гірська країна Непаль. 3) В е х і д н і Г і м а л я ї, від ріки Тієта аж до кінця Гімалаяїв; ту лежить незалежна країна Бутан. — Поміж згаданими країнами Непалем а Бутаном лежить мала країна Сікім, узаюючи верховну власть Англії, припираюча до Тибету. — Гімалаяї мають найвищі верхи кулі земскої. 500 верхів є вищих від найвишого европ. верха Mont-Blanc (високого на 4810 метрів), а з того 17 верхів є понад 8000 метрів, 40 понад 7000 м. а 120 понад 6000 метрів; найвищий в Гімалаях і на кулі земскої є Gaurisankar або Mount Everest о висоті 8839 м., в Середних Гімалаях, (на північно-західній граници Непалу з Тибетом), Kandschindschinga (8582 метрів) є другим що до висоти в Гімалаях. — П р о с м и к и (Проходи) лежать дуже високо; найнижчий з них, що веде через Кашмір (західні Гімалаяї), лежить на висоті 3443 м., бо там нема головного, центрального пасма гімалаяйського, — а багато просмиків йде в висоті 5500 метрів, бо то є власне високість самого хребта, на котрім доневазвносять ся недоступні верхи. — З Гімалаяїв пливають до Індії численні ріки, з котрих Інд та єго доплив Setlej, на заході, і Браманутра, на веході, впливають в Тибеті з північного еклогу Гімалаяїв а відтак передомивши гори спадують на низину гіндостаньску, а прочі ріки (головно Ганґеє з допливами) впливають з полудневого еклогу Гімалаяїв. — К л і м а т гімалаяйський є взагалі континентальний, але лагідна зима і зносно-горяче літо, з винятком Сіккіму, куди сягають тропові горячі вітри. З кожними 100 метрами в гору знижає ся температура о $1/10^{\circ}$ Cels. В висоті 2100 метрів (т. є. троха понад нашу Черногору), на якій то висоті уряджені є анґлійскі естації кліматичні, виносить пересічна річна температура 12° до 17° Cels. нпр. Дарджілінґ в Сіккімі 12.4° C.

(як Меран в Полудневім Тироли), Kathmandu, столиця Непалю, 16·5 (як Неаполь), Almora 17·4 (як Палермо), Сімля 14·3 (як Мадрид), Srinagar, столиця Кашміру, 13·8 (як Константинополь), і всюди там перебуває вегетація. Дошу багато в західних Гімалаях, найбільше в Сіккімі, а чим більше до північного заходу тим менше опадів. Сніг нижче 1200 метрів не падає. — Під зглядом рослинности розрізняємо три стріфи: 1) Тропова і притропова, від низин аж до 1200 м. На веході покрита ця стріфа темно-зеленими лісами з могучих пальм, дерев фігових, гумових, і багато інших, великанські трави нпр. бамбуси і інші. В сусідстві низин ліси ті вже виєкспльатовані. На заході рідше стрічають ся в сій стріфі тропові рослини, за те часто подибує ся сосну (*Pinus longifolia*) і находять ся дуби та волоскі оріхи. На корчунках упрявляють риж, бавовну, цукор. Чим ближше на захід то переважає управа кукурудзи, ячменю і проса. 2) В лісовій і управній стріфі, від 1200 до 3000 м., ростуть всякі дерева і корчі уміркованої стріфи Європи і Америки (як нпр. дерева каштанові, лаврові, волоскі оріхи, дерева овочеві прекрасні кедри) але є також багато хінських, япанських і малайських рослин, а особливо полудневий пояс сеї стріфи ледве чи знайде собі рівного під зглядом різнородности і буйности рослинности. Ліси листветі є лише на веході, але бука нема. Великою окрасою сеї стріфи є кедрові ліси. — Ліси перетереблено для желізниць, для того правительство тепер старає ся о залішене. — Велике значіє мають роблені на веході, в висоті 1200—1500 метрів, проби заакаліматизованя хіновця (*cinchona*), з чого робить ся знаменитий лік, хініну. — Управа овочевих дерев удає ся еще на висоті 2800 метрів. — Роди овочів з мягким, сочистим мясом (як нпр. бросквині) і виноград надають ся до управи лише на заході, бо на веході спікають ся замість дозрівати. — До управи збіжа найвідповідніишими є височини від 1200—1800 метрів, але доперва на висоті

3000 метрів стає ся управа збіжа неможливою; в низших місцях найрадіше управляють риж а на висших просо, курудзу, гречку. — Акліматизовано тут рослину чайну (перший раз введено 1840 р.) що удає ся аж до висоти 3000 метрів, (але лиш на полудневім ексклоні Гімалаяів). 3) Околиця трав і пасовинок, від 3000 до 6000 метрів, де ростуть шишкові дерева і находять ся великі пасовинок, на котрих пасе ся багато черед товару, котрий ще до 5000 метрів находить поживу. На висоті 6000 метрів гине вже всяка вегетация. — Сьвіт звіриний відноєдає тим трем стрефам рослинним.

2) Дарджілінг, місцеєть в крайні Сіккім, на полудневім ексклоні Гімалаяів, в висоті 2100 метрів, коло західної границі Непалу, прямо на північ від Калькути; кліматична стация для англ. воєнів, о пересічній річній температурі 13-4° Cels. (так як Меран в полудн. Тиролю); важна яко пункт перехідний в зносинах торговельних з Тибетом і яко склад багатой продукції з околиці, як шир. кави, бавовни, хіміни а особливо чаю. Мешканців 3200.

3) Рівнина Гангесова обнимає північну часть Передної Індії, по Гімалаяї, і зове ся також Гіндостаном; наводнена є в західній своїй части рікою Индом з допливами, котрий пливе з півночи на полудне, — а в західній части „святим“ Гангесом з допливами, (котрий пливе з північного заходу на полудневий захід), і долинним бігом Браманутри, котра лучить ся з горлом Гангесу і творить разом з ним велику, багнесту дельту о 66.000 кв. кільом. (майже як Галичина), в части придатну під управу рижу, а в части покриту густими зарослями (т. зв. Джунглі, осідок гадів, тигрів і холери). — Найбільшою урожайністю і незвичайною буйністю рослинністю відзначала ся західна часть низини т. є. доріче Гангесу і долини Браманутри.

4) Монтегацца, славний італіянський учений, котрого популярно-наукові твори о пікантних квестиях фі-

*

зіологічних також і в Галичині в останніх літах були розширені в німецьких переводах.

5) „Усего тут (в Індіях) за богато“. Про інші річи сказано попередно. Ту піднесемо ще смертельність в Індіях. В році 1893 згнуло від диких звірів і змії 24017 людей і 9253 рогатої худоби; за те в тім самім році убито 15309 диких звірів і 117120 змії, за що роздано 117448 рупій (около 100000 злр. нагороди.) В 1893. році загальна смертельність людности виносила 2·55%, іменно на холеру умерло 217.507 (т. зн. 0·1% всіх мешканців) а на пронасицю 3,761.724 (т. зн. 1·73% всіх мешканців).

6) tea (вимавл. „ті“) = чай.

7) Тіфліс, столиця Тіфліської губернії російської в Закавказзі, занятої в північній частині горами кавказкими а в полудневій частині вірменськими, де на долинах панує дуже лагідний клімат і удає ся збіже, вино, риж і тютюн. Місто Тіфліс лежить над значною рікою Кур, в висоті 360 метрів понад поверхнею моря, і є одним з найкрасне положених місць на цілій кулі земській. Жителів 105.000.

8) Elevation = занесене.

9) Сіккім, підлягаюча Англії мала індійська країна, лежить на полудневім склоні Гімаліїв, між незалежними гімалійськими країнами Непаль (в середніх Гімаліях) і Бутан (в західних Гімаліях), і припирає до Тибету; займає 6640 кв. кілометрів з около 70.000 жителів, Бутанців і Леша, належачих до так званих гімалійських народів, монгольської раси. Управа рілі і годівля худоби становить заняте жителів. Край сей є перехідною дорогою з Індії до Тибету.

10) Високість Чорногори виносять троха понад 2000 метрів.

11) Кінчінюнга (Kandschinschinga), гора в Гімаліях, на границі Сіккіму, висока на 8582 метрів, є третьою горою на кулі земській а другою в Гімаліях. Лише

гімал. верх Gaurisankar або Mount-Everest (8838 м.), лежачий кілька степенів геогр. на захід від Кінчінюнг'и, і верх Dapsang (8619 метрів) в горах Каракорум (що лежать на північ від західних Гімалаяв, відділені від них горішнім Індом, і бувають причислювані до Гімалаяв через деяких учених) перевищують Кінчінюнг'у, котрий давніше уходив за найвищий верх.

12) *fine weather* = краса погода.

13) Непаль і Бутан, незалежні гімалайські країни, перша в центральних а друга в західних Гімалаях, розділені від себе країною Сіккім, відділяють західну часть Передньої Індії від Тибету.

14) Є то т. зв. Гімалайські народи, монгольскої раси.

15) Лаза (L'Hassa), столиця Тибету, лежить на північному екзоні Гімалаяв, над допливом Браманутри, недалеко від его впаду до неї-ж; осередок Буддаїзму, містить в собі палату-святиню Даляй-Ляма, велике число монастирів і святинь; обвід міста виносить 7 кілометрів. Щодня приходять сюда тисячі людей зі всіх країв де вірять в Буддаїзм. Розвиває ся промисел і значна торгівля, котра однак переважно є в руках Хінців, Кашмірів і Непальців.

VI.

Впоперек Цейльону.¹⁾

I. Де-що з історії острова Цейльону.

Кольомбо²⁾, в лютім 1890.

Хто думками своїми молодечими не лїгав у сей райський край? Хто не читав чудових описів моряка Сінбада із Тисяч і одної ночі, та не уявлював собі в своїй фантазії тую райську землю, де панували царі добротливі, де жили люди веселі в достатках і згодї, де зелень стелилась ковром по землі, де цвіти вічно цвили, де панувала вічна весна, де росли найбільші велити-ростини, де жили найбільші і найрозумніші звірята? — той сьвіт байок і мрій!

Нагода лучилась проїхатись впоперек Цейльону. Чому-ж би не покористатись?

В містї Трінкомалї³⁾ ступив я на берег тої обітваної землі. В око кинулись зараз різні породи людей.

Одні здорові, кренкі. Іх жиластими мускулами і сильними костями радував би ся сам Фідієс. З відеи би брати моделї до Геркулїв. По-

става гордовита і зухвала. Се магомеданці — Тамілі.

Другі більше стрункі, тонкокісті. Їх чорний довгий волос, завитий в косу на тімени, і їх убрание подібне до спідниці надає їм вираз жіночий... В обході они симпатичні. Їх бесіда веся в безнастанних *conjunctiv* -ах: „а може би“, „коли би“, і т. д. Вираз лица їх більше сумовитий, задумчивий. Се Сінгалійці — буддисти.

Там дальше в горах та лісах живе ще одно племя — Ведди. То найперші мешканці Цейльону. Рідко їх можна бачити. Они вже засуджені на смерть силою неумолимого закона борби о істноване і вимірають поволі.

Дальше ідуть Бурґери (Burgher). Се — промисловці, купці, адвокати, лікарі. То потомки усяких європейських рас, помішаних з тубольцями, — португальські, голяндекі і инчі „бурґери“ усяких вірувань християнських та усяких відтінній шкіри, від ясної русявости до оксамітної чорности.

А над усіми ними живе Англичанин — одинокий представник білої раси, одинокий нан.

Яким же побутом перемішались тут усякі ті народи? Яка їх історія?

З покоя віку жив собі щасливо у Цейльоні нарід — Ягоси. Добре їм поводилось. Земля гарна, плодородна, звіра в лісі подостатком а кокосові пальми давали поживні горіхи і воду. Ягоси жили собі добре, та не хотіли своїх скарбів показувати чужинцям, котрі, як ті гайворони, кружили наоколо їх землі. Про Ягосів пише хінський літописець, пишуть і старі сінгалійські Нестори, що як коли їм було чого треба від чужинців, то ставили в знанім місци на побережу

моря свої товари, а аж слідуючої ночі приходили і забирали потайно собі річи, що їм проміняли чужинці. І слід пропадав за ними!

Тільки-ж раз стала ся з ними біда. Умер їм цар і зайшли бідні в голову, кому поклонитись. Року 543 перед Христом прибув до землі Ланки — так звався тогді Цейльон — забіяка-молодець Віяю із землі бенгальскої⁴) разом з своєю дружиною. Якоси молили его, щоби змілосердив ся та папував над ними. Дали ему за жінку сироту царську, по імені Кувені. Віяю дав ся упросити. І Якоси стали вдоволені та й розійшлись щасливо по своїх норах.

Тільки-ж не довго тревало, а Віяю пригадав собі свій рід шляхотскої. Спровадив він собі більше своєї рідні і дружини, щоби було з ким ему жити — та згодом і післав сватів по княгиню з роду бенгальского. Першу жінку — розуміє ся — прогнав він разом з дїтьми, „ібо Кувені не б'яне ему рівня“ — пише сингальський літописець. Віяю з своєю дружиною став шляхтою, а Якоси обернули ся в мужиків. Зараз заведено і панцину, і поголовицу, і личі подібні штуки. Руками Якосів-мужиків копано величезні стави, будовано святині та палати. Якоси робили усе, але прав не мали ніяких. Раз чи два пробовали новставати против сих порядків, але їх придушено. Вкінці покинули они усякий опір і здались на ласку божу. Тім підписали они собі засуд смерті.

Останки того племені — яких 6000 душ — живуть тепер під прізвищем Веддів на полудневім вході острова. Живучи в нужді, они знидїли і тілесно, і духово. Тепер то може найнижша раса в світі. Ходять цілком нагі, живуть

в найгустіших лісах та в норах, а годують ся, чим попаде: не гордують ні корінцем, ні навіть стервом. Нема у них ні віри, ні навіть бесіди. Кажуть подорожники, котрим лучало ся стрічатись з тою породою, що они порозумівають ся на міґи, бо тих кілька харкотливих тонів, які они видають із себе, не можна назвати бесідою.

Віаю і его дружина стали господарями в землі Ланці. За ними потяглись другі переселенці із Бенґалю. Сінґалійці, т. е. „сини льва“, стали пануючим племенем в Цейлоні.

Із роду Віаю пішли великі і славні царі. — „Магавансо“, сінґалійска лїтопись, величає тих царів із славного накорінку. Они здобули увесь остров, розширивши усюди своє пановане. Они — пише лїтописець — зробили землю „придатною до життя людського“. Зацвив у землі добробит і завелись державні порядки. У землі Ланці була така безпечність, що — як пише лїтописець — „навіть немічна жінка могла з жемчужом іти через ліси і ніхто-б не турбував еї панем, що оно таке?“

Сінґалійський король Деваніятісса — один із свїтил великої династії, прийняв буддїйство і завів его за державну релїґію в своїм царстві. Буддїйство, — та релїґія, котру одну можна що до чистоти моральних засад поставити поруч христїянства — зробила свое в цивілізованю сінґалійського племені. Сінґалійці стали найгорячішими існовідниками буддизму. Із Цейлону ішли проповідники до Сіаму, Хін та Японії. Они стали народом — можна сказати — найбільше цивілізованим в своїм часі. Перед 2000 років, в часі, коли про теперішні культурні народи і

слиху не було, они постановили пам'ятники своєї культури, котрі навряд чи знайдуть де собі рівню в світі. Хиба єгипетські піраміди та атенську Акрополіс можна прирівняти до сих пам'ятників, а їй то пам'ятники сінгалійські стануть висше г'еніяльністю помислу, докладністю виконання і практичним зміслом.

Про великолінні даґоби (т. е. сьвятині) і королівські палати я говорити не стану. На них потрагилось без користі і без розуму тільки людскої роботи і сили, кільки хиба потратили Фараони, ставлячи собі в пірамідах склени нагробні. Що іменно особливо викликає подив для г'енія того народу, — то ті велитні стави — ні, озера, бо їм краю не видко, — які виконали і вимостили Сінгалійці, щоби в них держалась вода на довгі бездощеві часи. І ті всі велитні озера, і ті штучні гати і слюзи, і ті проводи, якими вода спускалась і розділювалась на поля і рілі, — ставили люди без машин, котрі тепер улекшують чоловікови працю, і без инчих средств культурних. Їх технічна відомість і їх технічна вирава мусіла бути великаньска. Ба і закони, котрі нормували ужиток води, були так докладні, що могли би служити їй тепер за примір новомодним приписам. В той час розвинулась у Сінгалійців і література і штука. Книги писані на пальмових листях доховались до тепер в церковних бібліотеках та монашних келіях. Доси не все ще звістне Європі, але ті книги, котрі переведено на язики англійський та латиньський, — як літгонись Магаванзо, переложена George-ом Turpin-ом — викликають загальний подив щодо докладности відомостей і різnorodности матерії. В тім часі, перед тисячами років, люди завдавали

собі питання із космогонії, природної історії і т. д. — і ріншали їх не гірше новомодних учених.

Земля Ланка процвітала. Слава про неї розходилась по всьому сьвіту. Земля се була так гарна, що увійшла в казки арабські, індійські, старогрецькі і римські. Королі сівгальські зносили ся з Хінцями, знали ся з Греками, і на дворі римських імператорів бували посли сінгальйські.

Тільки-ж знов звітна річ: *si vis pacem para bellum.*

Сінгальйці розбогатіли та розжились. Уже по своїй вдачі они більше наклінні до роздумування, а віра буддійська з своїми субличностями додала багато матеріялу до розвитку тої наклінности. Почались релігійні спори — щось в роді первохристиянських субличних спорів між монофізитами а монотелетами. Питання релігійні і обрядові стали питаннями дня. Як спасатись? як досягнути царства небесного? — стало головним піклованем усіх Сінгальйців. Сьвященники і монахи стали першими особами в державі — а їх в IV-ім віці було 50 до 60 тисяч! В літописях з того часу величають ся лише ті королі або мужі, що позаписували маетки на даґоби, або побудували великолінні даґоби. Се служило мірилом заслуг. Чи прийшов король на трон, замордувавши свого батька або брата, — се було байдуже, коби він лише вивінував даґобу і поважав слуг єї. При такім напрямі думок не диво що Сінгальйці полишили управу цілої держави в руки своїх духовних. Духовні управляли справами цивільними, а сьвітські знов журили ся про справи віри та обряду, — щось подібно, як то колись бувало в Польци з єї коро-

лями та Єзуїтами. Мотив релігійний став мірилом усяких заслуг державних і громадських. Вправа в ремеслі війсьним пропала.

Тимчасом на суходолі індійським розвинулось і дійшло до могутості воєнне плем'я — Тамілі. З-давен-давна побігали они на береги Цейлону. Тільки Сінгалійці уміли давати їм добру відправу. Але згодом зачали Сінгалійці самі закликати Тамілів у свою землю. Закликали їх на наємних вояків, бо Сінгалійці не трібні того твердого діла, до рішання всяких опорів, які виходили із наслідства. Тамілі погористались своїм воєнним становищем. Из преторіяниців — як усюда в світі — перетворились на тиранів царських і королівських. Королі сінгалійські стали ляльками в руках тамільських полковників. Згодом прогнали Тамілі родовитих сінгалійських королів і опанували „сонічним троном“. Се стало ся в V-ім і тревало до VI-го століття по Христі. За слідами перших преторіяниців ішли поселенці. Північне побереже заповнилось тамільськими колоністами. Згодом посунулися они в глуп Цейлону. Королі родовиті сінгалійські муєли переносити свою державну столицю і ціле сінгалійське плем'я пересувалось на полудне перед напором Тамілів. З Амураджури муєли „львині“ королі переносити свій престол в X-ім століттю до Полонаруи, в XIV-ім до Тампули, пізнійше до Кольомба, а в початках XVI-го століття в гори до Канди.⁵⁾ Усюди муєли Сінгалійці зробити місце Тамілям. Из міст перенесли ся в села, из рівнин у гори. Тамілі, котрі були з початку брамінської віри, прийняли магомеданство. Они перемішались з Арабами та переняли від них їх культуру, їх енергію і по части їх язык. Тамілі взяли в свої руки торгов-

лю і промисл, і ремесла усякі. Они стали багатими і найбільше впливовими людьми в Цейльоні.

Тамілі, утворивши собі на півночі в місті Яфнапатам осередок державний, почали грозити існуванню незалежного королівства сінгалійського. Сінгалійські удільні князики, котрі не дуже то повинувались великому королеві в Канді і починали собі все на власну руку, давали багато приводу до того, щоби Тамілі вмішувались в їх справи. Безперечно, — інше сіг Тенпент — була би в Цейльоні станула незалежна держава магомеданська з супрематією арабеко-тамільською, коли би в ту борбу не були вмішались Європейці.

Року 1505. вишило до порту Кольомбо судно португальське. Літописець „Магаванзо“ описує подрібно сей факт. „Корабель — каже був більший, ніж его дотепер видали в Цейльоні, завбільшки як палата королівська в Канді. Люди на тім кораблі гарні і рослі. Они білої барви лиця, а одягнені всі в залізо та живлять ся білим каменем (сухарями). Мають они машини, з котрих пускають кулі з громом страшеним. Тота куля летить у воздух і може навіть за мильо розсадити мур камінний“.

В своїх родинних спорах та усобицях закликали сінгалійські князики Португальців на поміч. Португальці, розуміє ся, помагали, кому було треба, а тимчасом ставили на побережю свої кріпости та згодом опанували цілою долишною країною. Португальців прогнали в 1650. році Голляндці, а Голляндців з кінцем минушого століття Англичане.

Анґличане нині тут найприворнійші. Потомки Портуґальців та Голяндців живуть собі, перемішавши ся з тубольцями, яко так звані halfcast або Eurasians (слово зложене з „Eur“, початкової сляби слова „Европа“, і з слова Asia). Анґличане користують ся їх на пів європейскою культурою і уживають їх за clerics в своїх фабриках, заводах, та за писарчуків по урядах. Богато з тих „Евразіанів“ є високо освічених, багато з них кінчило науки на європейских університетах. Але мимо того, тяготить на них пятно половиної раси і Анґличане не допускають їх в своє товариство.

Від 1805. року уважає ся Цейльон за анґлійську колонію державну (crown-colony — reichsmittelbar). Від того часу дуже багато анґлійского капіталу вилито до Цейльону. Анґличане побудували дороги, залізницї і телеґрафи. Підупали та зруйновані стави они зреставрували. В горах та полонинах завели они управу кави, какао, хініни і наконець чаю.

Анґличане — як я вже підносив при иньшій нагодї — *practic in colonising*. Они не виискують від разу. Они вкладають капітал, а капітал той несе їм з часом величезні користи. Они не дбають про реліґійну пропаґанду. Вір, в що собі хочеш! Не мішають ся до національного вихованя, а лишают усе по старому. Они знають, що кождий мусить учитись по анґлійски, бо без того світ ему запертий. Они перенесли борбу на поле економічне. Кождому вільно з ними конкурувати і тубольцєви і Европєйцєви. Що в тій борбі они виходять побідниками, то їх за-

слуга. Они енергічні, витривалі, робучі і безвзглядні. В тім їх сила. Горе тим, що не мають тих прикмет! Земля усуває ся їм під ногами...

II. Колишня слава.

Кольомбо, в лютім 1890.

Дорога моя вела до Анураджури, колишнього престольного города князів сінгапійських.

Приятелі наймили мені почту.

Їздив я уже всякими способами. Знаю „кібітку“ московску, знаю і „лінійку“ степну українську, знаю і „тройку удалою“ і четверню пляхетску, знаю і Lastzug-и, і Schnellzug-и і навіть Blitzzug-и. Але признаю ся, що так, як їздив я в Цейльонї, не їздив я ще ніколи. Тут переходив я в один час усі фази розвитку людських возів і перевозів. В Цейльонї їздив я в візках, де добрим трабом гнав чорний „кулї“ (люди з найнижшої касти); їздив в двоколїєних кібітках, запряжених волами, котрі бігли незгірше коний; їздив почтою, котра нагадувала мені часи наших дідів, а вкінци і поспішною залізницею. Однак треба признати Англичанам, що они усюди вміли устроїтись практично і добре.

Шлях порядний і вимощений — далеко ліпше від галицьких т. зв. краєвих. Нічна кібітка виложена матрацами, спати в ній можна вигідно. Коні або воли міняють ся що години. Що пять або що десять миль стоїть урядова „вигода“ — *gouvernement resthouse*. До „вигоди“ може заїхати кожний Европеець. За низьку ціну — 3 або 4 рупії за день — можна припочити

зовсім вигідно і обмитись, і скупатись і похарчуватись добре. „Вигоди“ гарні і чисті. Куди нашим жидівським заїздам в цивілізованій Європі рівнятись до сеї Азії!

Шлях з Трінкомалі до Анураджури веде гладкою рівниною. Усюди зелень. Шлях перерізує ліси передвічні і поля плодородні. Природа тут так плідна, що чоловік мусить хоронитись перед її плодovitостю. Поле на рік покинене заростає величезним буряном, далі корчами, а за який десяток літ непроходимою гущавиною. Звіра усякого подостатком. Леопарди і дикі коти виють коло людських осель. В гущавині гуляють і насуть ся дикі слоні. Дикі свині нищать засіви рижу. Через шлях пролітали малі фазани і нави, а на дротах телеграфічних скреготали папуги. Малли грали ся в гадузях і борикаючись перескакували з пня на пень. Одна цікава малпа сіла на гадузці і приглядалась нашому поїздови. Я приїхав до неї і поранив її в лівий бік. Перший то раз в своїм життю стріляв я до малли, але безпечно й останній, — я присяг собі те. Мені здавалось що я дїтеубійця. Як она небога плакала! як она рукою обтикала собі рану, мов-би хотїла затамувати кров! До тепер я сего забути не можу. Її дитячий жалібний голос звенить мені і доси в ушах. Нехай собі малли убивають Цейльоні! Малли — то найбільший ворог тутешних хліборобів. Усяка борба, а найпаче борба о хліб насущний, робить чоловіка диким і викликає найнижші страсти. Може і я, живучи в Цейльоні, набрав би ся тих обичаїв, як би побачив плоди рук і труду свого знищені пустотними малпами. Поки-що я Євросець, то й лишню малли в мирі...

Через рижові рілі ішли проводи водні із сусіднього озера. Усюди робучі Тамілі, або дехуди і Сінгалійці, порались коло землі з своїми передвічними плугами та ралами.

Провівши ніч в кібітці, над ранком прибув я до Анураджури. Господар „вигоди“ поздоровив мене. За часок я скупав ся, перебрав ся і засів до чаю, котрий тут прилагоджують на спосіб англійський і подають разом з усякими перекусками. Поки-що запряжено новий віз у воли і я поїхав з своїм провідником оглядати останки колишнього престольного города — велику та славу руїну.

Наперед справились ми до сьвятої смокви, щоби віддати честь „святому, побідоносному, кріпкому і безсмертному“ дереву Яя-Срі-Мага-Бодін-Воганзе. Се дерево — то найбільша сьвятість для буддистів. Се дерево вросло із галузки того сьвятого пня смоковниці, під котрою на роздумуючого готама Будду зійшло сьвяте вдохновене. Смоква затряслась від сьвятого духа — і до тепер трясє ся єї листя при найменшій подуві вітру.*)

Коли міссіонар і монах Магіндо навернув Сінгалійців на буддійську віру, то сінгалійський король Деваніятісса просив короля з Магади, прислати у его землю одну галузку сьвятої смокви. Але сьвятого дерева не можна було різати ножем. І от сталося чудо. Первосьвященик зазначив лише краскою галузку, а галузка сама з себе відділилась від пня і встромила ся в під-

---

*) Порівняти повірку народів християнських, що хрест Розп'яття був із дерева осикового та що листя на осіці трясє ся від того часу. — Авт.

ставлену золоту посуду, де зараз і пустила коріня. З великою почесністю спроваджено сьвяту галузку до Анураджури. Сам король вийшов на стрічу. При великій процесії всаджено галузку в землю, котру заорав сам король власноручно. Се діялось року 288 перед Христом, отже се єсть „документно“ доказане найстарше дерево в світі. Оно числить 2178 літ.

Дерево робить справді вражінє великої старости. Похилилось оно на один бік, але все-таки виглядає ще досить здорово і бачить ся, справді сповнює пророцтво висказане при єго посадженю, що оно буде „цвісти і зеленіти во віки“. Сьв. смоква росте серед гарно різаної мурованої огороди. Під нею стоїть мала капличка, де проживає монах, котрий має обовязок стерєгти сьв. дерево і удержувати в каплиці вічний огонь в лампах.

Я вийшов під дерево. Монах власне збирав сьвяте листя з-під смокви. Листя уважає ся реліквією і роздає ся паломникам. Сьвятість того дерева для буддистів може увити собі кождий, коли представить собі, в яким поважаню був би у християн документний хрест Розпятія, коли-б такий дійсно де находив ся.

Мури наоколо дерева по-часті повалені. Тут то там лежала зломана статуя Будди, „великого учителя“, тут то там туловище камінного слоня або крокодила, котрі служили давнїйше за окрасу та підпору сьвятині. Хінський літописець Фа-Гіян, котрий в V-ім столїттю по Христі паломничав до сьв. дерева, описує тодішню великолінійність огороди. Серед неї стояла золочена статуя Будди, та стояла так високо, що, хоч Будда представлений був в сидячій поставі,

перші лучі сонця падали на обличчя сего великого учителя „віри розуму“. Всі входи і ступні були окрашені прегарними символічними різьбами, до самого сьв. дерева вела кольонада із різьблених монолітів.

Так то було тогді. Тепер усе в руїнах.

Недалеко від сьвятого дерева стоїть „золота палата“ — Мага-лова-пая. Се монастир виставлений королем Дайтугумену для почоту сьвящеників, котрих повинністю було стерегти сьв. дерева.

З любовію лїтонисець-монах опише велич будинку. Сім поверхів вносилося до неба. Тисяч комнат було тут уладжених для сьвящеників. Стїни і стелї блищали від дорогої мозаїки із срібла, золота, слоневої кости та самоцвітїв. В осередку палати стояв престол для короля, бо королї приходили сюда часто слухати побожних розмов монахів. Трон був із слоневої кости, викладаний золотом і сріблом. Над троном вносила ся королївска „чатта“, се-б то балдахин, а по обох боках престола стояли знаки королївської власти: „золоте сонце і срібний місяць“. Було тут таке богатство і лїнота, що навіть ложка до рижу була із щирого золота.

Тепер осталося на тїм місци лиш 1600 камінних стовпїв, котрі служили колєсь за підпору стїн, і граничать лиш велич просторони, яку займав сей великолїнний будинок. Впрочім усе повалилося, усе в руїнах.

Тут же поблизь стоять гарно різьблені останки другої палати, т. зв. „павиного будинку“. Названо его по сему птахови тому, бо его внутрішнє і зверхнє уладженє блищало від різнородних самоцвітїв, як би пера павиного хвоста.

Фа-Динн, хінський подорожник, не може на-
чудуватись розкішній красі усіх тих будинків,
палат і святищ, котрі він усі описує подрібно
і тим немов спроваджує сінгалійського літописця
в „Магаванзо“.

Ідїм за ним.

Велике свята в Анураджури — свята
поливана святаї смоковниї.

„Понереду ідуть молоді клирики, співаючи
псалми. Всї они в жовтих тогах. Дальше ру-
шили молоді хлопцї і дївчата із перших родів
сінгалійських, всї в пестрих святачних одягах,
та обвінчані цвїтами. За ними ступають пова-
гом святаї білі слонї, всї окрашені цвїтами і
дорогими материями. Між висшим духовенством
їде на слони сам корол. На головї у него зо-
лота корона блищача від самоцвїтів. Біла „чат-
та“ хоронить его від спеки. Павинї вахлярї при-
вївають ему прохолоду. За королем несуть его
знаки — золоте сонце і срібний місяць. Маса
народу товнить ся в процесї радуючись і спі-
ваючи псалми та піснї. Процесія ступає по via
sacra із Мігінтала до Анураджури. Увесь шлях
застелений сукном і посипаний цвїтами. По пра-
вїм та по лївїм боцї святаго шляху задержує ся
процесія перед церквами, т. зв. даґобами. Тут
співають святицники псалми і складають
жертви на престолї. Жертви приносять ся
в цвїтах білих пахучих. Цвїтів кладуть так
багато, що ціла даґоба Руанвеллі покрита
вінцями і фестонами, а запах розносить ся по
цілій околиці. Даґоби — то релїкварїї буддій-
скї. Під даґобою Руанвеллі похоронене серце
Будди, під Тупарама похоронений обойчик Будди,
а в святини Далада хоронить ся зуб Будди.

На престолі перед кожною могилою складають ся жертви і сновняють ся обряди релігійні. Перед сьвятою смоквою задержує ся процесія. Сам король в почоті сьвящеників поливає з золотої посуду сьвяте дерево. Потім іде великий нир завданняй на кошт державний для всіх сьвящеників та всего вірного народу“.

А тепер ?

Via sacra веде через драгтивий тамільський базар. Крик, гамір і смід. Хати обдерті, похилені, драгтиві, за базаром та новою Анураджпурою непроходима гуцавина, в котрій борикають ся та внють мални та повзуть яцірки, гадини та черенахи. Англіійський уряд казав прорізати в гуцавині улиці. Власне підчас мого побуту було більше як 300 арештантів зайятих коло прочищування доріг.

Дві лини даґоби стоять тепер в порядку. Даґобу Тунарама з обойчком Будди відновив первосьвященик із складок вірних, а реставрацію даґоби Мірієвета взяв на себе король сіямський. Усі другі в розвалинах. Але хоч розвалені, роблять они вражине імюуюче. Величностно і способом виконання нагадують они египетскі піраміди, і лини до них дадут ся прирівняти. Тут і там є провідною ідеєю почитане умерших. Коли у других передісторичних народів виявив ся сей перший культ релігійний в сшаню могил нагробних, як приміром в стенах українських, то лини у сих двох народів, у Єгиптян та у Сінгалійців прибрали нагробні могили ті величезні розміри і великолінні постаті, як піраміди і даґоби.

Про поставлене першої даґоби стоїть переказ, записаний в літгонисе Магаванзо. Король

Дайтугумену загадав поставити надгробний пам'ятник над серцем Будди і скликав до себе будівничих на пораду. Довго они спорили між собою що-до форми могили і що до виконання. Наконешь король рішив снір: взяв каплю води і поставивши єї на свій гладкий стіл, сказав: „Оттакий най буде будинок!“ І збудували даґобу в виді півкулі. Від того часу всі даґоби ставились в виді півкульних могил.

Щоби уявити собі величину і розмір даґоб, я наведу рахубу, яку вивів сер Теннент, обчисляючи високість даґоби Джайта-ванарама... Цегли, котрі служили до виставлення сеї даґоби, вистарчили би до побудованя 8000 домів, а кождий дім в 20 стін фронту. Ті доми творили би 30 улиць, а кожда улця була би на кілометр довга. Навіть при теперішнім способі роботи приладжене і вишале негод заняло би 500 цегольників, а ті цегольники муєли би робити 6—7 років, щоби покінчити свою роботу. Кошт виставлення такого будинку виносив би тепер мілїон фунтів штерлінгів. Можна собі легко представити, що такі велитні будинки, коли они стояли в своїй красї, до того обвінчані цвітами і освітлені лямпіонами, муєли задивувати хїнського подорожника. Они дивували і арабских купців, і венецких подорожників, і португальских та голяндских адміралів.

Тепер стоїть під великою даґобою Руанвелї, великим пам'ятником великого Дайтугумену, серед повалених статуї давних королїв і первосвящеників, серед відломків давних орнаментів — мала новомодна подла буддійска каплиця. В нїй на престолї сидить Будда, дарований королем сіяемким. Нужденна каплиця, мі-

зерна постать великого учителя, мізерно виглядає і монах, що ввів мене в каплицю. У своїй жовтій нехарній завитці робив він вражінє радше жебрака, як слуги божого. Я кинув ему на „бакшин“ кілька монет, а він подякував мені плаксивим голосом.

О, малі потомки великих предків!

Ніколи ще не вдарила мене так, як тепер, ріжниця між тим, що колись було, а що є тепер. Ті давні намятники славної бувальщини дразнили мене і лютили мене. Раз лише в житю відчув я щось подібного: подібно щеміло моє серце, коли я був у Києві.

Цілий ще день до заходу сонця водив мене мій провідник по тих руїнах, показуючи мені останки королівських палат, королівські басейни для них, для їх наложниць і для їх слонів, палати монархів, євьященників, і т. і. Я дививсь та думав — про що инчого, але подібного із рідного краю.

III. Дамбулля.⁷⁾

Кольомбо, в лютім 1890.

Мій boy⁸⁾ — а тут вже така поведінка, що кождий білий джентльмен мусить мати свого вічного слугу, „боя“, — стоячи нерухомо за моїм кріслом при вечері, повідомив мене, що bullock-bandу вже готовий і жде на мене коло веранди.

Я замовив був собі половину воза на почті, щоби могти в ночі вигідно проспатись. Но як же я здивував ся, коли побачив наоколо кібітки

яких 5—6 Тамільців, котрі всі були пасажирами до Дамбуллі! Я почав робити заміти пану почтареві, котрий, в надії на „бакшіш“, був мені дуже услужний. Як сей почтар устроїв, я не знаю, досить, що коли я вернув ся під дах кібітки, моя половина була вільна, а наспротив себе я бачив лиш одну нерухому масу рук, і ніг, голов і туловищ. А коли навіть в ночі з просоня я відмикав очи, — то та маса находилась усе в тій самій поставі — і я дивувався анатомічній будові тіла і задрімуючи, бачив у воздухах ногу, до котрої не міг відшукати бедра, і руку, до котрої хибувало туловища.

Колокільці на карках здорових волів дзвонили усипляючо. В сні мені здавало ся, що я мчу ся саними по сніжнім степі, і в моїй сонній думці проходили спомини з родини — свята Різдяні з колядами, Новий Рік з „маланками“, і всі любі та дорогі лица. В тім я знов прокидався і бачив перед собою стоголову чорну гидру сінгалійських туловищ і, прійочи в місяці лютім, нагадував собі, що я в инчій країні.

О півночі кібітка задержалась. Се була знов одна із тих стаций, де мінялись підводи. Погоничі скористали з пристановку і стали балакати з своїми товаришами. Умовкнене колокільців збудило мене. Ще задрімавший я почув якісь звуки та голоси, котрі не подавали на сінгалійські. З цікавостію підійшов я до другого воза і в ту саму мить вихилилась із него голова жіноча в європейскім чинци, а за нею почув ся басовий голос мужчинський. Хоч незнакомі, ми привітались. Се минав уже майже тиждень, як я послідний раз бачив Європейця. Я зрадував ся сему англійському паньству мов-би

своїй рідні. Серед моря чорних кожний білий чує ся як би братом.

Раним ранком прибула моя кібітка до Дамбулі. Тут знов гарна „вигода“. Будинок чистий, повний воздуха, з широкими верандами наоколо. Було тінисто і мило. Коли то, скупавшись в холодній воді засів я собі на веранді в вигіднім кріслі та на англійський спосіб дивив ся пятами на сьвіт божий, а коло мене суетилось кількох чорних „боїв“, щоб обслужити мене, — то мені здавалось, що нема пана по-над мене. Сидячи так собі і позираючи на тих чорних „боїв“ з нагими туловищами та креними здоровими членами, завдавав я собі відвічні питання про „братерство та рівність усіх людей та народ“, і прийшов до того пересьвідчення, що чувство: *civis romanus sum* — є дуже миле для того, хто ним є. Принадлежність до білої раси, — до тої найбільше нажерливої, рабівничої і пануючої раси, — є дуже мила, помимо усяких теоретичних розумовань про рівність і загальнолюдське братерство. Панованє і використовуванє одного другим вічно буде. Віда іменно того, хто не умів поставитись на становище молота...

Раним холодом пішов я подивитись до „печерекої лаври“. Се печери, викопані в скалі, — одна з головних сьвятинь буддійських, головне місце відпустове буддійських вірних.

Уже з-давна славились печери Дамбульські. Сюди приходили королі сінгалійські складати свої жертви, сюда приходять тепер вірні помолитись перед лицем статуї свого великого учителя,

Стіни і стелі печер обмальовані подіями історичними і релігійними. Тут можна побачити вихід на побереже цейлонське князя Віяю і его

побідоносний похід на здебує Цейлону. Тут представлена битва між сінгалійським королем Дайтугумену а тамільським провідником Елала. Дальше ідуть події з історії церковної: навернене Сінгалійців через Магінда, засаджене сьв. смокви в Анураджпурі, і т. п. Всі ті фрески мальовані водними красками. Спосіб композиції нагадує малюнки египетські. Перспективи тут ніякої. Чим важливіша особа, тим більшим ростом відзначає ся она від своїх товаришів на образі. Дальше під стінами ідуть камінні статуї королів, ктиторів, фундаторів і добродіїв церкви.

Серед каплиці в нівеумерку спочиває Будда. Величезна статуя — яких десять, коли не більше метрів довга — представлена в лежачій поставі. Будда представлений так, як він находив ся, спочиваючи під смоквою, коли на него зійшли боже вдохновене.

Під той час, як я сюди зайшов, відбувалась релігійна відправа. Цілий почот монахів сьнівав псалми. Они просили Будду о поміч в невзгодинах життєйських. Вірні приходили, ложили білі пахучі цвіти на престолі, клякали, складали руки до молитви і биши поклони.

Монахів було яких з десять. Всі они були одягнені в жовті тоги, досить порядні. Деякі з них, особливо старші, виглядали досить добре, не без поважненького животика. Здає ся, не веде ся їм так лихо. Помимо убожества, котре они обітують, і вічної чистоти чи безженности, живуть собі досить вигідно. Цілою своєю поставою, своїм намазанем, найбільше, здає ся через те, що они всі виголені на лиці дуже гарно, нагадували они мені католицьких сьвященників.

Отець ігумен був чоловік на яких 50 літ. Він говорив трохи по англійски і взяв мене під свою опіку. По всіх печерах обводив він мене. Показував мені навіть „святая святих“, що — казав — не показує ся усякому, а лише часом великим джентельменам. Се була якась чудотворна статуя за особливою занавісою. Я зрозумів о що йде, і тикнув пан-отчикови рупію „на боже“, з чого він очевидно був дуже вдоволенний. Він показав мені ще одно чудотворне жерело, котре виходило із скали в одній каплиці і котрому приписувалась животворяча сила.

Ми розпирозали ся.

З верху печерної скали вид прегарний. Цілий Цейльон — той цвітучий сад — лежав мені в ногах. Тут то там із зелени виринала скала ератична, — там в дали синіли верхи Адамові. Вид пречудний!

На обід я вернув назад у „вигоду“. Господар був чоловік світовий. Хоч Сінгалієць, він бував в Індіях і в Африці. Говорив добре по англійски і був римским католиком. Як звичайно в світі у всіх перевертнів, дивив ся він з-горла на своїх земляків буддистів, і почав, розуміє ся, прикидуватись великим католиком, коли довідав ся, що я з Австрії, де віра католицька є пануюча і де цісар є католиком. Дальше величав ся він своїми гостями, що пробували в его заїзді.

Дамбулля звісна в Цейльоні із багатства всякої звірини. До Дамбуллі приїждить багато спортеменів. Із нудьги — день ще був довгий, а на дворі стояла снека, — переглядав я книжку гостей. Богато подибав я там усяких імен. Деякі гості сїдали на Пегіза, та висьпівуючи поетично красу природи, не забули висказати

поетичним способом свого подиву для господаря, котрий уміє так приправляти всякі страви, хоч у всіх головною складовою частиною є курка, її мясо, її кости і її яйця, а все таки всі ті страви мають в мені всякі високопарні імена.

Там подибав я підпис ґрафа Лянцкоронського, того пана, котрого я лично не знаю, але котрий переслідує мене своїм іменем по всіх усяодах, куди тільки мене судьба кидала. Як підпис звітного Киселяка, подибав я его імя в Азії, Африці, в Індіях, на Гімаліях і знов тепер в Цейлоні.

З великою почесністю показував мені господар підпис Александра, великого князя московського. І сей *duc of Russia* жалував ся, що хоч усе було добре, і господар чемний і порядний, але вічна *chicken* (курка) переїдає ся і надоїдає, хоч би і як гарно була приправлена і названа...

Підписав ся і я в тому книжку і додав разом по руски поздоров до земляків, коли-б котрого судьба занесла в ті сторони.

Два дні пробував я в Дамбулі, а при виїзді, хоч як величав мені господар щедрість князя московського, оно мене не розжалобило і не розвязало моєї мошонки ширше, як того було потреба і як кождий білий джентльмен між чорними розв'язати мусить. *Noblesse de race!*

IV. Канді.

Кольомбо в лютім 1890.

З Дамбулі їде ся знов поштою. Коні були добрі та скорі і міняли ся що години на стаціях.

Околиця з початку дика. Ліс та ліс непроходимий. Відтак пішли поля рижові і просяні.

— Чий се поля? — питаю.

— Governements, — була відповідь.

Уже то королі сінгалійські присвоїли собі були одну велику часть землі, другу часть дали церквам та соборам монашим. Мала, дуже мала частка землі принадлежала до підданих... Уряд англійський, обнявши спадщину королівську, задержав собі їх землю, та хоч 1845. року знесено панщину, то не наділив сінгалійських мужиків землею.

Рівнина скінчилась. Почали зніматись гори. В далечі синіли верхи Адама в голубих облаках.

Три віроісповідання споглядають на ті верхи з однаковою побожністю. Вірні трох релігій спішать туди на прощу. Буддійці вірять, що там знаходиться відбиток стони Готама Будди, коли він перед вознесенем у-останнє стояв на землі. Магомеданці вірують, що то п'ятно Адама. Християне-ж держать той знак за стопу сьв. Томи, котрий в тих околицях голосив християнство. Охорону каплиці мають монахи буддійські, а все таки не відбувають ся тут помимо різнородних вір такі скандальні сцени, як над сьв. гробом в Єрусалимі між ісповідниками різних сект християнської віри.

Усі пригірки коло шляху покриті сочистою зеленню... Тут то там видніє ся фарма біла. Коло неї господарські будинки і таке інше.

— Чие се? — питаю.

— English gentleman, — була вічна відповідь.

Англійський капітал пішов в парі з англійською витривалістю і сотворив чуда. Англічане

покупували від уряду землю, викорчували непроходимі гущавини і засадили поля цинамоном та кавою. Інтереси йшли добре. Великі достатки зішлили в кишені фермерів. Втім в 1860-их роках виступив ворог в виді незначної плісени, котра понижала всі кавові плантації. Грозила руйна. Енергія англійська і тут перемогла усе. Ботанічний город в Канді робив досвіди над акліматизацією пожиточних рослин в Цейлоні, Користаючи з тих практично-наукових дослідів, почали господарі садити на місце кави — чай і хінїну, а на місце цинамону, котрий мало поплачував, какао та бавовну. Темно-зелений лист чайних корчів узяв перевагу над усіми суперниками. Всі верхи покрились тою милою для ока зеленю. Тисячі тамільських хлопців і дівчат дали свою робучу силу для англійської підприємчivosti і рівновага економічна в Цейлоні установилась. Чай цейлонський став страшним конкурентом чаєви хіньському а цейлонське какао та цейлонська хінїна рівноважать продуктам Яви та Суматри. Кава „Цейлон“ мусіла зробити місце насінню „Мокка“ в торгівлі світовій, однак посідачі колишніх кавових плантацій вийшли побідниками з економічної кризи.

В Матале починає ся залізниця, що веде до Канді та на побереже моря до Кольombo.

Вїзджаємо в Канді, недавну столицю незалежних королів сінгалійських, останнє забороло національної держави.

Англїчане посіли уже були ціле побереже і цілу низину цейлонську. Одні лиш гірняки кандійські не хотіли признати власти англійської, а їх ватажко все ще писав ся „богом і великим імператором усього Цейлону“. Англійському

урядови треба їх було знищити. Не без підступу і зради, в котрій головну роль грав англійський намістник в Кольомбо та перший міністер короля кандійського, заняли англійські війська столицю Канді. Последнього короля Вікрема-Раджа-Сін'а зсаджено з престола і переведено на мешкане до кріпостного міста Вальоре в Індіях (1815. року). „Король — каже офіційльний акт — передав своє правління намістникови англійському“. Умираючи 1832. р., записав він свій приватний маєток королевій Вікторій,

На головнім майдані в Канді, серед пречудного городу над штучним озером, котре побудував последній король, стоїть его королівська палата. Престольна коміната пречудно украшена різьбами з дерева та слоневої кости. Тепер се мешкане *gouvernement agent-a* (як в Галичині старости).

Недалеко від палати стоїть святиня буддійська — найперша і найголовніша та найсвятіша в Цейлоні. В ній хоронить ся найсвятіша реліквія — котрої посідане було завжди привязане до велико-княжої корони — зуб Го-тама Будди.

В монастири при святини находить ся бібліотека буддійська. Старенький учений монах обводив мене по бібліотеці. Тут бачив я стару літонець сінгалійську „Магаванзо“ в санскритекім оригіналі, — тут бачив я законоучене Будди і багато инчих екзекетичних праць по релігії і морали. Всі ті діла писані на листях пальмових, котрі насильюють ся на шовкові шнурки. Спочивають они в оправах кованих золотом та сріблом. Особливо одна „біблія“ — як назвав її буддійський монах — визначалась красою і дорого-

цінністю оправи. Всі ініціали санскритських віршів були вимальовані дотепно і гарно золочені. Старий монах дав мені на пам'ятку один листок із пальми, на котрім написав санскритським почерком своє ім'я. Оно звучало: Суріе Годе Сонатара Терунассе первий ігумен в монастири Далада в Канді. Великий се чоловік і звістний усім санскритольогам. Він помагав Тигноу-ови в перекладі літописи „Магаванзо“, у него учився Dickson і багато инчих європейських санскритольогів.

О 7. годині вечером відправлялось богослуження в сьвятини Далада. Я справив ся туди. В сьвятини було вірних не багато. Лиш кілька селяхів клячучи било поклони. Я став із своїм провідником при головнім вході і ждав. Бубни вдарили, загралі кобзи що тут служили намість орґанів. В церкву увійшов почот монахів, а між ними Суріе Годе Сонатара. Повагом сунулись монахи в своїх жовтих завитках. Засьвітили ся смолоскини і цілий почот удав ся до сьвятаї сьвятих, де спочивав „далада“ — зуб Будди. Сьвященники і вірні принесли цьвіти пахуці і зложили їх на престолі перед сьв. зубом. Монахи засьпівали кілька псалмів і відправа скінчилась.

Я побачив за скляною шафою рід золотого звона, виложеного дорогими каменями. Таких звонів є девять і один накриває другий. Під найменчим, котрий має бути цілий усіяний дияментами, спочиває в золотім цьвітї лотуса велика реліквія. Тільки раз в рік показують тому сьвятоц народови серед великої процесії. Ті що бачили той зуб, кажуть, що він цілком не подобає на людський зуб, і єсть лише кусничком

слоневої кости. Тільки-ж оно для Сінгалійців все одно. „Віра твоя спасет тя“ — стоїть в їх приписах, а Анґличане також стережуть тоту реліквію, давши сьвятини і монахам великі пенсії, бо в Цейльоні ходить стара повірка, що в чиім посіданю сьвятий далада, — той е паном Цейльону.

І ще другий давний переказ ходив між Кандійцями. Той, хто прожене вола через скалу Кадуганава — стояло в старих літописях — той опанує Канді і стане ся властителем усього Цейльону. Анґличане не то вола прогнали, але залізницю пустили через скалисті тунелі, і справили стару повірку. Кандійске царство могло устоятись лише стережене непроходимими горами і скалами. Коли в серце Канді провели перший шлях, тогді вже кінчилась незалежність гірського панованя.

Тепер місто Канді робить вражине дуже миле. Вілі домки криють ся під зелению пальм. Усюда віллі і гарні будинки. Рух по місті незвичайний. Усякі потреби можна тут заспокоїти. Стоять тут великі європейські склепи та індійські і тамільські базари. Готелі уладжені по анґлійски на велику ногу та на глибоку мошонку.

Канді, положене на 5000 стіп по-над поверхнею моря, уважає ся стацією кліматичною. Всі Анґличане живучі в Цейльоні збирають ся сюда в горячий сезон на мешкане. Товариске життя процвітає тут не гірше як в Калькуті або Мадрасі⁹). З полудня велика променада. Джентльмени і леді гарцюють верхом, повіз суне ся за повозом. Анґличане мають тут і свої lawn-tennis, і свої croquet, і все, чого душа їх бри-

тійска забагне. На королівськiм озерi снують ся елегантнi лодки а flirting відбуває ся тут мiж молодими парами не згiрше, як в Hyde-Park-у в Лондонi.

Англiчане знають вести своє дiло. Они на-
нами свiта...

У в а г и.

1) **Цейльон**, (Сінгаля), острів в Індійськiм океанi, хочь лише до 100 кiльометрiв вiддалений вiд полудневого рога передньої Індiї, становить вiдмiнний вiд Індiї свiт; вiд пiвночи до полудня є довгий на 460 кiльометрiв, а широкий на 225 кiльометрiв, займає 63.976 квадратових кiльометрiв (= 24.702 англiйських квад. миль) т. з. єсть бiльший як Чехи, а мало що менчий вiд Галичини. — Середина острова i частина полудня єсть гористою, а решта горбоватою; лише на пiвночи переходить край в iцiлковиту низину. Пересiчна висота гiр на полудне вiд мiста Кандi вносить 1600 метрiв а поодинокi верхи досягають понад 2000 метрiв. — Рiк є багато i они багатi в воду, але мусять мати короткий бiг через гористiсть острова; випливають зi середини острова, з гiр, i впадають до моря по бiльшiй частинi на захiднiй сторонi острова. Кiмат єсть одностанно горячий але i для Европеяця можливий; безнастанне лiто ту панує (лиш з тою змiною що в певний час падають дощi, а в певний час настають сухi мiсяцi); незвичайно буйна вегетация; велика плодovitiсть землi; рiчно з засiви i з жнив. Найважiйшi продукти: риж (тепер в застою через упадок штучних наводнень) цукрова тростина, перець, бавовна, кава, цинамон. Далше находять ся ту прерiжнi пожиточнi дерева н. пр. дерево хлiбове, пальми кокосовi i иншi, а також дерева придатнi на матерiяли до рiжних виробiв. — Велике багатство звiрiв: мали, слонiв, птиць, риб, вужiв i змiй (але мало iдовитих) i т. д., а наконєць багатим є Сейльон також в мiнерали: найдорогоцiннiйшi каменi (дiаманти, рубiни i т. п.), маси жезуза, манган, сiль i т. д., а коло острова багатi поклади перел. — Острiв має 3,174.950 жителiв (р. 1893), а складаюгь ся они з прамешканцiв Ведда (те-

пер еще около 10.000), від давня там осілих Сінгалезів, (2,041.000), дальше з Маврів арабеского походження (724.000), 6000 англійців мішанців походячих від Португалців і инних, з тубольскими женщинами (21.000), дальше з Маляів (10.000) инних 206.000 а найбільше розширеною вірою єсть будайзм. Англіканьска церков має свого єпископа в місті Кольомбо. Над ширенем християнства працює найбільше протестантека секта Баптистів. — Цейльон підлягає англійскому панованю; над островом єсть поставлений губернатор; остров єсть поділений на сім провінцій а ті розпадають ся на повіти. — Головним занятєм жителів єсть рільництво, а годівля худоби і промисл не єуть значні. За те значна єсть торгівля, особливо в обох головних портах: Trinkomale і Point de Galle. Головними предметами вивозу є: кава (вартости понад 30 мільонів зол. а. в.), цинамон, олій з горіхів кокосових, бавовна, діаманти, перли і т. п. — З Point de Galle куреють правильно парівці до Європи (через Єгипет), до задних Індій, Хін, Японії, Австралії. Також йде тут надморський телеграф. — З Кольомбо до Канді йде желізниця. До окола цілого острова йде добра дорога, а з міст Кольомбо і Канді ведуть дороги в глуб краю. Міри і ваги англійські. Столиця: Кольомбо.

2) **Кольомбо** (Colombo), столиця Цейльону, портове місто на західнім побережу острова, над горлом ріки Kalani Gange, — з сильною цитаделею. Ту знаходять ся консуляти ріжних держав, почта, телеграф; желізниця до міста Канді і до портового міста Point de Galle. Жителів над 127.000 (Англійці, потомки Португалійців і Голландійців, Могамедане і Цейльонці). Торговля араком і цинамоном. Також промисл ту розвиває ся (особливо виробу бавовняні — і з золота і срібла).

3) **Трінкомале** (Trincomale) кріпостний порт на північно-вхіднім побережю Цейльону, на вузкім півострові. Над 10.000 жителів, переважно Гіндусів і Хінців. Оден

з найважливіших і найліпших портів в Азії, де кораблі можуть йти аж до самого берега, — але не здорове місце.

4) Бенгальська земля лежить в північно-східній частині Передньої Індії, від горла Ганґесу і залуви Бенгальського по Гімалаї.

5) Канді, давня столиця Цейлону, лежить майже по самій середині острова, получена залізницею з теперішньою столицею, Кольомбом. 20.000 жителів.

6) рупія = 80 крейцарів а. в.

7) Дамбулла, місто на острові Цейлоні з чотирма в скалі викованими буддійськими сьвятинями.

8) боу = хлопець.

9) Мадрас, портове місто в полудневій частині східного побережжя Передньої Індії, столиця намістництва Мадраского, обнимаючого полудневу частину Передніх Індій, одне з найзначніших портів азійських, місце дуже нездорове для Европеїців. Має англ. університет з богатими зборами, славу обсерваторію астрономічну, багато наукових інститутів і товариств. Получене залізницею з Бомбаєм і Калькутою. Жителів 452.000 (в 1891 р.)

VII.

Straits-settlements.¹⁾

Так просто без чваньства „оселями в тіснині“ звать ся сї два міста Сінгапоре та Гонконг.

Crown-colony приміром зве ся Цейлон а просто колонією зве ся Австралія або й Cap-colony.

Витали та ще як витали міністрів колонійних в час королівського ювілею. Усіх їх з їхніми родинами і усею прислугою держали на англійський кошт державний в Лондоні, — та славили та величали.

Центральне міністерство для колоній в Лондоні запросило їх усіх на банкет, щоби дати тим колоніяльним заступникам спосібність познакомити ся між собою. — І познакомились они між собою. Коли уряд центральний виступив з проектом, щоби усі колонії злучити якоюсь тіснішою звязею між собою, і з матерю-державою усі они як би в один голос висказали Спасибі.

Ми — каже — самі без помочи уряду заложили собі колонії, ми самі устроїли собі там

порядок, урядови до нас засї. З бїдою та лихом згодились ще на се, що дещо платять для спільної англійської фльоти.

І так тоті кольонїї англійські по правді кажучи се республіки не звязані нї між собою нї з центральним урядом нїчим иньшим як спільними інтересами торговими, дальше язиком та на тїм і koniecь. Не дай Господи, щоби той урядом назначений *governor* посьмїв що зробити проти волї свобїдно вибраного *council*-а або дайми на то в Австралїї або в Нюзеляндїї так званого парламенту. У них самоуправа посуєна до найдальших границь.

„Ми самї заложили собі сї держави, ми самї завели собі порядок, ми простї виселенці — котрих Англія не могла у себе дома вигодувати — томуж то і урядови центральному до нас засї! *Governor*-и в кольонїях муєли пристати на звичай чисто — республіканьско-американьський — те *Handshaking* символ рївности усїх горожан, звїсно що лиш білої раси, бо чорні то не люди.

а) *Сінгапоре.*

В 1822 р. купили собі англійські купці островець Сінгапоре²⁾ від наслїдникїв вимершої династїї султанїв із Джогоре. Островець сей був зарослий джунглями (тропїчним хворостом), багнетий, так що лиш там не там жили на своїх будївлях на палях водних від пропасницї вихудлі Малайці, а і тигри заходили сюда на добичу та і ще гїрші пірати бушували на побережах.

Анґличанам сего острова було конечно треба. Сеж переїзд через тїснину, а у них накопило ся з далеким виходом тільки зносин.

Сторгувались і купили.

В протягу не сповна 50 лїт повстало тут місто міліонове. — Палати стоять над палатами, тутешні банки оперують капіталами незчисленими, кораблі усіх народів показують тут свої фляги, у портї цілий лїс машин.

Доки тут, і фабрики і всяка всячина, а склепи і вистави не поветидали би ся стояти в яким небудь великим європейским містї. — А улиці тут широкі і тїнисті а на углах розетоюють драбинясті policeman-и із індійских Сіків³) з чорною як крук бородою і закрученими вусами. Порядок тут!

Каналїзация тут прегарна, вода добра а готелї то просто стїї і диви ся. А на улиці пишуть від усяких людских пород і кожний занятїй якимсь бізнесом.

Community of all races that is the dominion of Britishes = охорона і спільність інтересів усяких пород отсе єсть держава бритїйців.

Кріпость стоїть на горбочку а там анґлійскі червоні кабати. Тільки анґличане не панують якимсь привілеґїями для своєї раси.

Кожний білий, кожний Євросець або Американець має тут ті самі права. Се не так як приміром у французській Камбоджі⁴) або Кочінчині⁵), де лиш французскі товари свободні від мита а на усякі другі назначено високі мита, де навіть в шпиталях Француз за ліченє платить менче як який другий Євросець.

У Анґличан інакше. Усякий приходи і жий. — Не наша вина в тім що ти з нами конку-

ренції не видержиши, що наші товари лїпші і дешевші, що ми до дїла уміємо ся взяти лучше, Free-trade — се наш оклик для всякого!

А між тими Хінцями, Малайцями, Індійцями, Неґрами проходить ся гордо білий Англієць. Він пан сьвіта. Тільки чи довго?

На півночи вже Россія розпяла свої широкі та жиласті рамена. — Они уже майже паннами в Корей, а в північнім Китаю і у самім японьскім містї Наґасаки⁶⁾ стоїть через цілу зиму російська ескадра. Вже і Японці вичують ся по російски а навіть і надписи в скленах російскі.

Нїмецька торгівля все більше забирає місця на далекім веходї. Нїмецький стяг видно у всіх портах. Нїмці-виселенці, що у перед англичаншли ся як можна скорше, тепер не цурають ся вже свого Vaterland-у. — В Сінґаноре та Гонґконґу та Шанґаю⁷⁾ усюда уже є прегарні нїмецькі клуби, де Нїмці між собою сходять ся, пісні свої буршикозні сьпівають, Бісмарків згадують і Вільгельмів величають. „Що-ж? — казав менї один Нїмець, заступник великої фірми гамбурскої, — спасибі Англичанам, що они тут в Азїї порядок завели. Они гарні піонїри. Та але і нам жити ся хоче. Free trade і для нас“. Не дивно про те, що Англичане, привикші до монополю своїх виробів і своєї раси, тепер починають кривим оком зглядатись на Нїмців. Та нічо не вдїеш. Free trade!

Але поки що усюда на веходї а особливо в Straits settlements пливе жите чисто англійским способом. Англичане, деби они не були, держать ся строго своїх обичаїв.

Приїжджаем в Сінґаноре.⁸⁾

Що се таке сьогодні?!

Всюди біготня, нервозність. Всі *biznes-и* залагоджують ся на скору руку. Почта замкнена сьогодні о 1. год. по полудни. Чому?

Чи грозить війна? Греція і Туреччина бушують. Стара баба Європа з своїми знахорами-дипльоматами суятить ся. Чи се оно?!

Правда що телеграфічний кабель між Александрією та Малтою десь прорвав ся. Бізнеси на тім потерпіли, бо звістки з Лондону мусять тепер іти через Європу, Перзію та Індію і через те опізняють ся. — Ні, се не то. Про єр річи стояли лиш малесенькі новинки в *Singapore-free-Press*, а цілі шпальти заповнені ти, що сьогодні відбуває ся *great matel!* *Singapore-Sporting Club* визвав до борби веі пичі клуби *in the far east* о *championship* в різних сторонах.

Навіть і *ladies* визвались до борби — *Ladies tennis-club!*

От се причина! Се треба бути Англичанином щоб се зрозуміти. Тут-же ходить о *championship*. Імя побідника буде славитись в цілій Азії та Австралії, а навіть і в Європі.

Портрет его з'явит ся у веіх ілюстрованих англійських газетах.

Тому то сьогодні *club-house* так прикрашений стягами, тому то сьогодні такий натовп народу!

Кругом левади глота повозок а в них прегарні русяві *ledy*. Джентльмени проходжують ся між повозками, розкланюють ся і візитують ся між повозками, від возу до возу якби в своїх сальонах.

На преширокій алеї здвиг народу, що ледво пропхатись можна.

А що за ріжний народ.

Малайці, як з бронзу виковані Аполлони, в своїх саронтах (род шовкової матерії, котру обвиває ся на около бедер) в срібних нараменниках та срібних гудзиках. — Се тубильці сеї землі, се та раса легка, гарна та живуча з дня на день, що єї випирають із їх же землі усякі прибильці.

Малайці, се-ж той народ, до котрого належав цілий малайський півостров з его ріжнородними більшими та менчими князиками або султанами, Малайці — народ заселяючий Борнео, Суматру і инчі острови. — Політично панують над ними Європейці: Англичане та Голяндиці, а економічно руйнують їх Хінці.

Тут повагом ступають Індійці в своїх гарних строях або в оригінальних мундурах, бо індійці стоять тут по більшій частині на службі уряду. Там Парзи, ті послідовачі науки Зороастрової, нагадуючі своїми шанками біблійного Араона, ті банкири-жиди далекого всходу. Сінгалієць з Цейлону торгує своїми фальшивими брилянтами та сафірами. А між сею глотою протискає ся на-пів нагий хінський кулі запряжений до воза. Віжить він трабом і тягне свій візочок — джінрікша з пасажиром, аж піт з него цюрком ллєся.

Ніхто тут і не дивує ся, що чоловік тут служить чоловікови замість коняки. Не вже-ж Хінець чоловік? хінець, а ще до того кулі, що годує ся в день за 10 центів, та ще і на бік собі з сего щось відкладає.

А що инчого то який там Мг. Сі-Лінг' або Мг. Лі-Гунг'.

Сі товсті, гарно вибриті панове — на вид подабаючи до католицьких каноніків, з довженими косами на плечах, в шовках, роз'їждають на своїх колясках запряжених прегарними арабами в срібних уборах. Се bankers, se chinese-gentlemen, навіть в радї міській засідають они.

Джінрікша-менами почали они, ремесло яке маленьке завели, відтак в більші *biznes*-и вдались, гроший накупили, тепер половина Сінгапору до них належить.

На козлах у них індійські кучери в шнурками вишитій мадярській лївреї, а навіть *groom* у них, для злости Європейцїв, білий, справді білий Європеєць, може і Англичанин — той новомодний *civis Romanus*.

Давні добрі часи вже минули. Коли то давнїще прибував ся сюда який *white-man*⁹), не допусти Господи — Англичанин, та хлїба насуцного шукаючи взяв яке підле становиєско у *black-man*-а то зараз найшов ся який європейський крезус або клюб і визволяли его. Гордість раси не дозволяла на те, щоби білий служив у чорного.

В гарних колясках роз'їждають ся тут американські напудрені і намальовані дамочки — і європейські, а між ними велике число наших жидівських землячок, і японочки веселі, в своїх гарних народних строях, сьміють ся миленько.

Давно казало ся що Марс і Венус живуть в приятельстві — тепер часи змінились, де *money* там і *Venus*.

А *money* у Хінцїв — тудя і збігають ся новомодні гетери із цїлого сьвіта.

б) Гонгконг.

Від 1842. року належить острів Гонгконг¹⁰⁾ до Англичан.

А узяли они собі от в який спосіб. Торговельна компанія Wheeler et Wation спровадили перші до Хін індійське опіум до куреня. Бізнес ішов добре і для компанії і для індійсько-англійського уряду, котрий із сего потягав 150—200 мільйонів франків річно за мито та таке инче. Курене опіума прибрало в Хінах величезні розміри. Звісно що вживане опіума нищить тілесно і морально.

Незвісно, чи з уваги на добро своїх підданих, чи тому, що індійське опіум було дешевше як китайське а через те китайські розсадники магу тратили свої гроші — досить що віцекороль у Кантоні одного красного дня казав приарештувати усіх Європейців, а було їх 275, та загарбав усі маґазини опіума, вартости 50 мільйонів франків.

От початок т. зв. війни про опіум, котра почала ся 1841. року між Англією а Хінами, та скінчила ся величезним відшкодованем та відступленем острова Гонгконг'.

Гонгконг'а Англичанам було треба, як треба їм Гібральтару, Мальти, Адену. Се вхід до ріки Кантона¹¹⁾ і до цілої полудневої часті великого китайського царства.

Острів се був не видний, а на нїм одна рибачка оселя.

Тепер се місто мільйонове.

Терасами знимають ся гарні віллї і палати під верх Рік-у, а все те потапає в тропічній зелені. На самім верху стоять палати-готелї а

туда іде дротяно-линовий тор (Drathseilbahn) що чверть години, бо там живуть ті тузи, котрим літом у місті за горячо.

Цілий остров то один парк а в тім парку гарні асфальтом політі алеї — просто рай. — І вода журчить тут і штучні водопади і лавочки усюда до відпочинку і око радує ся видом далеким на море і на гори.

І улиці тут гарні, а на них натовна пішоходів, джінрікша, носилок, їздиць верхом і на біциклях. — Не лиш джентльмени але і косяті китаїці роз'їжджають на біциклях, що аж коса їм на плечах телінає ся. — А все те спішить — busises — велике слово. Тут головний торг шовком, чаєм, тут головний склад тютюну із Манїлі тут величезна обміна європейських товарів для Китаю а китаїських для Європи.

Під вечір всі бізнеси замикають ся і хто може спішить, той на верх а другий прохолодитись воздухом морским. Дорога прегарна веде понад самим морем в тіни зелених дерев. Передмісте китаїське а на нїм живо і богато Португїзців.

Португїзці се полишені останки давної слави. Они католики, одягають ся по європейски і держать себе за Європейців. Однак они уже за упадком своєї сили і власти так перемішались з Хінцями та инчими расами, що їх Англичане за Європейців не уважають. Portugese то щось таке обидне, що Англичанин уважає низше своєї чести лично з ним товаришувати. Дарма що ті Португальці англичать ся як мога скоро, що они інкчать свої студії нераз і в Європі.

Portugese в очах Англичанина то halfcast, мішанець низше навіть Китаїця. А все таки ви-

зискують їх Англичане де можуть. У всіх урядах, у всіх банках сидять побіч Китайців Португійці, звісно що лишень в худих посадах clerk-ів. Поміж горбочки, на котрих в зелени потапають гарні білі віллі, через містки над річками веде шлях і наш Китаець біжить усе трабом і везе нас в джінрікша. Годину туд а годину назад а за се ему належить ся 40 центів.

Тут площа на перегони кінські тут і усякі ігри спортові; тут напротив і „happy valley“ „долина щастя“, де кінчають ся усі перегони житеві, тут і кладбище.

Під тїнею широких тропічних дерев, між виспаними шутром алеями спочивають тлінні останки всіх що гнали і перегонювали ся в сїм житю хто за щастем, хто за грїшми а хто за славою. Терасами під гору знімає ся сей „падол щастя“ та усюди памятники — любви „in memory of my dea child“, чваньства і по смерти „Sir, имярек, кавалер такого то ордера, командант сего або того або і просто John Smitty прийшов в сї сторони, хліба шукаючи, та загиб недіждавши ся, та оставив дома жінку і дїтний 3. Молїт ся за его душу“.

Тут стоять величаві обелїски для памяти тих що погибли „doing their duty“ = сповняючи свій обовязок, в війнах років Божого такого то. А тих років Божих і тих обелїсків накопилося тут в сїм столїтю доволї. І усі мирно спочивають тут і католики і протестанти, і православний грїб найшов я тут, матроза такого то „изъ русскаго броненосца Наумова“. І Японці тут і Китайці і Жиди. Лиш одні Парзи мають поруч осїбне кладбище.

Так мирно лежать они поруч себе, але в житю там у місті вишть жите ключем і борба іде на заріз між поодинокими особами та і між расами. Борба на жите і смерть хто знає більше наконтити гроша. В сих віках гріш дає не аби яку силу. Без грошей, без крейцара і хліба, гинуть не лиш одиниці але з одиницями і цілі народи і цілі раси.

Хто-ж тут возьме верх в сих гарних англійських кольоніях?

Поки що ще гордо віє англійський стяг на *gouvernement-palace*. Англчане ще роблять тут величезні *biznes*-и.

Вилів їхній тут так великий, що на цілім виході витворила ся окрема англійська бесіда т. зв. *pigeon-english*, котрою послугують ся навіть між собою не лиш різні раси але навіть Китайці різних діалектів, дарма що они могли-би порозуміти ся своїм ідеографічним шесьмом. Англчане держать ще керму в своїх руках.

Але з китайського муравлиска людского наплинуло і напливає сюда стільки народу і розливають ся, як той гірський бистрий потік. Загине один — на его місце з'явить ся десять. А усі Китайці розумні, хитрі, оццадні, ведуть свое жите за безцін а множать ся як крілики. Тих малих косатих пендраків грає ся по улицях і швиндає ся тьма тьменна. А усі они круглолиці, здорові, крепкі.

Европейські жінки клімату сего не зносять, а діти, коли они і є які, виходять бліді, слабовиті.

Китайці хитро підглядають у Европейців усяких способів нововинайдених. У них є прядільні, ткальні, у них є уже свої пароходи по-

ставлені за їхні гроші, де поки-що капітанами служать європейці. Вони банкірами і не помилюся, коли скажу що одна третина тих пишних палат належить сяким або таким способом до Китайців. У себе, в Китаю, при тамошнім способі управи, Китайці не можуть розвивати ся. При порядках, які в своїх колоніях завели Англичане, они не лишень процвітають але і за чуб беруть своїх учителів.

Сінгапоре, Гонгконг, Шангаї, се розсадники культури. Через них перетворить ся царство китайське.

Тепер ще в Сінгапоре та Гонгконг є уряди, котрі обовязані особливо займатися справами там поселених Китайців. Chinese Protectorate звесь сей уряд.

Та чи довго потребає а там замість Chinese Protectorate треба буде виставити на оборот Europese Protectorate. Оно, розуміє ся, можна із загально людського погляду радувати ся, що одна раса, та ще така даровита, позискає ся для загально-людського поступу.

Але що стане ся з Європейцями?

Чи не вигинуть они заморені хронічним голодом?

Японці вступили вже до європейської конкуренції. — Ліверпуль вже банкрутує, бо не може при тамошних цінах робітника продавати свої бавовняні вироби так дешево як Японці.

Франція вже жадує ся що не в стані виробляти шовків так дешево як в Китаю.

В Америці і в Австралії стріляють білі робітники косатих конкурентів із царства небесного, бо они їм заробок відбирають.

Barthelemy St. Hilaire а по нїм і Leroy-Beaulieu є тої гадки, що лучше для Европи було застановити Хінців по за їхнім муром, та не ви-кликувати вовка з ліса. Все таки сорочка ближше кожуха.

А що стане ся, як докінчить ся сибїрска желїзна дорога?!...

Питанє!

В лютім 1897.

Уваги.

1) **Straits settlements** („оселі в тіснині“), офіційна назва англійських поселень над проливом малякійським (відділяючим остров Суматру від південної кінчини півострова Малякки, котрий знов є південною кінчиною великого півострова званого Задною Індією або Індо-хіньським півостровом), обнимаючих невелику територію прибережну півострова Малякки і кілька невеличких островів, між ними остров Singapore (Сінгапур). Разом мають простору 4122 кв. кілометрів з 550.713 жителів.

2) **Остров Singapore**, при південній березі півострова Малякки, від 1822. р. в англійським посіданю (часть провінції „Straits settlements,“) лежить недалеко від берега Малякки; 580 кв. кілометрів завеликий. Земля острова вносить ся до 170 метрів висоти, дуже урожайна; вогкий але добрий клімат. Продукти: Риж, цукор, мушкетові галки. Більша половина жителів Хінці, відтак Маляйці, і троха білих.

3) Сіки, первісно релігійна секта в північно-західній куті передньої Індії, відтак держава в нинішнім Пенджабі (Пятирічю) (доріччя Інду), що улягла 1849. р., англійцям. Нині є їх еще около 1,143.000.

4) **Камбоджа**, королівство, займаюче 104.700 квадратних кілометрів з понад 800 тисячами жителів на південній побережжю східної частини Задної Індії, довкола долинного бігу великої ріки Меконг, над заливом сіямським, (що обливає східні береги півострова Малякки і південні береги задно-індійських королівств Сіяму, Камбоджі, і південно-західні береги французької провінції Cochinchina пригикаючої безпосередно до Камбоджі), ограничене на північній заході королівством Сіямом, на сході корол. Аннамом, на південній заході заливом сіямським, а на

полудневім виході Францевою Cochinchina. Від 1867. року стоїть під французким протекторатом. Західний берег обнятий низькими горами, а проча часть то дуже урожайна рівнина. Клімат лагідний і милий; від мая до вересня дощі. Плоди: дуже багато риж (проте Камбоджу звуть пшнхлѳром вехідної Азії), бавовна, цукор, камфора і т. д., розличні дерева; зі звїрів: слонї, тигри, носорожїї і т. п.

5) **Cochin-China**. Назва ся обнимає: 1) французку посеїсть (від 1862 р.) над горлом ріки Меконґ, між королївством Камбоджа і Аннам та морем, 55.620 км. кв. з понад двома мїльонами житеїв, з котрої Французи що раз дальше ширять свїй вплив на королївство Аннам та Сїям. Є то добре наводнена рівнина, з дуже здоровим кліматом, над ріками дуже плодovита на риж, бавовну, тютюн, цукор, кукурудзу, індіґо, чай, оливу і тропїчні овочї. Столиця Saigon; 2) провїнцію задно-індійського королївства Аннам, обмежену на півночи Тонкіном, (самим північно-вехідним кутом задної Індїї, припіраючим до полудневих Хїн), тепер належачим до Франції, на заходї Сїямом і Камбоджою, а на веходї і полудни полуднево-хїньским морем, т. е. надморекїй вехідний берег Задної Індїї, в ширинї 15 до 30 кїльометрїв між горами а морем, маючий добрі пристани. Урожайний на збіже, риж, цукрову тростину, цинамон. Тепер належить до Франції, враз з цїлим королївством Аннам, займаючим 230.680 квадратovих кїльометрїв з 6 мїльонами житеїв.

6) **Nagasaki**, портове мїсто на півостровї япаньского острова Кїюсію, (лежачого напротив Азїйского півострова Корей, до котрої мають інтереси і аспїрації Россїя, Японїя і (тепер вже слабо) Китай); 50.000 житеїв; пристань приступна для всїх народїв.

7) **Шангаї (Shanghai)** мїсто в Хїнах, не дуже далеко на полудне від горла ріки Янгтсекіянґ, лежаче в величїм віддаленю від берега морекого, над рікою Woosung

еплавною також для морських кораблів; від отворення сего міста для заграничної торгівлі (1842. р.) перше торговельне місце Хін. Має 405.000 мешканців. Богато англійських, американських, французьких, німецьких, швейцарських і інших фірм перебуває там стало, і та колонія чужаців займає особну ділянку міста; консуляти всіх європейських держав; багато товариств асекураційних морських і огневих, та банків (також і хінських). Правильне получене парходами з Японією, Індіями, Єгиптом і Європою. Телеграфічне получене з Європою на Гонгконг, і з Японією; з внутром Хін далеко розгалужені получення через простору єть каналів. Головне місце торговельного експорту Хін, а особливо шовку, відтак чаю, бавовни, мочуєсу і лічничого ередства румбарбарум. Довозять: голки (головно з Німеччини), сїрники, опіюм, виробы бавовняні, желїзо. Промисл: шовкові товари, шкло, папір, виробы з золота, срібла, желїза, олова, слоневої кости.

8) **Місто Singapore**, на острові тої самої назви, столиця англійської провінції Straits settlements і ріжних консулятив, осередок торгівлі поміж Індіями а Хінами, станція англійських і французьких кораблів почтових до вехідної Азії; телеграфічне получене з Австралією, Хінами і Європою. Велика торгівля. Пристань знаменито уряджена.

9) **White-man** (читає ся: уайт мен = білий чоловік.)

10) **Гонгконг**, острів при полудневім побережю Хін, на вехід від горла ріки і міста Кантон, в Полуднево-хінськім морю, від 1841. р. в посїданю Англійців; з напротив него лежачим півостровом Kow-Loon, (рівнож відетупленим Англійцям) обнимає 83 квадратних кілометрів; гористий, з верхами понад 520 метрів висоти, багатий в воду; кїмат горячий, великі дощі, деколи робить пустошення вихор (тайфун); мешканці — переважно Хінці і троха білих (Європейців і Американців.) Острів Гонгконг має порт, (вільний), і є найзначнійшим місцем торговельним для полудневих Хін, а столиця острова, місто Вікторія (положене

в північній частині острова, є по місті Шангаї найзначішим торговельним містом східно-азійським для Европійско-хінської торгівлі. Станція пароходів йдучих до Індії, Хін і Японії.

11) Ріка Кантон, повстаюча із злучення двох головних рамен горішнього бігу: Сікіянґ і Чукіянґ, лежить в самій полудневій частині Хін, і плине з заходу на схід, менше-більше рівнобіжно до великанських рік Гоанґо (перепливаючого із заходу на схід Північні Хіни) і Янґ-секіянґ (перепливаючого середуці Хіни), але в порівнянню до таяких є лиш незначною рікою. Над північним раменем горла ріки Кантон лежить великанське місто тої самої назви.

VIII.

В Китаю.¹⁾

Дня 17. цвітня 1896. р. прибуло воєнне судно „Kaiser Franc Josef I.“ до Чіфу,²⁾ а на нїм перший австрійський післанник для Китаю, барон Чікан. 18-го припадало Воскресєне римокатоликів. Офіцери запросили до себе барона Чікана на сьвячене яйце і одночасно на прощальний обід.

Обід пройшов весело — однак та веселість була хоч гучна та надроблена. Пять місяців провели ми разом — а се був послїдний обід... Наші „Китайці“ мали на роки оставатись в Китаю, а ми вертаємо ся до дому! Кілько то споминів, кілько-ж душевних привітів сладо ся в свояси!...

На другий день переселили ся ми на англійський корабель „Ву-чанг“. Наш „Франц-Йосиф I.“ післав нам послїдне поздоровлене. Моряки крикнули трикратне „гурра“, пушки виналили свій салют... „Ву-чанг“ видвигнув свій якор і рушив у дорогу. У наших „Китайців“ показали ся сльози на очех. Ми їх супроводили до

Пекіна; за тиждень, за два ми вернемо ся, але їм приїде ся жити в чужій чужині. Яка то она тая чужина? чи буде она їм гостинна? Та як довго приїде ся їм там жити? а може й умирати!...

I. Тянь-цин.

„Бу-чанг“ роботав своєю машиною сильно. Море ставало все чорніше, а филі знимались усе дужчі. Полив ся дощ зимний, вітер повіяв холодний, знялась мрака і заслонила непривітну, безлісну, нагу околицю.

Хоть діннер, який нам служили тихолазні Китайці — був знаменитий і вино каліфорнійське було добре, то до стола з'явили ся не всі. Особливо наші „Китайці“, як не привичні моряки, поховали ся — хто в каюту а хто на поміст, щоби молитву та жертву віддавати сьвятому Нептунови...

І в ночі не було суною. Машина скрипіла, ланцухи кланцали, а коли хто хоть задрімав, то зараз мусів прочуняти ся. Або яка пляшка упала кому на голову, або не твердо присилений чобіт, або що інче телїналось — то в каюті то в салоні. Бідний раб божий, хоть змучений, мусів вставати і робити порядок. О сні бесіди не було.

Над ранком вилили ми в ріку Пейго.³⁾ Стало спокійніше. Сонце зійшло і освітило звістні з 1860 років підчас війни англійсько-французько-китайської кріпости Таку. З обох боків уйстя насторонили канони свої дула. Круп зробив добрий „бізнес“. Та що з канон, коли люди не зміють служитись ними!...

В місточку Тонг-ку висіли ми з парової лодки і удали ся на стацію залізничі. Там зараз привитав нас начальник стації — чисто обголений товстий Китаець з довжезною косою, що теліпалась ему аж по кістки. Коли-б не та коса та кругла шапочка з червоним гузиком, то можна би було взяти сего пана за якогось католицького пралата. Одягнений же був в синьо-фіолетову сутанну і обем его був чисто канонічний... В пречистім англійскім язичі предложив він нам свої услуги і заявив, що міністер комунікацій прислав для післанника сальоновий віз на переїзд в Пекін.

Наша почетна сторожа з десяти моряків „Франц-Йосифа I.“ в своїх гарних уніформах в Marsch-Adjustierung робила між Китаїцями добре вражінє.

Ми розієли ся вигідно в сальоновім возі а послугач-Китаець предложив нам зараз і „ча“ т. е. чай. Бакшіш, який він дістав, зве ся тут „комша“, а звістно, що без бакшіша нігде в світі не обійде ся — чи то в Европі, чи в Азії, чи в Америці...

За півтора години були ми в Тян-ціні.

Тут накиннулась на нас та наші пакунки тьма китайських „кулі“. На силу обігнали ся. Тут ходить о заробок 10 центів, але для „кулі“ се 100 кашів — сума, якою він обгонить потреби цілого дня. Запряжений в „джірікша“ кулі гнав, що аж з него піт лляв ся. За 10 центів!

Прибули ми до ріки Пей-го, що ділить місто китайське від оселі європейскої.

Місто Тян-цин більше як Пекін. Мешканців тут буде більше мільона; промисл, торгівля величезна — а на ріці Пей-го нема моста... Треба

переправляти ся пороном! А на пороні глота людей, віслюків, клунків, пакунків і джипрікша...

Нарешті ми на другім боці — в Европі. Rue chemin de fer, Quai de France, Rue d'ami-gauté... Се оселя французка зі своїм французким maîre-ом (бурмістром), з французкими поліцаями з борідками à la Наполеон, зі своїм французким способом правління. І всі написи купців по французки, і готелі французкі, і кофейні французкі. Правда, що оно звучить дивно: Monsieur Ling-Chang Hôtellerie française або Monsieur Kogn-Wou barbier et friseur français... — Однак се Франція.

Там дальше йде english settlement. Тут ще гарнійше як у Франції. Улиці преширокі макадамізовані, тїнисті. Усюда освітлене газове, а по обох боках в тїни високих дерев стоять палати купців європейських, консулів, банки, general-stor-и і інші інститути. І клуби тут прегарні, і готелі, що не поветидали би ся стояти в столицях європейських. І щоденна газета англійська тут виходить, і по готелях стоять найновіші телеграми про світові події. І сад публичний тут єсть, де скачуть біляві діти європейські, і музика з Китайців виграє мелодії з європейських опер.

Оселі французка та англійська — се дві независимі від себе республки. Управляють ся они, по своїм законам, котрі видає рада громадска. Порядок тут, в осередку Хін, що аж серце радує ся. Так і видко, що тут в тих оселях існує закон, котрий усі поважають. І Китайців тут, в європейських дільницях, тьма-тьменна та й усе їх більше прибуває під охорону європейських порядків.

А китайська дільниця? — Улички вузьенькі, криві, з дірами, що не то ногу на них звихнути, а і вязи скрутити можна. Вечером освітлення нема ніякого. Гноївки всюда. Смірід скажений. А на тих уличках, товче ся тьма-тьмена пітніючих кулів, що перевозять на скриплячих телігах усяке добро. Натовпи людей нехарних, віслюків обючених, верблюдів — просто смерть! І крик, і гамір і смірід — ні! сюда не показувати ся чоловікови, що має делікатні нерви... А жебраки голі — хіба лиш трохи покриті яким мішком дїравим — виставляють на показ свої гниючі рани!

А се місто стоїть під управою віцекороля Лі-Гуні-Цанґа, звістного і в Європі із своїх подорожий. Сего ясно освіченого Китайця післав був уряд яко спеціального післанника на коронацію царя до Москви, а відтак по всій Європі і Америці... Сему чоловікови докоряють в Китаю, що він занадто прихильний до Європи, що він революціонер, каєє старі добрі обичаї!... Сам „ямен“ се-б то віцекоролівска палата, що криє ся за високим муром -- осідок бруду і нехари.

А місто Тян-цин богате. Тут головний торг на шовк, на різні шкіри, на порцеляну, на чай — торг міліоновий. Та що з того? Коли нема управи, нема законів, а єсть мандарини.

Купив я у Китайця кілька річий, заплатив і кажу, щоби відслав мені їх до готелю. „Ні — каже — вибачайте, а сего я зробити не можу. Як би я вислав сі річи з китайської дільниці, то мушу мандаринови заплатити мито; але ви, Европеець, можете взяти їх з собою в джін-рікша“...

„Нема в світі народу — казав мені один Европець з англійського settlement-у — котрим би так легко управляти як Китаїцями. Они слухняні і честні і роботящі. Що-ж коли у них нема законів. Є закони, та лиш на папери, а основний обов'язуючий закон — то самоволя мандаринів. Тут до самого краю посунений принцип, що не урядник для народу, а парід для урядника. По китайськи не каже ся: той а той назначений губернатором, але каже ся: мандарин ім'ярек назначений їсти провінцію“...

Однак в Тянь-цзині побачив я щось таке, що заносить на „Молодий Китай“. Се тамошня кадетська школа. Уладжена она цілком на лад европейський. І будинки гарні европейські, і чистота всюда взірцева. Комнати для кадетів ясні, ліжка чисті і риштунки гарні. Входимо в салю, де відбувала ся наука. На китайське „Habt-Acht“ витягнули ся всі парубчакы в струну — і оком не кинули на нас, хоть звістно, що ми були для них цікаві. Всі они були одягнені в уніформи на лад австрійський з темно-червоними вилогами і в синих панталюнах. На таблиці писав професор цифри — не китайські але арабські. Ми бачили опісля і вправи кадетів в стріляню під проводом німецького підофіцера, бачили і муштру та не відступний пруский Parade-Marsch.

Командантом школи єсть пан полковник Юнг-Чинг, котрий служив довший час в Австрії, лїт, а опісля і в прускій армії. Говорить він прегарно по німецьки, ще й „Witz-и“ віденьські пускає. Для Австрії і австрійського полку, при котрім служив у Відни, заховав він щирю симпатію. Кожного року дістає з полку „Militär-Almanach“ і радує ся ним дуже. Показало ся, що ми

два знакомі собі з Відня ще з 1884. року, то і розв'язали ся нам язики.

На нашу честь полковник Юнг-Чинг' одягнув ся в свій военний уніформ, скроєний цілком на австрійський спосіб. І з'являв ся в повній повноті вишивавши на собі на золотім ковчурі, і шаблю австрійську має, і шанку офіцирську австрійську, тільки без дашка. Ту й кадети хінські носять вилогги австрійського полку, при котрім служив наш полковник.

Зійшла розмова на кадетську школу.

— Кілько у вас учеників в школі?

— 100 в манджурскім відділі а 80 в китайскім.

— Чому ви робите ріжницю між Манджурами а Китаїцями?

— Ріжницї властиво нема ніякої. Ми всі Китаїцї. Манджури — то потомки тих що в 1660. році завоювали Китай. Вони всі покитайщились, але позаяк Манджури все служили у війську, то вони становлять певного рода *Militär-Kaste* або *Militär-Adel*, як то у вас кажуть в Австрії.

— А як до вашої європейської школи відносять ся міністри та сам цар?

— Міністри — то старі дурні. Вони все ще думають, що той найліпший офіцир, котрий найліпше з лука стріляє та найтяжчий камінь здвигне. Вони про школу не то не дбають, але й колоди їй під ноги мечуть. А цар? У Єго Імператорської Милости був я справу ему здати. Три четверти години був я сам-на-сам з імператором. (Тут полковник махнув рукою.) Цар сам нічого не може без самовладних мандаринів... Але все-таки він із власних своїх грошей назначив для кожного манджура 5 талєв місячно;

харч і одяг у них на кошт державний. У нас кожний віцекороль має свою армію і кожний муштрує її на свій лад. А отсе перша школа kaiserlich königlich... Она капля в море — але я не трачу надії. Буде — бо мусить бути!

Розпрощались ми як добрі приятелі. І довго стояв ще на березі Пей-го наш полковник та кивав нам по китайськи кулаками на прощане.

Чи вийде що з „Молодого Китаю“ ?

Через якусь associatio idearum подумав я, що Тян-цин європейський — то наші німецькі колоністи зі своїм маґдебурским правом, зі своїми бурґермістрами та лавниками, а мандарини — то наші князі удільні, наша шляхта... Європейські settlement-и — то гній на ріллю китайську. А плід — то буде „Молодий Китай“...

II. Пекін.

Дня 22. цвітня виїхали ми з Тян-цин. До нас прилучили ся ще командант німецького воєнного судна капітан Zeue і його адютант лейтенант граф Zerpplin. Їхали они до Пекіна в своїй, німецькій справі.

Німецька торговля, як звістно, прибирає на Вєході все більші розміри, тому то там і стоїть завжди ескадра німецька для можливої охорони своїх інтересів. Si vis pacem para bellum... Хоть пушки воєнних суден не все стріляють, а оно все-таки добре, коли покажуть свої дула в яким там порті азійським. Чоловік-Європеєць почуває себе безпечнішим... А німецька ескадра там, на далекім вєході, цілком відрізана від свого Vater-

land-у і у всяких своїх потребах мусить обертати ся або до Англичан в Сінгапурі або в Гонконгі, або до Росії у Владивостоці.⁴⁾ Та не у всякий час можна Німцям спуститись на Англію, не у всякий час на Росію. Най сї чужі держави не дозволять у своїх портах брати угля або направити машину — що варта тогді ескадра? От в тій то справі, щоби виторгувати у Китайців для себе який пригожий порт, їхали сї німецькі офіцери до Пекіна.⁵⁾

В далекім Вєході всі Європейці між собою брати — звістно, коли личні або національні їх справи не увійдуть в колізію. Коли в Шан-гаю було в цьвітні сего року повстанє китайських кулїв против розпоряджень громадского європейского уряду, то всі Європейці станули як один муж для охорони європейських загрожених інтересів. На беріг вислали своїх узброєних матрозів Англичане, Американці, Французи, Росіяне і Австрійці. Хоть, правду кажучи, у Австрії там інтересів майже нїяких, також залага з австрійского крейзера „Пантер“ заняла своє місце на березі. Чому? Європа против Азії — біла раса против жовтої! Наш післанник запросив до „салон-кару“ німецьких післанників военных. О що-ж ходить? О розділенє Китая по кавалочкам... Біла раса против жовтої!

Шлях йшов по над рікою Пей-го. Американські інженери, що привикли проводити залізну дорогу по американських преріях, справили ся скоро з своїм ділом. Через сей терен, навіщуваний повенями, перевели они мости прегарні. Шлях ще в роботі, а поїзди вже ходять.

Последня стация перед Пекіном Кван-Цун. Залізний шлях ще не був проведений аж до са-

мого Пекіна. Оставало ся нам ще дві години або верхом або в телігах. Хто захопив коня або віслюка, пігнав на перед — я приїв ся з дром Ростгорном, першим секретарем нашого посольства у телігу.

Що се таке китайська теліга, тяжко дати понятти пересічному Европейцеві. Се з дощок збита будка на двох тяжких скриплячих колесах, запряжена в мула, з двома дшлями.

Доктор Ростгорн відступив мені почесне місце в середині теліги, а сам приїв ся коло візника на козлі. Дороги китайські — коли їх взагалі дорогами назвати можна — то одні вибої то з-права то з-ліва. Коли болото, то колеса застрягають по вісь у тім лишнім гною, коли-ж сухо, то порох тут знімаєсь страшенний. Теліга скрипить та бух з одного вибою у другий! Ноги мені затерили — бо сиджень підвешених тут нема, а треба сидіти *à la turca* — гузи набив я собі на голові та на плечах, а задуха в телізі, просто пропадай!

— Пустіть мене — кажу — із сего почесного місця... я вже радше піїду пішки.

— Проміняймо ся! Я вже старий Китаєць, привик до теліг, а ви сядьте на моє місце.

І сів я плече о плече з вонючим візником, а під коня так близько, що кінь і з мене хвостом мухи зганяв... та бодай обійшлось без нішої пригоди, остаточно можливої в порі годівлі коній зеленою нашою...

Шлях вів через рівнину Пей-го. Усюда знімав ся порох і покривав усяку найменчу зелень своєю сіро-бурою краскою. Тут то там виділо ся деревце, але его листе не зелене, а сіре від пороху. Тут то там знімали ся стіжковаті мо-

гилл ушпані з глини. Китайці не знають кладовищ, а кожний погребав ся серед свого поля. Села маденькі, нехарні. Китайці вибігали нам на зустріч подивити і почудовати ся „білими дядьками“. Смірд, нехар усеюда.

По дорозі стрітили ми каравану двогорбих верблюдів, а там дальше телігу з жовтим стягом.

— Се їде якийсь урядник. Жовтий стяг, то ознака офіційности.

Через розвалини в мурі вїхали ми в великанський терен.

— То цісарський парк звїриний...

Ніяких звїрів крім ворон, там не видати. Усеюда запусітїне. І мури в звалищах, і палата, колись золочена в давні времена, тепер в розвалинах. Старі дерева вже посохли і стави штучні заболотили ся. Тут то там видїли ся табуни манджурских коний або стада товстохвостих баранів.

І вздовж того муру ми їхали, їхали, телїга скрипіла, а я вже костий своїх не чув. Ні, досить з мене! Пійду пішки, щоби розправити ноги.

При дорозі повно фіялків. Зриваю собі цвітки, нюхаю. Що се? Фіялки не мають найменшого запаху!

— Се оно так — каже доктор Ростгори. — Тут в Китаю і рожі не пахнуть... Але от сїдайте в телїгу, бо скоро сонце зайде, запруть пекинські ворота і нам прийде ся почувати перед „раєм“....

Вїзник почав наганяти свого коняку. Відна моя головонько і бідні мої кости!

А „рай“ пекинський уже знимав ся перед нашими очима. Заходяче сонце освітіло своїми

*

лучами високі мури, котрими обведене ціле місто, і башні, що вносять ся над воротами, і верхні жовтих палат царських та святинь китайських.

Із „раю“ підніє ся запах! Ні, у Китаю не багато для очей, а тим більше для носа... А мене Господь і природа обдарували великим носом і делікатним нюхом!

Почала ся улица брукована широкими плитами. Тут то там в тім бруку бракувало плити. Теліга бух в яму, а я головою об телігу!

— А се шлях удержуваний в порядку та ще от недавно підправлений! Сими днями їде цар помолити ся в отсих святинях, то шлях поправлено!

Праворуч стоїть за високим муром святиня неба, а ліворуч святиня землі. Раз в рік їде тут богдыхан, проводить там два дні і дві ночі на молитві і відтак яко первосвященик і цар складає жертву небу і землі. В святини землі кладе він ще першу борозду золоченим плугом і пшеницю там засіває.

— Та як же цар може їхати сєю дорогою? — питаю.

— Вже заздалегідь виравляють ся до тої справи двірські слуги. В носилки кладуть миску з водою по сам край. Слуги мусять бігти з носилками і не-дай-Бог, коли вода вилле ся! Тоді ганьчуком его! Отже цар веїдає в носилки, за слони з усіх боків снують, ще по оба боки улиці ставлять високі рогожки, щоб не допустити Господі хто із підданих не глянув на его царську милость, або на відворіт, щоб і цар не бачив нічого, і так то в запертю спійшить він сповнити свій релігійний обовязок...

Крізь високі ворота в'їхали ми у місто в дільницю китайську. Кругом нас гамір, крик, клекіт. Товпа Китайців аж кишить. Серед болота, гною і нехари суетит нарід: і торгує, і продає, і кричить — чисте некло!

Тут таки на улиці розложений усякий крам, тут на улиці стоять ходячі кухні з усякими пахнучими китайськими ласощами, тут на улиці роблять Китайці свою туалету, голять голови і бороди, тут таки без усякого встиду і церемонії сповняють і свої тілесні потреби. Тут поздовж улиць стоять конані ями, де виливає ся хатна нехар, а з тих то гноївок черпають міські слуги, щоби поливати улиці, коли посуха і порох густий виїдає очі.

Вїхали ми на міст, що веде з дільниці китайскої у місто манджурске. На мості обнали нас жебраки. Богато вже я бачив на сьвітї і нещастя і біди, і хороб — я-ж дїкар! Але тут наошило ся на однім місці стілько нужди, стілько нещастя, стілько ран, стілько гною! Дантове некло!

Я мимоволї кинув між тих бідаків жменю мідяків.

— Що робите? — каже др. Ростгорн. — Тенер уже ми від них не відгонимо ся!

І справді, їх зойки „Лай! лай!“ (шановний добродію!) гнали мене як ті фурії. Один нещасний, що ему нога вже відгнила, повзав ся на рачках... Стиск був тут такий, що ми ледви пропхати ся могли. От він присовгав ся перед нас навколїшки, головою бє поклін в калюжу... „Лай! лай!“ Сего забути не можу!

Коли я вже онієли був у своїй комнаті в європейській готелі і скунав ся та біле переміншв і засїв до столу — не міг я того дня нічого їсти. „Лай! лай!“ переслідувало мене.

III. Товарне життя в Пекіні.

Як ви представляєте собі те?

Кожний Європейець уоружений від голови до ніг. В європейських посольствах повно жовнірів. Китайці тільки й чигають, щоб усіх „білих чортів“ вирізати, а коли покаже ся бідний Європейець на улицю, то з усіх боків кричать ему „Фан-це“ і в очи плюють...

Таке думають собі про Китай в Європі.

Може оно коли так було, а тепер оно інакше. Зелізна дорога привозить сюда Європейців та Американців не лишень для „бізнесу“, але і просто для потіхи. Ходимо собі по місті з наличками, мов-би у Відні або в Берліні, і торгуємо з Китайцями як з нашими жидами. Що на нас Китайці поки-що ззирають ся, нічо дивного. Най Китаець в своїм одязі та з своєю косою покаже ся на улиці в Європі — чи не будуть зирати ся на него? Ще й поліція треба буде, щоб охоронив бідного Китайця перед європейскою цікавою голотою...

В Пекіні є два порядні готелі — один держить Француз Monsieur Tallieu, а другий Німець Herr Imbeck. І склени європейські тут є, і клюб гарний з білярдом та рестораном і гарним садом з lawn-tennis та й іншими спортами.

Європейців, чи то післанників, чи в китайській службі, особливо при митовім уряді, буде

тут около 200 і дам буде тут яких 20. Місіонарів та їхніх жінок сюда не рахую, бо они по більшій частині живуть між собою і в т. зв. цивільнім товаристві рідко бувають. На Legations street здибаєте тут джентльменів у модних європейських строях або в різнородних sporting-dress, як би деінде в нашій любій Європі.

Найголовіший спорт тут кінський. Кожний молодий чоловік держить собі тут одного або двох верхівців. Кінські перегони — то справа тут так важна, що про неї пишуть у всіх газетах далекого Веходу. Оно-ж прецінь важно знати, чи на перегонах побідив кінь англійський чи німецький чи московський... Сам Чуні-лі-ямен (міністерство для справ заграничних) подарував срібний кубок для побідника в перегонах. Другий срібний кубок подарував „руській“ von Грот. Молоді аташе понеребирались в джокейські барви, дами в яєних літніх строях. І bookmaker і totalisateur, і сміхи і хохоти, веселість і радість. І Китайців тьма тьменна була на європейських перегонах. А між європейскою елітою син звітного Лі і молодий маркіз Цені. А по перегонах dinner з шампанським, з тоастами і т. і.

Дня 29. цвітня grand concert de Mr. Henry Merck ex-professeur au Conservatoire, даний в російськім посольстві. Мужчини у фраках, жіноцтво в декольте. Просто надай на коліна перед чарамі жіночими, коли ти моряк та волочив ся довгий час по чорних землях а білого жіночого лица на лік не бачив.

Відтак знов dinner у Sir Robert-a Hart-a... Чули про него? Се перший чоловік на Веході.

Почав з нічого, був собі маленьким урядником в англійськім посольстві. Коли опісля

в 1860-их роках Китаїців побіла спільна армія англійсько-французька і Китаїці мусіли заплатити велике відшкодоване а у них гроший не було, то підняв ся тогді пан — а ще не сер — Гарт сего тяжкого діла. Він завів європейську контролю над китайськими митами, всюда поставив урядників Європейців — і стало ся чудо невидане. Не тільки, що всю контрибуцію заплачено, і то скоро заплачено, але ще й каса державна — царський двір в Пекіні, котрий від своїх намістників, що в ріжних провінціях завідували митом, не видів ніколи зломаного шельюга, дістав і дістає від того часу суми величезні. Урядники-Європейці плачені знаменито. Кілько платні збирає сер Гарт, сего ніхто не знає.

Сер Роберт Гарт завів маяки по берегах китайського моря, він завів першу державну пошту у Китаю. У него на услугах тисячі урядників, сотки лодок, парових суден, канон. А всім тим завідує він без ніякої одвічальности. Приймає, відправляє, переміщує урядників по своїй волі; він заключає митові договори з чужими державами, він деспот, але такий, що его благословлять підвладні его, а цар китайський має до него безграничне довіре. Сер Гарт заложив у Пекіні перший інститут, в котрім молоді Китаїці учать ся чужоземних язиків, щоби вступати в дипломатичну службу.

Старушок він тепер. Від коли він в китайській службі, усе збирає ся взяти відпустку, щоб віддихнути в Європі якийсь час. Але сего часу він ще до тепер не найшов за протяг своїх більше як трицять літ служби. Він вічно зайнятий — як не своїм ділом, то музикою. У него, в прегарнім домі в Пекіні, концертує одинока європей-

ска муштрована музика з Китаїців. Кажуть, що він сам в ряди-годи управляє нею. А так дивитись на него, говорити з тим чоловіком — то такий він собі звичайний, простий... По смерті Sir Porkes-а предкладав ему уряд англійській становиско велико-британського посла. „Ні, сего не зроблю! — відказав він. — Моїй рідній землі служу я і на сїм становиску, а коли-б я був післанником офіціальним, то могли би вийти колїзії з урядом китайським, котрому я служив так довгий час. А оно було би погано і невдячно з моєї сторони“. Королева зробила его баронетом і ордерів та титулів понадавала ему. Се перший чоловік в Китаю.

Або знов Monsieur Gérard, ministre de la République française? Маленький, рухливий Француз. Кілько то крові напсував він Англїчанам, як після китайсько-япанської війни предложив він свої услуги урядови китайському, коли то Россія ви торгувала для себе манджурску лінійю а Франція поправила свої тонкінські границі.

Лїтом вибирає ся усе європейське товариство на село у сусїдні гори. В Пекїні не видержиш через спеку і страшенний порох.

Баронова Heuking, жінка німецького післанника переселила ся уже на вілло в китайську церкву Пі си-се і запросила нас до себе на обїд.

Одного гарного поранку вибралось нас шість чоловіка верхом із порохних мурів Пекїна. Наші конї герцювали.

По дорозї видїє ся у лісках киприсових тут то там висока 10-поверхова китайська пагода, що як високий обелїск знімає ся до неба. Тут то там білїє ся мавзолей або капличка, збудована дїтьми на „вічну память“ своїм родичам.

Місточко Гай Тіен. Тут видніють ся розвалини літньої царської палати. Все в руїнах. Сполучена армія англійсько-французька збомбардувала все, і розказують, що не то генерали а і кождий вояк забрав з собою стілько добичи в золоті і шовках, кілька міг удвигати. Найкрасчі і найдорогоцінніші речі післали генерали Наполеонові III. і королевій Вікторії, а між ними скинтр і шаблю царів китайських.

Дальше йде місточко Ву-су-шан. Там на горбочку видіє ся літний дворець вдови-царщиї. Перед двірцем, обведеним муром, два з бронзу вилиті стилізовані льви — ознака офіціальности. Та тільки ми звернули тудя свої конї, а вже проти нас вибігли заспані товсті євнухи. „Мепо!“ мепо!“ проч! Прогнали нас. Ми обїхали кругом і бачили, що можна було бачити — жовті дахи з поливаної цегли, тут то там на горбочку яку альтану або конули пагод. А серед площі і на улицях носили з усякими великими і менчими мандаринськими чинами з різнобарвними гузиками на капелюхах, з хвостами кінськими, се-б-то ознакою генеральською, і з павяними перами. Сими днями мав до царщиї-матери загостити сам цар-богдихан. По дорозі так і товпили ся манджурскі їзди з луками і колчанами на плечах. І піхотна сторожа там була з заржавілими шаблюками без похвів і з перевязаними мотузком самоналами. Таких самоналів у нас вже не видати, хиба в музеях записані они під назвою „arquebuse“. Один чоловік ледво двигає сего Manlicher-а на плечах, а до вистрілу мусть опшрати дуло на плече попереднього — та й то, кажуть небезпечно...

Ми пігнали рижовими зеленими полями. Китайські мужики, що були на полях, здоровилися з нами і питали, звідки ми і куди. Сонце почало припикати на добре. В дали білілися мармурні мури сьвятині Піен-есе, а поруч зеленів царський величезний сад, обведений муром, з високою блискучою зеленою пагодою і жовтим царським літнім дворцем.

Сьогодні якесь китайське сьвято. По дорозі здибаємо сьвяточно одягнених богомольців а між ними найбільше жінок. Дівчата розмальовані на біло і рожево, як ті ляльки порцелянові, тушляють на скарловатілих ніжках і прохолоджують ся вахлярами. Дітвора здорова, повнолиця, з маленькими пятама або шістьма кісточками, що їм сторчать на голові як ті ріжки у мортників, біжить за нами, сьміє ся з нас або і радує ся нами.

В селі Пі-ен-есе віддали ми свої коні нашим китайським мафу, т. е. конюшим, що прибули сюда разом з нами, і знялись ми по ступенях в гору до церкви.

На порозі привітав нас товмач німецького посольства. Обмившиє та очистивши ся від пороху, з'явилиє ми в сальонах баранової Гейкінг'.

Се був один цілий відділ для себе. Два подвіря, і дерева тут зелені і потічок журчав і золоті рибки плюскали ся в баснах. Сальони своєї устроїла пані Гейкінг з добіриим смаком: коври індійські, шовки китайські, образи япаньські.

Стіл був заставлений білесенькою скатерткою, а на ній кришталева посуда. Китайці-слуги звивали ся своєю тихою ходою в фільцових підшвах і міняли нам тарілку за тарілкою. Обід

європейській і вина європейські. Пані була так любязна, що перед кожним із своїх гостей поставила карту з мені, а на тих картах вималювала власноручно види із сьвятині Пі-єн-сєє. Чорну каву вишили ми під верандою — і цигара собі закурили. Огорнуло нас чувство такого щастя і вдоволення, що хоть цілий сьвіт обнимай.

— Чи ви не боїтеся тут сама одна європейська жінка жити серед сих Китайців? — питаю паню Гейкінґ.

— Чого бояти ся? О. ігумен дуже ласкавий для мене. Що день приходить до мене звідуватись про здоровля і слідить дуже шильно за моїми акварелями. Він страх як радує ся, коли пізнає, що якийсь сюжет в моїх карточках взятий з околиці Пі-єн-сєє. А от мое мені возьміть собі на памятку...

— Спасибі!

Незадовго прийшов і сам о. ігумен. Старушок чистенький, одягнений в жовту сутанну, з виголоною чисто бородою і головою, в руках вахляр і рожанець. Виглядав як милий ксьондз католицький... Привитав він нас щиро і предложив нам свої услуги, коли захочем оглянути сьвятиню.

Се не одна сьвятиня, а яких двацять. Терасами знимають ся під верх зеленого горбка, а на самім шпилю прегарна будійська даґоба, з котрої розстелює ся вид на цілу рівнину Пей-го. Там в дали старинна столиця „царства небесного“. Голос звона звав богомольців на молитву.

Один будинок тут красчий від другого. Усе з мarmору і різьблене.

В одній сьвятині сидить на троні золочений превеликий Будда, і, усміхаючись добродушно,

десницею благословить правовірних. В другій якись дві жорстокі прояви. Се боги війни! — поясняє товмач. Там знов у одній сьвятини більше як 500 золочених Буддів в різних видах і в різних поставах. То всі до сьогодні з'явивши ся вчоловічення великого сьвятця.

В одній церкві представлені ад, чистилище і некло. Я виражаюсь термінологією християнською, бо інакше й не можу. Дивлячись на ті муки грішників, я мимоволі нагадав собі деякі образи з наших церковів сільських. Ось чортяка — він тут представлений білим — веде на мотузку грішника і тягне его на скалу, з котрої вже покидано велику товпу у дебри і вертепи. Їх ноги, руки, голови так і сторчать на шилях у дебрах. Там котел, а в кітлі жарять ся грішні душі. Якогось сараку грішника повісили за ноги і насн з него дуть; инчого розшиловують, а инчого четвертують. І жінкам-блудницям кара есть, і дітям, що родичів не шанують. Усе те вирізьблене з дерева і виконане так жорстоко, що чоловікови аж мороз переходить по спині.

О. ігумен і клирики були для нас дуже любязні і сьміяли ся з нас. Дітвора, хлопці і дівчата так і сунулись лавою за нами. Щоб і не без того — там над потічком, що журчав у тїни кшарисів, сидїла собі нарочка — молодий Китаець і розмальована Китайка. Розмовляли они відай не про дуже сьвяті річи, але безпечно для них обоїх дуже цікаві, бо коли ми приходили, они ледви звели очи на нас чужинців. Звістно, они мали свої очи для себе!

В Пекінї всі європейські посольства так і розривали нас між себе — але що найкрасше, що було найліпше, то розкажү тепер на конєць.

Пані Корсакова в російському посольстві співала українські пісні, що аж серце радувалось.

— Вже годі! — кажу — перестаньте, бо не видержу і всіх вас тут розіллую з радості.

Тут у Пекіні я не раз забував, що я між Китайцями, і здавалось мені, що я дома, ще і як дома!

IV. Христос воскрес!

(13 (25) квітня 1897.)

О півночі дзвони задзвонили, моздрі загрімліли...

З усіх боків Пекіна зближають ся лямпіони — се спішать вірні до церкви.

У головних воріт російського посольства стоїть козак в парадній формі.

Ворота відчиняють ся.

Цілий парк палахкотить від лямпіонів порозвіщуваних на деревах. Наоколо церкви горять костри, ракети палахкотять у воздухах. А з дзвіниці, збудованої на лад китайський, дзвони усе гудять і гудять.

Козаки разносять свічки і дають кожному в руку.

Всі мужчини — хто в парадних уніформах а хто у фраках, усі пані в яєних строях.

Перед входовими воротами церкви архимандрит в рясі, а за ним Китаїць в червоних кафтанах з косами на плечах.

Христос воскрес!

Входові ворота відчиняють ся на розтяж. За архимандритом вступаємо в церкву. А церква освітлена як у день.

„Смертію смерть поправъ и сущимъ во гробѣхъ животь даровавъ“ — озвались дяки.

Мене щось в горлі стиснуло. Як давно вже я сего не чув! Кілько то років минуло!

Нагадались мені дѣта хлопячі, церковця наша сїльська в далекій Гуцульщині, брати, сестри і батько, що сам службу Божу править, і дяк Ілько, і наш паламар старий — і всі они, що з пасками розложили ся круг церкви. Мені в очех щось заблимало...

Вийшов архимандрит із царских врат, в руках у него Євангеліє. По обох боках стоять два секретарі посольства і держать ікони. Всі йдуть по порядку, по чинам, прикладатись до св. Євангелія.

І я вийшов — і признаюсь, що я, старий волоцюга, що тільки пород людских на свѣті бачив і тільки вір на свѣті бачив, і сам в своїй душі таки Тома невірний — вийшов, перехрестив ся три рази і щирим серцем приложив ся до св. Євангелія.

У церкві були всі між собою знакомі, лиш я був там чужий. А коли я вернув від царских врат — обступили мене всі.

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

Запросили розговітись.

І от розговів ся я в російскім посольстві в Пекіні року Божого 1897 дня 13 (25) цвѣтня — як се мені від років хлопячих не дучало ся.

... ..
— Що се — питаю — у вас у церкві за дяки китайскі?

Се не Китайці, а „русскіє“! — відказують.

Які-ж русскі, коли у них очі скісні та коси теліпають ся на плечях?

— Се козаки Албазинці. Ото як козаки заняли Сибір, то вибралась одна вольна ватага і заложила собі на Амурі місточко Албазин. Се була територія китайська, от і післав богдыхан Кван-Сі своє військо воювати Албазинців. Борились они кренко і кілька раз прогнали Китайців з кровавими головами. А таки в році 1689. Китайці заняли їхню станицю. Цар Кван-Сі предложив Албазинцям переселити ся в Пекін і стати его тілохранителями. Туї під Пекіном відвів їм багато землі і вольности надавав. От і зібрались Албазинці, двіста люда, та й свого сьвященника взяли з собою, і ікону сьв. Николоя, що ще й тепер стоїть в церкві, взяли і переселили ся. А що они були парубки, то цар дав їм Китайки за жінки. Так і вийшла теперішня раса. Они все зовуть себе „русскими“ козаками-Албазинцями, дарма що вже бесіду свою потеряли і кафтани китайскі прийняли та коси собі запустили. Ще й дотепер они уважають ся найліпшим війском китайским. В последню війну англійско-французско-китайску богдыхан публично похвалив Албазинців та й нові ще вольности їм надавав. І за віру православну ніколи їх не переслідували, як се діяло ся з католиками та инчими християнами. Албазинці і їх сьвященники — то були перші європейскі так сказати-би післанники при дворі китайскім. Від того часу і є зносини між Россією а Китаєм...

До мене підійшов похристосуватись один госнодин в еполетах, в повній російській формі, увесь в хрестах, а з лиця чистий Китаєць, або Япанець, або який инчий Монгол.

— Чи се також „русскій“? — питаю свого сусіда.

— Непремінно рускій! — відказує той. — Він походить з Бурятів,⁶⁾ а вже цілком обрусів. Глядїть, он там его дочка!

Дивлюсь — гарна собі дівчина, на вид як наші Мадярки... Бурят сей жонатїй з „руською“.

— Бував я — кажу — багато в англійських колонїях, а там цілком інакше поводять ся з іпородцями чи з „native-ами“, як они їх називають. Native не приймає ся в англійське товариство а halfcast (мішанець) уважає ся за щось так низьке, що ніякий gentleman не буде уважати его за рівню, поводити ся з ним за пан-брат...

— Ні, в Росїї інакше. Ми всякі раси втягаємо в себе. У нас „русскій“ кождий, коли тільки говорити знає по руски, а особливо коли він на офіційальнім урядовім становиську, нехай у него буде лице жовте а очи хоч як скісні. Тим то і наша колонїзація виходить тривкіїша ніж англійська. Наша „русская“ державна раса поки-що ще не готова; она донерва укладає ся...

Я похристосував ся з „русским“ із Бурятів, з „русским“ із Німців, з „русским“ із Шведів і з „русским“ із „хохлов“...

Христос воскрес!

V. Христїянські місії в Китаю.

Приходжу до католицького костела Пейтан в Пекїні. Костел прекрасний. Над входовими воротами стоїть виписано в китайських знаках „Кінг-Тїен“ — значить „Слава во вышнихъ Богу!“

При престолі правила ся служба Божа. Усі євѣнциники з бородами і косами на плечах. Се Французи принадлежні до ордену Лазаристів. При службі Божій у них на голові замість бірету шапочка китайського крою, як взагалі і ризи церковні принаровлені до китайського смаку. В лавках повно католицьких Китайців; они співали по латині літанії.

По службі Божій прийняв мене патер Лазарист дуже ласкаво і обводив по цілм заведеню. А заведене се великолїсне. Бібліотека у них великанська і друкарня своя з черенками китайськими, манджурськими і латинськими. Лазаристи видали великий словар латинсько-китайський та й у се, що потрібно для пропаганди католицької віри в Китаю, печатає ся в Пейтані. Тут вийшла сего року у французкій мові тѣвета книга патра Faviera, обнимаюча історію Китая з особливим поглядом на розширене християнства.

Бачив я китайських хлопців при роботі в друкарні. Друкували ся якісь літанії з нотами; під нотами слова латинські і транскрипція в знаках китайських.

— Отсе — каже мені патер, що мене обводив — найбільша трудність підняти до слів латинських відповідну китайську транскрипцію. Возьмім н. пр. „ога про повіс“. Поминувши вже те, що китайський язык не знає звука „г“, і его всюда треба замінити звуком „л“, а заходить ще инча велика трудність. Знак на „о“ в китайськїм письмі виражає приміром „воду“, знак на „га“ виражає „пса“, так от зрозумієте, як то тяжко виписати по китайськи „ога про повіс“, щоб не вийшла яка кумедна нісенітниця. Букв у китайськїм письмі нема, а єсть знаки на повні понятя

і таких знаків єсть сорок тисяч. Нашою латинською фонетикою виразити китайські слова таки не можна, бо китайський язык односильбний, а значіне слова, зависить від наголосу, від місця, аке оно займає в реченю, і т. д. До латинських букв в китайсьім язичі треба би примістити тільки значків і ще може й ноти, що оно просто неможливо. Для китайського языка можна уживати лишень китайських букв, а знов для чужих слів уживати китайських знаків, то вже така трудність, що єї тяжко одоліти.

Патер Лазарет казав мені, що Хінців-католиків буде до пів міліона. Завідує ними 31 вікаріятів а з тих: 17 французьких, 9 італійських, 2 іспанські, 2 бельгійські, 1 німецький. Усіх католицьких місіонарів у Хінах є до 600. Крім того є ще всякі місії протестантські, найбільше англійські і американські, та місія православна російська. Хінців-протестантів єсть більше у прибережних містах і буде їх до 50 тисяч. Російська місія в Китаю пролаґандою не займає ся.

Християнство в Китаю дуже вже давне. Першими проповідниками були Несторіяниці із Сирії в VII-ім віці по Христі. За панованя Джингіханекого роду в віках XIII і XIV-ім були між царями деякі християнської віри, як стоїть в китайських літописях. Особливо жінки царів монгольських із королівських родів вірменських або візантійських Палеолоґів значать ся щирими християнками, що своїх мужів наvertsали на віру християнську.

В перші зносини з Римом увійшли Китайці в XIII-ім віці. Як та лавіна зсунулась орда монгольська зі своїх степів у середній Азії і розлила ся на всхід та на захід. В Пекіні, котрий звав ся

тогді Камбалик, заложила династія Джингісханів свою головну квартиру, а з-відтіль йшла орда на добуху цілого світа. Китай уже був підбитий, до Янапа вислали они свою флоту, Персію завоювали в роках 1220—24, в 1237 році загопи їх зайшли аж до Новгороду, 1240 року поконали велике князівство кївське, а їх загопи заходили аж до Шлеска та Морави і до Угорщини 1242. року. Огнем і мечем нищили Татари всюда, де стрітили опір, а оставляли деяку самоуправу тим народам, що їм піддались добровільно. Великі князі московські мусїли йти до Каракорум просити у хана потвердження на свою великокняжу гідність. А та великанська, одинока в світі держава — до котрої не дасть ся що-до обему землі прирівнати ні римська імперія ні царство Александра Великого -- управлялась із Пекїна, де на ханськїм престолї сидїв потомок Джингісхана. Гонїї розїздили з приказами по веїм вітрам і заводили ся наперед военні а відтак і торговельні шляхи, що лучили Азію з Европою. В Каракорум, в Самаркандї, в Пекїні стояли полки, котрих зложили собі хани з підбитих народів. Під роком 1330-им пише ся в китайських літописях, що хан Вен-цунг заложив собі гвардію з „русских“ і відвів їм землі та вольности на північ від Пекїна.

Европа перестрашилась.

Папа Інокентій IV. скликав конциль до Ліону, щоби придумати способи, як ратувати народи християнські перед наступаючою загрозою. В Европі вже думали, що світ кінчить ся, що антихрист уже появил ся на землі.

І піїшли післанники від папи римського до хана монгольського — Італїянець Пляно Карпїні

а відтак за кілька літ Голяндець Рубруквіс (Wilhelm Ruysbroeck). Пішли они через Україну, через велике князівство московське, і дійшли до Каракорум. Хан Мангучу прийняв їх і жіноці своїй, цариці представив.

Дуже цікава з сеї подорожи реляція, яку списав Рубруквіс до папи, перенечатана в книзі патра Favier. Кілько він натернів ся голоду і холоду, доки зайшов до Каракорум. Хан Мангучу казав дати ему великоліній шати татарські, заки з'явиться ся перед его лицем. Але монах відказав ся від того, бо він бідний слуга Христовий, а не який знатний пан. Опісля хан приказав ему зробити перед своїм обличчям „котау“ т. є. чолобите. А бідний монах укляк, але — як сам каже в своїм справозданю — заким укляк, почав молитись до Господа Бога — „бо мені (писав) лишень перед Божим маєстатом можна бити поклони і унизитись“. Із сею *reservatio mentalis* поклонив ся він чолом маєстатови хана.

— Скажи твому папі римському — мовив ему хан — і всім царям західним перекажи, нехай чим скорше піддадуть ся під високу руку хана монгольського. Що-до віри то скажи їм, що і ми віримо в одного Господа Бога та хвалимо его щирим серцем. А як Бог дав на руках більше пальців, так і народам призначив різні шляхи, якими їм ходити. Вам своя віра, а нам наша.

І відпустив его.

В 1252. році заложив папа „*Societas fratrum peregrinantium propter Christum*“ і з того часу почали ся близькі зносини між Китаєм а Римом. Францисканець Monte-Corvino жив довго в Пе-

кіні і був папою Климентієм V-им поставлений архієпископом китайським.

Богдихани і уряд китайський сприяли місіонерам, християнські церкви множились по цілій величезній китайській державі. В Пекіні було в XVI-ім віці сім католицьких церковей.

Почало ся повстанє Китайців проти династії монгольскої і скінчилося вигнанням єї 1368. року. З династією пропало і християнство, і сліду не осталось.

Аж з кінцем XVI-го століття з'явили ся знов в Китаю висланики Риму в особах Єзуїтів Michele Ruggiero і Matteo Ricci. По довгих клопотах і короводах удалось їм прийти до Пекіна. Там з'єднали они собі симпатію у високих чиновників і навіть у богдихана. То були учені люде. Они то і їх наслідники завели обсерваторію астрономічну в Пекіні, що й тепер ще стоїть, поправили календар хінський, зняли карту з цілої держави. В математиці і фізиці і в инчих світських науках були они справні і сам богдихан любив слухати їх і диспутувати з ними. Єзуїтів шанували Китайці яко людей учених і честних.

До пропаганди нової віри брались Єзуїти дуже обережно. Шануючи звичаї китайські, они дозволили в своїх ново-заложенних громадах почитати першого учителя Китайців Конфуція і почитати умерших предків. Они були тої думки, що коли віра християнська приняла в свої звичаї тільки стародавніх римських і германських звичаїв, то чому-ж їй не бути ліберальною для обичаїв китайських? А почитанє предків — то єсть і єсть моральних догм китайських. Кожда родина китайська має в своїй хаті престол а на нїм виписані імена усопших предків, котрим у

певний день в році жертви приносять і поминають. Їх. Єзуїти взяли сей обряд в устав нової китайської церкви. Они поодягали ся в китайські шати, запустили собі коси і, як кажуть, друкували книжки, де святі християнські або і отці біблійні представлені були в кісках і зі скісними очима. Християнство почало дуже ширитись, а Єзуїти зазнавали в Китаю пошанівку, якого не мали ніякі чужинці ні в перед ні опісля. Коли патер Ріссі помер, то богдыхан казав устроїти ему похорон на кошті державний і свого заступника післав за домовиною та й за власні гроші поставив ему надгробний камінь мармуровий, котрий ще й тепер видно на т. зв. португальськім кладовищі в Пекіні. Цар Шун-хі так полюбив Єзуїта Шаль, Німця з Кольонії, котрий служив у Пекіні директором астрономічної обсерваторії, що по его смерті дав не тільки ему, але і трем генераціям усоншим із его родини титул дворян першої класи — честь, яка у Китайців значить дуже много. Все йшло як найліпше і Єзуїти писали до Риму, що час уже недалекий, а цілий Китай стане християнським.

Та не так склалось як гадалось. До місіонерів Єзуїтів прилучились Домініканці а опісля Лазаристи. Они почали винувати Єзуїтів в тім, що Єзуїти занадто поблажливі в справах віри — дозволяють на поганський культ предків та на почитане Конфуція. Почали ся спори і диспути. Не могли погодитись навіть на слово „Бог“. Єзуїти прийняли на те поєяте вираз „Тіен“, що значить рівночасно „небо“ — Домініканці спротивились тому. І пійшла распря в новій громадї. Удались по рішене до Риму. Інокентій X. рішив по думці Домініканців в 1645. р., Александер VII.

по думці Єзуїтів 1656. р., а Інокентій XI. знов по думці Домініканців... Справа догматична тяглась довго. Вкінці покликано і самого богдыхана Кансі, щоби він рішив справу для своєї держави. Богдыхан в році 1699. виказав ся так, що мовляв — папа най розкаже у себе в Європі, а для християн підданих богдыхана буде ієновідуватись віра християньска з обичаями китайськими. І сталося диво, що хоч релігія християньска між головними заповідями голосить „пануй твоїх родичів, щоби тобі добре діялось на землі“, папа Бенедикт XIV. в буллі „Ex quo singulari“ рішив, що новаторства Єзуїтів є каригідні, а кожний християнин підпадає екзєкомуніції, коли-би проповідував в инчїм дусї.

До справи релігійної прилучилась і політика. Протекторами християньських місій уважали ся з початку Португальці, відтак Іспанці, а коли і Франція дійшла до сили і могутости за Людовіків, то і она взяла місії під свій покров. Не було згоди між сими католицькими державами, не було згоди і між місіонерами. Місіонери різних націй робили в Китаю політику в користь своїх держав і мішали ся в справи китайські.

Архієпископи і місіонери почали накидуватись на судіїв у своїх ново-заложених християньско-китайських громадах і противились нераз розпорядженням урядів китайських. Писателї китайські — т. є. ті, що перейшли всі школи китайські і дістали титули „докторів“, а з них відтак вибирають ся всі урядники — вже з давендавна були неприхильні чужоземцям. А тут чужоземці почали поводитись гордовито та ще й мішались в державні справи китайські... Між неосвіченим народом пішли слухи, що місіонери

викрадають діти, а відтак мордують, очі їм вибирають і з того роблять усякі ворожбитства... Почались переслідування християн Китайців і переслідування місіонерів — та й досі не перестали. Послідня різня була в Тянь-цзині 1870-го року.

Як мені говорив один чоловік, стоячий близько до місіонерського діла, але сам не місіонер — християнство робить там дуже малі поступки. До християнської віри приступають лише люде з найнищих верств суспільности і то лиш тогді, коли їм яка лична користь з того виходить. Із китайських писателів не наведено ще ні одного.

Священик др. Едкіне мав на конгресі місіонерів 1890. року реферат про антихристиянську літературу китайську. Один китайський автор не хоче признавати Вознесенія Господнього, уважаючи его просто неможливим, бо — каже — воздух чим висче, все стає рідшим. Другий не може поняти біблійної космогонії, мов-би сонце і місяць і зьвізди були сотворені лиш за-для землі, і каже, що космогонія буддійська далеко лїпша. А всі вже разом не можуть помістити в своїх головах догми про вчоловічене Боже і непорочне зачатє. Впрочім взагалі всі Китайці в справах релігійних дуже індеферентні.

Той сам Евронсець виразив ся: Шкода — каже — кожного шельога, що йде на справу місіонарську до Китая. А гроший йде сюда від щирих і віруючих людий з Европи та Америки міліони. Шкода й заходу тих нераз із посвяченем гідним лїпшого діла працюючих місіонерів...

VI. До стіни китайської і могил царів китайських.

Сю прогульку устроїв нам англійський аташе Mr. Ottewill. Він відступив нам свого кухаря, і свого китайського „бой“ нам дав, й сам нам товаришив. Він, веселий Шотляндець, був нам милим й щирим товаришем. І по китайськи він говорив плавню, і помисли мав, що ми зі сьміху не виходили. Ся тридневна прогулька остане ся нам на завжди в пам'яті, а сей милий та веселий Шотляндець, з своєю вічною люлькою-носогрійкою в зубах, був-просто неоцінний.

Наш провіант і наші гроші вислали ми наперед в китайських телеґрах. Гроші в Китаю річ дуже утяжлива. Мекенканські долари треба було проміняти на китайські каші, а за один долар дістає ся цілий вінок мідяків, що важить найменче півтора кілоґрама. Наше товариство складало ся із сімох Европейців і п'ятох слуг, тож можна собі представити, що наша каса ледви помістила ся в однім возї, і три запряжені конї мали що тягнути, а ще по китайських шляхах...

Ми вирушили о 6-ій рано із стін Пекіна і дуже урадувались, коли полишили за собою сей падол пороху і смроду. Шлях йшов по рівнинї Пей-го — шлях, як усюда в Китаю, з вибоями, а мости, хоть марморні, в розвалнах.

На обід заїхали ми до гостинниці у місточку Ша-го. Тут показало ся зараз, чого може доказати китайський „бой“ і китайський кухар. Стіл був уже заставлений білою скатерткою а на столї стояла посуда. Ледви ми обмилнєсь, а „бой“ уже поставив нам обід. Я просто єчудував ся. Се був dinner, якого не повстидав би ся поста-

вити який-небудь джентлемен своїм гостям. Для перекуски перед обідом був там кавяр московський, було масло голландське, були ковбаси не знаю вже які. А за обідом м'ясива гарні китаїські, ярини французькі, plum pudding англійські і овочі каліфорнійські, пиво баварське а вина ренські. Чого душа забагне!... І так оно було всюди, на всякій стації — а на нічліг постелі наші були вже готові і вода тепла приставлена, щоби обмити ся з пороху. Китаїський „бой“ — то річ неонінена. Нам не хибувало нічого, а коли подумати, що ціла ся триднівна виправа з кіньми, з віслюками, з підводами, з „компа“, т. е. з усім і вся коштувала кожного з нас не більше як до 20 зр., то просто годї дати віру.

Мужики китаїські, що були при роботі по полях, здоровили ся з нами і розпитували, куда ми і з-відки. Лиш декуда крикнув за нами який урвитель „Фан-квай-це!“ — білий чорт — або „дядьками“ прозвав нас по китаїськи. Але сї титули не обходились їм добре. Mr. Ottevilл зараз зіскакував з коня і коли дохонив такого урвителя, таки добре его потермосив.

— Они псубрати Китаїці кленуть ся — каже — по матери і до десятого або двацятого колїна, до пра-пра-прабабки доходять. Та й їх „дядько“, яким они за нами кличуть, відносить ся таки до матери...

Руками і ногами обробляв Mr. Ottewill такого „псубрата“, а инчі Китаїці нераз стояли кругом та здавалось так і говорили: Добре ему так! нехай не лає ся!

Ось місточко Нан-кау над гарним чистеньким гірським потічком. Сюда ми заїхали о 7-ій годинї вечером. Злазити із сїдла приходилось.

тяжко — ми моряки до коній не привикли — та й на кріслах ми місця собі не находили, бо біфетски дуже вже натовкнеш через десятигодинну їзду верхом. А все-таки гумор у нас був добрий, а анестит ще лїпший.

Під вечір приїхало до сего самого заїзду американське товариство: Mr. Washburn, general, — у Американців уже кождий, що їздить по світі для своєї потїхи, як не який general, то конечно colonel — зі своєю жінкою і дочкою та ще один молодий, гарний чоловік. Обое молоді видко дуже любили ся, а чи-ж не ориґінально оно і не чисто по американськи — сказати се вічне слово „люблю тебе“ при китайській стїні — при людскім творі, що вже перетревав столїтя!... З Американцями ми познайомили ся. Европеїска раса серед моря китайского — то брати собі...

В Нан-кау перемїняли ми коні на мули та віслюки, і раннім ранком рушили в прогалину нанкавску. Сонце ледви знимало ся, на дворі стояв холод і якась така дивна радість в природі і в серци... Погоничі віслюків затягнули китайських пісень. Що се за пісні, яка в них мелодія, сего пересїчний Европеєць не збагне. Своїми дивними голосами, що нераз звучали як вите скажених вовків або пів, що виють до місяця, виражали погоничі свою радість. Они радувались і ми були веселі.

По дорозі здибали ми каравану верблюдіз з усяким добром, а на них Татарів в кленанях або соболевих шапках, і Татарок із срібним намистом на грудях та з гузиками в косах.

— *Salve Domine!* — озвав ся до нас один із каравани.

Salve! — відказую.

— Unde es?

— Ex Austria!... А що ти за один? — питаю — що по латині до мене говориш?

— Catholicus ex Mongolia sum.

Зібрав я усе своє знанє латинського язика, яке мені ще остало ся в голові з гімназії — і Dominus vobiscum я ему наторочив, і Pax vobis, щоб не дати покоїати ся мому монгольському римлянишови. І довідав ся я, що він вихований в католицькій місії в Монголії, що жонатий, має діти, що служить за провідника каравани та що тенер їде у Пекін. Знов же о мені довідав ся він, що я приїхав до Китаю per navem, а до Пекіна cargo ferreo, на що дістав я відповідь, що carri ferrei celerissimi sunt, а коли їх проведуть дальше, то ex caravanis nulla erit...

В Китаю а особливо в Монголії учать католицькі місіонери лише латинського язика. Кажуть, що оно ліпше для католицької віри, бо коли такий несефіт вивчить ся живої бесіди, англійської або французької, то зараз їде до портових міст хліба шукати — там знакомить ся з Европейцями иншого покрою як місіонери — і ново-зацелене християнство пропало...

Шлях каменистий веде над гірським потічком і зникає ся усе в гору. Гори нагі, без ліса, лише тут то там видніє ся якесь скарловатіле деревце. При дорозі хати з каменя без вапна — маленькі заїзди для подорожних, де продають воду для віслюків та верблюдів і китайські ласонці для подорожних. На улиці бють ся хлопці о кінські та осличі лайна — се гній на поле або топливо на зиму... Здибаємо людин, котрі і таким промислом займають ся, що збирають, віднадки вер-

блюжкої шерсти, які лишають ся на улиці за караванами. Всеюда видко нужду, бідноту і нехар.

На скалистім горбочку стоїть капиця. По сходах зиялись ми туда. Тут золочений Будда усміхаєся, а перед ним миска, а в ній кілька мідяків. І я доложив кілька своїх. І Богови свічка, і чортови огарок... І Будді можна... Се-ж був перший мислитель та мораліст на світі і его науці послідує нині більше людей в світі, аніж Ієусови Христови з усякими сектами і всякими толкованями Єго високої науки.

А на стїнах сеї капички повишшевані імена подорожників, а найбільше назвиц російських. Князь Мірекий, Боровский, Соловев і т. д., і т. д. — члени якоїсь там „научної“ експедиції. Звістно, що експедиції се „научні“, але з козаками для охорони... Треба-ж розелідити терен, куда прийдець ся може незадовго йти або русским полкам, або русекій залізній дорозі із Кульджі⁷⁾ до Пекіна...

От і місточко Чі-юнг-кван. Ціле обведене муром, а ворота з мармору різьблені в високім релефі. Будди, слоні, змії китайського гербу державного. Все в розвалинах.

Видіте славна стїна китайська — як та величезна гадюка весь она по глубоченних пронастях і по верхах сягаючих під небеса. Кілько то людскої роботи потратилось на сї мури! В китайських літописях пише ся, що чотириста тисяч людей погбло при сій роботі. А тих стїн рівнобіжних до себе еть дві: одна середна, котру ось тут видно, а друга коло Калгана, і обі тягнуть ся рівнобіжно до моря.

По китайски зове ся сеся стїна ван-лічанг-ченг і значить, що она тягне ся 10.000 лі, менче-більше 2500 кілометрів, а збудована она в 214. р.

перед Христом. Хтось раз сказав, що коли-б який чоловік станув на місяці і зглянув з-відтам на землю, то нічого би не бачив — ані пірамід египетських, ані міст великих, а сея стїна китайська значила би ся на землі темним пасмом...

Сим великаньським і мозольним ділом рук людських хотїли Китайці хоронитись перед нападом племен північних... Та не вдали! Із півночі прийшли Тамерляни, Кублай-хани, та й нануюча тепер династія прийшла із Манджурії. Із півночі суне ся уже Россія і вже обнимає своїми крешкими раменами гниюче царство середини сьвіта... Не кріпости, не мурі хоронять народ від упадку та й не бундючні слова „хоробрість і незломне серце“, що виписані на грудех і на плечех у китайських жовнярів... Серце і хоробрість — так! та лиш не на зверх і на словах, а в серединї, у грудях!

В сїдци Паталінї зїзли ми з віслюків і вилїзли на башню, що тут здвигає ся для охорони головного шляху з Монголії у Китай. Таких башень можна оком обняти яких двацять. Мур, на котрім ми стояли, такий широкий, що два вози можуть обминутись, а високий 6—7 метрів та увесь збудований з твердої цегли і з каменя. Тут то там на мурі стоять старі канони. Ми хотїли взяти одну канону з собою на памятку, та лиш за-для браку підводи не зобили сего... За те взяв я з собою одну цеглу. На що? Нехай стоїть у моїй хатї, де і так через роки мого волокитства назбиралось багато всякого „хламу“ із усіх кінців сьвіта. Прилїплю до неї карточку і випису на нїй: „1. май 1897. року“. І сей кавалок цегли буде нагадувати менї кавалок мого життя. Для мене оно має вартість, для другого не має ніякої. Але про се менї байдуже.

З головної башні вид простирає ся широкий на рівнину монгольську. Вирочім весь мур в руйнах! А все-таки на сю оказію, що ми були на головній башні стародавньої китайської стіни, приїде нам наш бой фляшку шампанського, котре ще він і прохолодив у криниці.

Випили ми — та й випили за здоровле молоді американської пари. Они тут справді офіційно заручились!

Ми знов сіли на віслюків, вернули в Нанкау, там проміняли віслюків на коні і поїхали в другий бік до могил царських з династії Міні.

Шлях вів через поля, відтак зарінками. Наші погоничі не переставали затягати пісень китайських — звісно, в надії на добру „компю“... Хоть як ми нераз гнали верхом на конях, наші конюші бігли слідом за нами. Пороздягали свої здоровенні тулови до нага, пріли і бігли, і все веселі.

З полудня вїхали ми в „святий шлях“, по котрім в давну давнину несли тлінні останки царів китайських до величавих могил на вічній супочинок. Стоять ворота тріумфальні з п'ятьма входами, цілі вирізувані з мармору. Цілий сей широчезний шлях, що легко знімає ся під гору, виложений великими марморовими плитами. А по обох боках стоять великанські статуї. Слоні, верблюди, льви, коні, пси — все в надприродних великанських розмірах. Авеню кінчить ся чотирма людськими постатями: двома цивільними і двома военними мандаринами.

Коні наші полошать ся, ззираючись на ті дивовижні потвори, і ми дивлячись дивуємось — не штуці, бо китайська штука цілком не те,

що грецька, котра викликує в душі подив за-для краси і різномірности форм — але дивуємся тим великаньським розмірам сих мармурних монолітів. Дивуємось ще більше, коли зважити, що ті великаньських розмірів брили пригнали сюда Китайці в давні времена, коли не було ні машин ні залізниць. Кілько то рук людських бралось до сеї роботи! Кілько то часу було на се треба!

Аллея кінчить ся гарним склепленням мармурним мостом — а там за мостом починає ся пречудна, чисто швейцарська околиця. Серед зелених садків на підгір'ю стоять гроби династії Міні. Гроби не гроби, а палати і сьвятині. Кождий цар будував за життя для себе церкви на вічний відпочинок і на вічну пам'ять. Таких сьвятинь тут обняти можна оком тринадцять, а всі крпють ся серед зелених киприсів, і лише золотисті куполи їх миготять при лучах сонця.

Ми сторгували ся із сторожем, що тут поставлений китайським урядом для охорони сих історичних пам'яток. Заправив він з нас десять долярів і ніяк не хотів спустити з ціни. Однак коли ми зробили вид, що всїдаємо на коней, що ді нам не конечно видїти як-раз сесю могилу а поїдемо подивитись на другу, помяк наш сторож. Взяв три доляри, найшов десь ключі і отворив входові ворота.

Ми ввійшли на широку, плитами виложену площу. Праворуч стояв в гарній капліци високій обелїск на хребті черепахи. Черепаха — се символ безсмертности. А на обелїску виписано щось золотими буквами в язиках китайським і манджурським.

Перед нами стояла великаньська сказати-б авдіенційна галля. Стеля сперга на дубових ко-

льонах, таких розмірів, що чотирох людей треба, щоб кольону обняти. Стеля різьблена в касети а всі різьби золочені та лакировані на зелено або червоно. Кругом веранди, а з веранд мармурні сходи і балюстради гарно вирізані. Різьби всі в високих релефах. Емблеми релігійні і державні вють ся і корчать ся в зволах недоглядних.

Відтак знов широка площа, а за нею висока сьвятиня. В сій знов сьвятині все держане поєдинчо. Стіни виложені червоними мармуровими плитами. На першій поверсі в каплиці стоїть обеліск, а на нїм виписано посмертне імя царя. У Китаїців ще й тепер водить ся сей обичай, що коли умре який заслужений чоловік, то сам цар дає ему посмертне імя і приказує під тим почесним іменем сьвяткувати его пам'ять... Краєвид з відеи пречудовий.

По-за сею памярковою сьвятиною стоїть великанська, руками людскими усипана і киприсами засаджена могила царя Міп'єского.

Хоть усі сї палати і сьвятині вже по часті в розвалинах, они все-таки роблять вражінє імпонуюче. Бачив їх венеціанський подорожник Марко Польо в XIII-ім віці і описав їх та й інші китайські чудовища. Дивувались его описови „цивілізовані“ Европейці, дивувались і не вірили. Прозвали они Марка Поля Марком Міліоні, тому, що у него все виходило так нерозмірно великанським.

Сонце почало клонитись до заходу і ми не мали вже часу оглядати інших сусідних могил. Одна похожа менше-більше на другу — казав Mr. Ottewill.

Я ще раз кинув оком на сей пречудний краєвид, на жовті криші, що палахкотіли при заходячій сонці, на вершки гір освічені і на киприсі темно-зелені.

Сіли ми на коні і пігнули на нічліг до недалескої буддійської церкви Ті-пай-фанг'. Коли ми знов проїздили через „святий шлях“, то було вже смерком, а наші коні пополохались тими великанськими чудовищами так, що ми здержати їх не могли і погнули бішеним чвалом через сусідні поля.

В церкві Ті-пай-фанг' ждали нас наші уже бої і кухар наш уже готовив вечерю.

Було колісь буддійські святиники тут жертви богам складали — бог чи богиня стоїть ще тут на своїм престолі серед гарної площі в тіни дерев столітніх. Наоколо сеї площі гарні колісь комнати для монахів та для богомольців. Теєр тут на площі коні наші ірзають, бої наші сунуться і кухар наш розложив ватру...

Ми вишукали собі найкращу комнату на нічліг. А що задуха тут була велика, то ми поробили собі вентиляцію пороздиравши папір, котрим в Китаю заліплені вікна замість скла.

Постелі китайські тверді. Се лиш тапчани вимуровані вздовж стін із цегол. Наші бої постелили на них наші рогіжки. Нехар була велика, і твердо було, і чухатись треба було від непрошених гостей — але ми були дуже помучені, то і заснули сном блаженних.

Дня 2. мая вечером вернули ми назад у Пекін.

VII. Дві авдієнції.

Наш післанник і ми всі, що з ним сюда приїхали, пішли представитись міністрам справ заграничних т. е. Чунглі-Ямен.

Яко persons офіціальні мусли ми удатись туда в носилках. Носилки — звісно для днестинкції — зі спущеними заслонами отже задуха в них страшенна. Наші кулі пріли двигуючи нас — а було для більшої чести по чотирох кулів для одної носилки, — але й нам в запертих носилках та ще в парадних формах не було легше. Після півгодинного телїпаня установили нас наші кулі у вузькій драгтивій улиці перед одним дряхлим будинком. Се був Чунглі-Ямен.

Над воротами висить великанська таблица з написю, котра з перекладї звучить: „Слава во вишних Богу і на землі мир!“ Справдї, напись як-раз підходяча для міністерства справ заграничних!...

Як усі китайські доми, так і се міністерство будоване так, щоби — після вірованя Китайців — не допускати сюда злих духів. Проходу прямого від головних воріт тут нема, як і нігде в китайських домах. Входите у ворота, а перед вами стоїть стїна — і ви мусите йти або на право або на лїво, щоби поступити дальше. І так треба крутити ся в заходи кілька разів, доки дійдєсь до головного будинку, що стоїть на досить обширній площі. А усе за-для злих духів!

При головнім входї привитали нас низші чини, відтак значнійші мандарини а при входї в реценційну салю сам великий Лі.

Постать его великанська. Ему вже буде по-над 70 лїт, але держить ся просто і бистрими

очима дивить ся хитро із-за своїх великих окулярів. Одягнений він в широкій оксамітний кафтан, що ему снадає аж по кістки, а на голові у него був солом'яний у виді гриба капелюх з кінським хвостом і пав'яними перами.

Привитав він нас по європейски, подаючи кожному руку, і провів нас до салюну. Салюн — се велика, білим папером обклеєна комната. Замість образів висіли там розмальовані тушем усякі написи здаєть ся поучаючого або морального змісту. На середині стояв великий стіл а кругом крісла.

Лу-Гуні-Чані попросив нас засісти кругом стола. Усі китайські міністри праворуч, а ми по чинам ліворуч. Ліва сторона уважає ся у Китаїців почесною.

Слуги принесли чай і подавали нам китайські солодоці та цигарета. Посуда вся була підла, як би в Європі в найпідлішнім ресторані, а скатерть була колісь, во время оно, може біла, але тепер задля бруду і плям не можна було розпізнати тої давної білшини.

Лу курив люльку за люлькою і мав коло себе слугу, котрий тільки й робив, — що усе міняв ему люльку. Люльки китайські дуже маленькі, так що тютюну стає ледви на два-три потягнення. Слуга мав багато роботи. Лу звинив ся наперед, що Его Високість князь Куні, теперішній президент міністерства, не міг прийти на привітанє нашого посла, бо тепер відбувають ся жертви в церквах, а він там мусить бути. Онієля зійшла бесіда на подорож Лу по Європі.

Лу, висказав жаль, що не міг бути у Відні, та й у Пешті підчає вистави, про котру чув, що була дуже гарна. Розпитував про Відень. Чи

більший Відень як Москва? Відповідь нашого післанника, що він перед назначенем сюда пробував пять літ у Москві яко австрійський генеральний конзуль, зробила на Лі вражине. Пійшла бесіда про Москву, про Росію. Темат сей займав усіх міністрів, навіть і самого Чун-Лі, генерала, товстого Манджура, котрий сидів поруч і здавалось усе дрімав. Більше цікавий був Джин-Сін, міністер фінансів і майстер церемоній при офіціальних принятих. Се товстий Манджур з вусами спущеними в низ. Коли-б не коса, можна-б его узяти за Тараса Бульбу... Він рад був знати наші чини і питав, чому приміром деякі з нас в уніформах, а деякі в цивільнім. Ему розяснили, що ті в уніформах то воєнні мандарини, а ті в цивільнім то цивільні мандарини. Донигував ся навіть про наші назвища.

Врешті звів Лі знов бесіду на нашого цїсаря, питав про его вік, питав, коли буде святкуватись ювілей панованя цїсаря... Потім взяв свою чашку з горячою китайською горілкою і випив. Се після китайської етикетки було знаком, що авдиенця скінчена.

Ми встали і роззирацали ся.

Усі міністри — а було їх з десять — поводили ся з повагою і гідністю, якої можна би їм позавидувати. Їх широкі кафтани, що мені нагадували строї візантійські або московські з часів боярських, додавали їм ще більше поваги.

Міністри провели нас до наших носилок і знов в тім самім порядку, як ми прибули, виправились назад.

Панї Ростгорн, мила, сердечна, молода Віденка, запросила нас до себе на підвечірок. Сей

день провели ми як найвеселіше в милім товаристві, у веселій розмові.

Дня 10. мая прийшло офіційальне шістьмо з Чунґлі-Ямена, що на другий день відбуде ся наша аудієнція у самого богдыхана.

Офіційальним китайським тоном оно мало йти менче-більше так: Рано прийде чиновник Чунґлі-Ямена предложити свої услуги Его Екзецеленції (нашому післанникови). О 9-ій прийде почестна сторожа. О 10-ій будуть мати честь міністри новитати нашого післанника. Відтак зволить післанник приночати, а о 11-ій зволить Его Імператорска Милість цар прийняти Его Екзецеленцію на аудієнції.

Ми упорядкували ся в посилах. Сим разом пятьдесят кулїв замовлено для переносі. Прибула китайска сторожа почестна на конях. В офіційальній пекинській газеті, що виходить кожного дня, було вже напечатано про нашу аудієнцію. А що газета дуже дешева а кождий Китаєць уміє читати, то і вість о аудієнції розпесла ся по місті.

На улицах, котрими ми проходили, здвиг народу був величезний. Усі тиснулись до заслонених посилок — побачити Европеїців — що-ж? чудо невидане... Мені оно було інтересно. Коли хто з дуже вже цікавих зблизив ся до моєї носилки, я — проти принципів китайської етикеті — піднімав віконце і показував народови своє лице .. „нехай (думаю) подивлять ся на білого чорта“ — і се, звичайно, викликувало у публики велику радість.

Почестна сторожа з нашої сторони — десять наших матросів, що маширували перед носилкою післанника, в повнім ристунку, викликувала велике вражіє.

Коли ми наблизились до царської дільниці, до т. св. царского міста, жовіри китайські робили шналір. Сердеги обдерті, пехарні, а ристунок їх, заржавілі шаблі, або стародавні галябарди, або піки, або і луки та колчани. Не дивно, що Китайці програли війну з Япаними!... „З доброго зеліза не кують ірралий, з добрих людей не роблять жовіра“ — каже китайська пословиця.

За шналіром, котрий все-таки від часу до часу переривала товна, нагромадилась тьма тьменна народу.

Через міст виішли ми із царської дільниці у царский дворець. При воротах якісь мандарини від двірської сторожі щось махали руками. Ми на се не зважали і наші моряки на переді пішли острим військовим кроком, а ми потупцяли за ними в паланкинах.

Остановились ми перед двірцем, де нас прийняли міністри. Площа величезна, уся поспанана жовтим піском, а кругом неї китайські жовіри, і генерали і мандарини. Війска було яких два тисячі.

До реценційної салі ввели нас міністри Чунглі-Ямена, при входових дверех привитав нас Лі, а в комнаті сам князь Куні, дядько пануючого тепер богдихана. Середного він росту, худий, жовтий на лиці, з тоненькою сивою косою і довгими нігтями. Лице у него рухливе а очі цікаві. Всі міністри і сам князь з'явились у великій формі, з вишитими на грудех і плечах відзнаками.

Ледви ми посідали і подано нам чай та цигарета, зараз зачав князь свою бесіду. Говорив нервно.

— Чому ви взяли з собою узброєне військо до середини палати? Сего не допускає ся. Прощу вас відослать вояків за ворота царского двірця!

Надармо наш післанник пояснив ему, що се почесна сторожа придана ему для більшої чести урядови китайському.

— Мено! мено! До царской палати ніхто чужий не сьміє входити в збруї. Ще раз обстаю при своїм, щоби їх відослати за ворота!

І знов наш післанник почав ему поясняти.

— Скажіть мені — каже князь Куні — чи ви прийшли сюда з Австрії яко приятелі?

— Звістно, що як приятелі! — відповідає післанник.

— То не досить з вас, що я сам, князь, і всі міністри вишли вам на стрічу? Не чуєте ся беззвучними серед нас?

Наступила знов павза, немила і довга, що ще ставалась довпою через мовчане.

Наш післанник знов почав поясняти звичай європейскі.

— Мено! мено! — обізвав ся князь Куні роздразненим голосом. — Сегодня ви взяли десять людей а завтра захоче ся кому взяти цілий полк! Се прецедене, на який дозволити не можу!

Наш післанник збрав ся вже зречись аудіенції, коли такі тут ставлять трудности і з мухи роблять вола...

— Нехай уже буде! — обізвав ся наконець після довшої роздуми князь Куні. — Сим разом дозволяю, і то лишень з уваги, що ви

перший післанник, котрого Австрія придала Єго Величеству богдыханови. Прошу сказати вашим жовнірам, що они наші гості, як і ви, та нехай розгостять ся в шатрах свобідно, а не стоять під збруєю.

На се наш післанник згодив ся. І так наших матросів угощали мандарини солодоцями і чаєм та циґарами в в шатрах, як і нас в сальоні.

При тім т. зв. „відпочинку“ — хоч ішли спори дуже горячі — зійшла година. Прийшов ад'ютант і заявив, що Імператор богдыхан ожидає нас за десять минут. Князь Кунґ виїшов просто до салі авдиенційної.

Нас повели під шатра. Ті шатра стоять в царскім дворці на вічний спомин, що династия манджурска походить з кочовників. Тут при шатрах стоять і осідлані коні. В шатрах остались ми ще кілька минут.

Заявили, що богдыхан уже жде нас. Ми впорядкувались і в супроводі міністрів пішли серед шпаліру війська усякого, а між ними і тих гвардейців в шкірах тигрових, що то в 1860-их роках хотіли полохати сполучену армію анґлійско-французску...

Коли ми так ідем, приступив до мене якийсь дворський чиновник і сказав мені, щоб я зняв своє репсе-пез, бо після китайскої етикетки сего перед лицем царя-богдыхана не дозволяє ся. Нехай і так! Досить у нас було діла з почесною сторожею... не буду робити „афери“... Зняв свої окуляри, але після я таки умудрив ся в авдиенційній салі і насадив їх знов на ніс. Як же-ж бути у Пекіні, та не видіти богдыхана? Сего мені ніхто не простив би. Нехай гнівають ся Китайці, нехай виїде війна між Австрією а Ки-

таєм із-зи моїх окулярів, а я все-таки їх насаджу! І насадив.

До авдненційної салї увійшли ми середними воротами. Ще до недавна муїли післанники входили лївими воротами, т. є. тими, куда входять піддані народи. Аж япанський і російський післанники спротивили ся сему, покладаючись на те, що они заступники не підданих народів, а заступники царів, отже вимагають такої честі, яка належить я богдыханови. Тамтого столїтя, та ще з початком сего муїли післанники робити перед богдыханом „котау“ т. є. колїноприклонене і чолобите, а тепер ми входимо „царескими“ воротами... Часи змінили ся.

Авдненційна сала превелика. Стеля сперта на кольонах, різблена в касети і золочена та лякірована на зелено і червоно. Все в пів-сумраку.

Очи наші мимоволї звертають ся до осередка, де на естраді за столом, покритим жовтою скатертю, сидить неподвижно, як той святець Будда, сам богдыхан. Ні повікою не порушить! Сидить і дивить ся проти себе. Лице у него жовтаве, уха відстаючі. Выглядає як би мав лїт 18, а має вже 26 лїт і дві жінки. Очи вогкі, як тої серни постріленої, очи симпатичні. Отсе сам богдыхан Кванг-Сі, володар 400 мільїонів людий, народу найбільшого на сьвітї! Одягнений він як всі Кїтайці, в синявий халат з вишиваннями на грудях і раменах, на голові стїжковатий солом'яний капелюх з червоною гривною.

Перед столом емблеми державні — смоки з бровзу. За богдыханом стоять неподвижно два товсті євнухи з нав'язними величезними вахлярами, а поруч князі із царської родини.

Ми поклонитись три рази. Післанник прочитав своє письмо. Др. Ростгорн переповів его по китайски. Дядько царя князь Кунґ підняв ся на ступені естради, уляк, зробив „котау“ і пересказав то по манджурски — офіційною бесідою двора. Богдихан — той до сеї хвилі неподвижний Будда — зробив малій поворот голови на ліво і слухав, що ему говорив князь Кунґ. Цар відшентав кілька слів Кунґови. Кунґ передав се д-рови Ростгорнови по китайски, д-р Ростгорн нашому післанникови по німецки — і аудієнція скінчила ся! Звістна річ, що всі промови і відповідь були нанеред уложені і взаїмно подані до відомости. Змість їх усякому знаний — про дружні відносини, і т. д.

Ми поклонились раз і цофали ся, бо богдиханови плечі показати не можна, поклонили ся в друге та й у третє і, так ідучи внять, опинили ся ми при лівих воротах, т. є. тих, котрим лише князі царської родини мають право ходити.

Перед виходом я не стерпів і ще раз поглянув на володаря Веходу. Наші очі зустріли ся. Він споглядав за нами своїм сумовитим поглядом...

Володар він чи лялька?! Я собі нагадав слова Юнґ-чінґа, полковника і команданта китайської кадецької школи в Тянцині. Китайцям треба би царя, як московский Петро Великий...

Ледви ми зібрали ся на обід прощальний у пані Ростгорн, а вже прийшло велике письмо із Чунґлі-Ямена у величезній червоній куверті. „Князі і міністри подають до відомости Его Експедиції і заступникам уєїх подружених держав, що лише сим разом, і то з сглядів таких а таких,

дозволило ся уоруженій ескортї увійти в царську палату“ і т. д. (Слідують візитні карточки князів і міністрів.)

Всі європейські заступники страх раді були з цілої пригоди. „Так і треба тут усе зуби показувати!“ А один Москаль не втерпів і каже: „Сюда приїжджає незадовго князь Ухтомский з царськими дарунками для богдыхана. Так ми з ціллю сотнею козаків до палати в'їдемо !...“

VIII. Кантон.

Д. 20. мая 1897.

Гарний парохід з англійським стягом стояв при мольо у Гонконг. Капітан грубезний та добродушний Англичанин.

О 6-ій годині вечером виїхали ми з порту а незадовго і вилили в ріку Кантон. Гарні, чисті косаті хлопці суетились по салюні і лагодили стіл до dinner-а, убираючи его в цвітї і ставлячи всяку срібну та кришталеву посуду. Звістна річ, що в подорожах кораблем lunch, dinner — то дуже важна справа; — їсть ся тут страшно богато і, треба признати ся, з великим апетитом.

Кругом салюну йде бальком а на бальконї розставлені плетені з бамбусу лежанки. Деякі леді і джентлмени, дожидаючи dinner-а, розложились на лежанках пятами в гору — околицю так подивляючи — а самі заглиблені в романах...

А ргорос романів! В англійських кольонїях усякі виданя літератур сьвітових і найновїйші партитури з опер дуже дешеві. Що в Європі

коштує 10 або 20 зр., те в кольоніях дістане за тільки само центів. В Америці є інститути, котрі не дбаючи про ніякі права авторські та композиторські, перепечатають усе, що єсть цікавого в світі літературнім та музикальнім, і закидують своїми дешевими виданнями кольонії.

При вході до II-ої класи стоїть на сторожи моряк, а там недалеко і 20 набитих Ремін'тонових карабінів. Бували випадки, що китайські пірати стояли в змові з своїми земляками-пасажирами II-ої і III-ої класи. На даний знак напали вони разом усі на корабель, різали Європейців, забирали усе добро, а корабель пускали з димом. Добродушний капітан показав нам ще й один прилад охоронний. У него на мості стоїть курок для дуже інтересного приладу. Поверне ся сей курок в один бік, то із цівки виходить струя горячого окрону — розуміє ся в напрямі до II-ої і III-ої класи.

В II-ій класі розложилась буржуазія китайська. На помості порозстелювали они собі роїшки, полягали і давай толкувати про всякі „гешефти“! Китайці — страх торговий нарід. Коли здибають ся два, то не питають себе о здоровля, але як стоїть на торзі сей товар а як той? кільки барншу з сего а кільки з того?... Де-хто закурив собі опіум і лагодить ся до сну блаженних.

Усюда крик і гармідер.

Із віконця каюти for chinese ladies визирає на біло і рожево розмальована цяцька. Я взяв напрям єї чорних косих очей і побачив там в углі китайского молодого панича... Любов усюда, під усіма ширинами, в Гренляндії і в Пага'онії.

З II-ої класи ведуть знов лиш одні сходи до т. зв. ладункового простору. Тут паки і клунки, а на паках глітна глота всякого народу. Смірд від пітніючого тіла, від махорки, від волючих китайських страв, що тут їх розносили китайські трактирники — просто хоч пади в замороку! А нема такого, чого би Китайці не їли — звіство не богатирі, а бідні кулі. Раз бачив я на власні очі в Пекіні, як жебрак відогнав на улиці пса, що кинув ся був на кишки чи які інші відпадки китайської кухні, і забрав з собою свою добичу...

А між тими пасажирами III-ої класи кого я бачу? І очам віритись не хоче! Наш Мошко або Абрумко з пейсами, в пантофлях, гандлює голками та хусточками. Він „русский“... Таких „русских“ тут єсть багато на далекім Вєході. В Цейлоні, в Бомбаю, в Сінгапори і в Гонконґ надібаєте нашесі „Русская гостинница“. Властители сих гостинниц — то по більшій часті ті панове, про котрих читає ся в газетах в рубриці „з судової салі“. Гандлюють они — звістно, що гандлюють, та людским товаром. По тих вузких улицах, куда вечером снують ся няні матрози, можете почути нашу мову, або польску, або російську, а найчастійше німецко-жидівську.

Єсть і другі панове сеї самої віри. Они European gentleman — будь German, будь English, будь Austrian або Hungarian. Таким був до недавна Mr. Mandl, що мав свою флоту на ріці Янсекіяні і їздив під австрійским стягом. Гешефти робив величезні. Та він не був би добрим жидом і купцем, як би не зробив у слушний час криди. Богато європейських фірм повалялось і багато китайських грошей пропало —

звістно кудя! Монсіє Мандль живе в Парижі і має там свою вілню. Може і вишине він знов там на якого нового Герца або Артона... Австрійському стягови прислужив ся він в Китаю!

Погода стояла на дворі прегарна — вечір був теплий. Парохід йшов рівним ходом. Тут то там пересувались китайські джунки, що виглядають як величезний чобіт мандаринський. Ми засіли собі на балконі — по англійски, пятами в гору, бой приніс whisky and soda — і так лежали ми дивлячись на місяць і на звізди, а думки літали кругом світа.

Великий той світ — а який став вузкий та маленький! В Тян-цзині стрітив я знакового з Відня; їдучи раз по Lindenstrasse в Берліні стрітив я знакового із Санзибару... Світ малий а ще від Коперніка звістно, що круглий. Се однак не виключає, що приміром з Яворова до Коломиї — то дуже далеко. Бо „се діло треба розжувати“ — як про нас, хитрих Малороссів, розказують Москалі...

О 6-ій годині прибули ми до Кантона. На нас накинулись куді, шукаючи пакунків. Жінки і дівчата предлагали нам свої лодки. На ріці жінки мають монополі. Одні лиш жінки і дівчата!

Ми взяли собі провідника, інтелігентного молодого Китаїця, що знав по англійски і трохи по німецки, та й здали ся цілком на его волю. Він виложив нам на пляні програму, він наняв нам носилки, він розпорядив ся нашими харчами, він був наш „manager“, як їх зовуть Англїчане.

Перше, що кидаєсь у очи в Кантоні — то великанська католицька церква, збудована на горбочку в готицкім стилі. Поставили єї Французи

за гроші виплачені Китаїцями після війни з 1860-их років. Французи поставили костел — а Англичане свою пайку обернули на business... Костел стоїть на вічну злість Китаїцям та нагадує їм ветаючим і лягаючим на їхню неудачу — а бізнес англійський не кидає ся так в очи, але він висисає соки не лише з Китаїців, але і з цілого світа... Одна нація продукує, забирає гроші з другої — друга бідніє і гине хронічним голодом.

Крутими і вузькими вулицями сунулись наші посплки через Кантон. Кулі, що несли нас на своїх плечах, від часу до часу покрикували, щоб нам давано прохід. Глога тут як в муравлиску, — Кантон має більше як мільон мешканців. Вирочім усі розступались перед нами. Раз лише мусіли ми притиснутись до муру, щоб дати прихід якомусь високому мандаринови. На переді йшли пішоходи з галябардами, відтак їздиць верхом на конях, відтак носилки, а в них якийсь старий товстий мандарин в величезних окулярах. Звістно, великий чин! У нас на улиці біють ще часом панські нахолки мужиків з наладованими возами, коли не розступлять ся скоро перед панською четвернею...

Що за промисл в Кантоні, я своїм очам не вірив. На попередязуваних шнурками варстатах у бідних хатах з тинкованим глиною помостом тчуть тут золотисті і шовкові брокати, які у нас бачить ся ледви на стародавніх фелонах або на цїсарских меблях та деколи в музеях. Китаїські малярі розмальовують на вахлярах містерні пейзажі або вишивають на шовках різнобарвні китиці і десенї, що просто боїш ся дивитись на се, бо штерлінґи так аж просять ся з кишенї...

Магазини з порцеляною стоять тут, що не повіталися би стояти в яким-небудь столичнім місті Європи. А вироби золотарські або різьби із слоненої кости?! Правда, що гарні, то і тут дороге, тільки куда дешевше ніж в Європі. Робуча сила тут нічо не коштує, а матеріяльне жите так дешево, що вірити не хочесь.

Народу тут суетить ся як пчолы в улюю; а дїтвори, що граєсь на улиці, то й не злічити. Тут у Китаю ще нема нашого культурного мальтусіянізму, тої признаки декаденції; тут ще батько радуєсь, коли ему народить ся дитина. Чим більше їх, тим і лїпше.

Що ще на улиці впадає в очи, то многота слїнців. Ідуть они собі гусаком 3—6 старих і молодих чоловіків та жінок держачись собі за плечі. Довгою палицею шукає перший з них проходу. Як они тут в сїм лабіринті улїчок находять свій шлях, не розумію. Наш провідник казав нам, що они ніколи не заблудять ся, що они знають свій Кантон лїпше, як видючі.

Через міст, котрого стереже китайська сторожа, перейшли ми до дїльниці Ша-мін. Се малий островець на ріці Кантон, а заразом оселя Европейців. Два залїзні мости лучать сей островець з Кантоном і оба мости обсажені сторожею з Ремінгтоновими карабінами. Нїякий Китаєць не має права йти до Ша-міну, хиба що викаже ся перед сторожею дозволом від Европейця. Нас розуміє ся пустили разом з нашими двацятьма кулі. Біла шкіра европейска тут пашпортом...

Цїлий островець як зелена оаза. Під високими деревами криють ся доми Европейців, і мала церковця англїйска тут єсть. На травинку грають ся біляві румяні европейські дїти. „Good

morning, uncle!“ вличе до мене мале хлопятко. „Good morning my little boy!“ Європейців ту так мало, що кождий з них уже і дядько. Деякі lady їздять по парку на біциклах для ранного спорту.

В гарнім готели взяли ми для себе кіш із закускою і рушили в дальшу дорогу до т. зв. flower pagoda т. е. до пагоди цвітів. І знов вглубили ся ми в круті улочки та пересікли місто аж до граничного муру, котрим обведене ціле місто. На мурі, то тут то там стоять старосвітські канони, що боронили місто в 1860-их роках против Англичан і Французів.

Пагода цвітів — се святигня присвячена офіціальній китайській трійци — Конфуцієви, Лаотее і Будді під китайским іменем Сан-Кяо-куй. Сі три віроісповіданя признані в Китаю офіціально, а богдыхан єсть одночасно первосвященником усіх трех. На пять поверхів взносить ся сеся пагода, а в найвищім стоять і статуї тих трех святиців. Під їх охороною таки в самій сій церкві заложив промисловий Китаєць свою кофейню чи ліпше сказати „чайню“. В самій церкві на веранді застелили наші „бої“ скатерть, заставили стіл усяким добром — і вином австральським вишили ми за здоровля „святої, такої згідливої трійці“.

Під нами розложилось місто Кантон — величезне і широке. Тут то там виступає струнка пагода і піднімає свій шпиль під небеса вся розмальована на зелено або червоно; тут то там палахкотять в лучах сонця жовті дахи офіціальних царських забудовань „яменів“. А все те потанає в зелени. Се-ж був гарний місяць май!

— Що се за чотирокутні вежі високі тут

*

то там серед міста? Може кріпости? — питаю провідника.

— То заставні доми! — каже чічероне.

Китаїці цілком не встидають ся сих інститутів. Навіть багаті люди несуть приміром, зимову свою одіж до заставу під літо і на відворот. Се кредитні інститути ретельні і безпечні. Збудовані они кріпко, з каменя, а крім того кожний має ще резервуар з водою і помпи на випадок пожару.

Наш уважний господар подав нам чай і книжку товсту, щоби ми вписали в ню свої імена. Так сей обичай, що стілько надоїдає подорожникови в Альпах, зайшов до Кантона. Тут він був мені милим. Найшов я в тій книзі імена лично мені знайомих людей, з котрими я стрічав ся по світі. Один з гостей увіковічив ся в книзі дуже удачним рисунком. Намалював він на однім боці панночку європейську — високогрудну, широкобедренну, тоненькостанну з літаючими короткими спідничками, а з другого боку Китаїчку напوماджену, розмальовану, зі скоєними оченятами, з вахлярчиком у руках, з малесеньких черевичках на ніжках скарловатілих — тих ділях китаїської поезії — і в штанцях. А під сими образками підпис: „Ein anderes Städtchen ein anderes Mädchen“.

— Gentleman we must go! — озвав ся до нас провідник. Він хотів заслужити свої долари вірно. І ми пішли.

Пооглядали ми ще кілька сьвятинь, а між ними цікаву сьвятиню 500 вчоловічень Будди, де між богами находить ся і звістний венецький подорожник Марко Польо, що був тут намісником в XIII-ім століттю. В сьвятинях подибували

ми де-куди побожних, але взагалі дуже мало. Лиш деякі жінки били поклони та ставили свічки перед образами. Впрочім усі Китайці, що вбігали гурмою за нами в церкву, поводитись безцеремонно як на улиці. Коли я, з уваги на сьвяте місце, держав своє цигаро в руці і не курив его, то мій чічероне, думаючи, що мое цигаро потухло, взяв із престола свічку, котру поставила якась побожна душа, і предложив мені закурити.

По дорозі оглянули ми будинок, де відбувають ся экзамени клявзурові для китайських „докторів“. Було там два тисячі або й більше маленьких будок а веї они обведені високим муром. Ще й жовніри стережуть тут кандидатів, щоб не порозумівались між собою. На три дні і три ночі заширають кандидата у будку, куда і харч приносить з собою. Коли він свою роботу письменну віддав, то наступає день відпочинку. І так тривають экзамени через шість місяців для кожного кандидата на чин мандаринський. Та в сих містах провінціональних відбувають ся лиш менчі экзамени, а головні, котрі дають право на найвисчі чини, здають ся в Пекіні.

Ось судовий ямен! До салі розправ нас не пустили, бо там відбувало ся якесь видко важне засідане. Пізнати се вже можна було з того, що візитні карточки сих високих чинів стояли перед воротами приперті до муру. Візитні карточки — се великі, на червоно розмальовані дошки, а на них золотими буквами виписано імя і чин. Дошки сі несуть пахолки перед мандаринами, коли они в своїх паланкинах удають ся до бюро.

За те пустили нас до першого подвіря судової палати. Тут стояла сьвятиня для богів

справедливості, а в ній представлені були в природній величині кари, які ждуть грішників і переступників на с'їм та на тїм сьвітї. Там видко було налки, що спадають з великаньскою силою на певні окровавлені часті тїла; там і шкіру дерли, і голову сїкли, і завдавали кару „десять тисяч кусків“. Ся правдива китайська кара відбуває ся так, що кат наперед паси дре, відтак рубає кусок за куском із рук та нїг а на сам конець відтинає голову. Що сеєя кара ще й тепер відбуває ся, бачив я з фотографії поміщеної в книжці Henry Norman-a, котра появилася 1896 року.

В арештах, що таки недалеко були від суду, бачив я в гною і болотї лежачих переступників закованих в тяжкі кайдани. Бачив там я одного, що лежав у своїм болотї, а опухлі ноги его були заковані у величезні колоди.

Уряд не дає на покормлене арештантів ні крейцаря, бо се річ родини. А у кого рідні нема, то гинь з голоду! Дятого то уважає ся в Китаю „канї“ карою куда лекшою! Засудженому на „канї“ кладуть на шию дві широкі і довгі дошки з вирізом на голови, збивають їх до купи і печатку судову прикладають. Такий бідняга ходить по улиці підпираючи свій вінець руками. Спати він не може, хиба сидячи, їсти сам не може, бо руками до рота не досягне. І так сидять они на углах улиць та милостинї просять.

Китайське судівництво на наш європейський погляд таки дуже оригінальне. Тут батько а і ціла родина відповідає за синову провину або навідворїт. Навіть на кару смерті можна дати заступника. Розказують, що коли раз уряд ангаїтський з Гонконг' напер на мандаринів, щоби

покарали смертю піратів, що бушували на ріці Кантон, то мандарини, не могучи зловити піратів або може і діставши від них окупи, сторгували заступників і покарали їх смертю при свідках з англійського уряду. Китайців є на світі мільони а бідних голих кулі між ними багато. Що-ж діяти бідному чоловікові, що в життю не зазнав нічого нічого, як нужду і нужду? Він дає свою голову, щоб забезпечити будучність родині.

З другого боку треба признати, що Китайці глядять на смерть цілком инакше, як ми. Они гинуть зі стоїцизмом, якого у нас не видати. У них єсть звичай, що діти ще за життя дарують своїм родичам домовини, а сей дарунок єсть по обичаю китайському виразом дитячої любови.

Як холоднокровно Китайці умирають, про се розказував мені один Европеець, що був раз при езекуції. Звістно, Китайці виконують езекуції en gros. По що трудити суд і мандаринів за-для кожного з осібна? Вносять отже в клітках десять або двацять переступників від разу. Кат починає своє діло. Одна голова паде з плечий за другою. Живі ще переступники в клітках балакають між собою, приглядають ся спектаклеви, як би се не їх діло, як би то не ходило о їх голову. Ще і жарти собі роблять і шні витягають із кліток, щоби злише приглянутись, як то оно дїє ся... А той меч катівский здаєть ся так без найменшого замаху відтінає голови, а голови падають як маківки. Серед тої грозни чоловік-Европеець дивуєсь лише, як то легко зірвати голову з плечий, і мимоволї хапає ся за свою голову, щоби переконатись, чи она ще сидить, чи вже покотила ся...

Екзекуції я, славити Господа, не видів — і не був би-м таки дивив ся на неї — а пішов я подивитись на се місце, де она відбуває ся. Се була собі площа, а на ній горшкар розложив свій крам глиняний. „У сі круглі горшки — розповідав мені провідник, — кладуть голови страчених переступників і відтак розсилають їх на пострах у провінції“. Судячи по великім числі горшків, лагодив ся уряд на велике число головних засудів. З мене було досить сеї грози, біди і нужди людскої.

Тому з великою радістю прийняв я пропозицію — провести вечір у веселій компанії в китайській ресторані на „цвітистій лодці“ на ріці Кантоні. Тут живе на лодках, на поронах ціле населене, з родинами, з дітьми, зі свиньми, курми, гусьми і всяким газдівством. Се ціле місто зі своїми торгами, скленами, ресторанами і т. д. Діти тут борикають ся на помості як на суши, і їм ані в гадці, що тут вода і потонути можна; лише маленькі діти стоять як пелючки на привязи, а більші рачкують собі з міхурами по-під пахи.

Для нас нанятий flower-boat був пристроєний в цвіти і освітлений по китайськи лямпіонами. Стіл уже був заставлений китайськими ласощами — і зупа була з ластівчиних гнізд, і яйця зеленої краски, і Бог зна' яка всячина — чай був і горяча горілка з рижу. Молоді, гарні на лад китайський дівчата грали на китайських бандурах і співали нам.

Нам ні ласощі не смакували, ні дівчата не подобались. Між расами білою і жовтою єсть якась фізична відраза... Звістно не всякий так думає. Я хвалю собі Європу.

IX. Загальний погляд.

В Індії діяло ся се пять разів, що північні раси заволоділи полудневими. Англичане, хоть прийшли морем з полудня, також раса північна.

В Китаю діяло ся се три рази. Послїдний раз було се в році 1644.

„У нашій землі багато всякого добра, та порядку нема“ — сказали Китайці за Нестором і покликали Манджурів.

Закликані Манджури прийшли робити порядок і заложили династію, котра й до тепер ще тут панує. Із того розвелось тепер три мільйони Манджурів і они панують над чотирьма мільйонами Китайців. Тепер усі Манджури покитайцились і язык китайський прийняли — але мимо того они уважають ся родовитою шляхтою. У війську служать Манджури особливо в прибічній гвардії, у всіх висчих урядах мусять по закону засїдати Манджури, дарма що їх по числу далеко менше як Китайців. Сам богдыхан бере свою першу жінку-царицю лише з родовитих князьків манджурських. Мимо усього китайщина язиком двірским остав ся манджурський.

Тепер здаєть ся надходить знов хвиля Несторова. В Китаю веюда перекупство, самоволя мандаринів, визпек і утпек низчих верстов народу. Армії нема ніякої, а що єсть, то се армії майже незалежних віце-королїв по провінціях. На полудни вшпить, ще від недавня, і то за помочию Европейців придушеного повстання Тайпінгів, на північнім заходї ворухать ся магомеданські Дунгани.

Із сторони моря тиснуть ся Англичане і Французи.

Англичане мають в Китаю вже свої міста Гонконг і по часті Шангаї; через заняті Бірми стали они суєдами Китаю і старають ся через залізницю розширити свій вплив на китайські провінції Ю-нан і Сечуан.

Французи заняли Камбоджю, Анам та Тонкін і прагнуть ся й собі в Юнан.⁸⁾

І Німці хотять для себе що вторгувати та забирають Сам-са коло Фу-чау.

Великанське царство Сибірське обнімає Китай з півночі широким кругом. В 1860 році, коли богдыхан мусів утікати перед сполученою армією французько-англійською до Манджурії, стала Росія посередницею мира. За те дістала Уссурійський край. Після повстання Дунганів заняла Росія Кульджу з округом. По війні японсько-китайській дістала Росія північну Манджурію, через котру тепер проводить залізницю. В Корей, котру здобули Японці, розлагодилась козаки, а король сидить в консульстві російськім. Від війська російського на далекім виході аж вишить. Туда на Амурський і Уссурійський край справив російський уряд і колонізацію своїх мужиків.⁹⁾ Парохід за пароходом йде з Одесси з жовнірами і переселенцями... В Пекінї Росія сидить — і сидить добре. Доказом сего най послужить то, що посланники німецький, італійський, голландський і бельгійський — усі знають добре язык російський.

Так оно тепер. А що стане ся, коли сибірська залізниця дійде до кінця?

Dr. Morrison, постійно тут проживаючий кореспондент Times-а, казав менї от що:

— Північна частия Китаю і Корея для нас Англічан пропачі. Оно було би для нашого free trade лїше, щоби там були Китайці. Росія по-заводить там свої порядки і свої мита, так що нам тудя відтак не дїбрати ся з нашими товарами. Але з другої сторони мушу признати, що і Росія із своєї точки погляду мусть мати вивозовий порт у вехіднім океанї, котрий не замерзає зимою. Чи то буде Порт-Артур, котрий тепер держать Япаниці в заставі, чи який порт в Корей, все одно.¹⁰⁾ Они его мати мусять і будуть мати. Через Дарданелї заперла їм Европа вихід із Чорного моря; із Кронштаду¹¹⁾ їм таки не легко пробратись через бурї в зимі а відтак і через Німеччину та Англію. Не дивно, що они вибивають собі вікно на веходї. Як залїзниця буде готова, то настане переворот в торговім сьвітї, який дасть ся порівнати хїба з відкритєм Америки...

Dr. Morrison, родом Австралець, був лїкарем у султана мароканського і з-відтам почав писати кореспонденції. Times звернула на него увагу і уживала его за політичного кореспондента, де того було треба. Перед повстанєм на островах Філіппинських він жив там два роки, висланий тудя редакцією тої газети. Тепер він живе в Китаю, зїздив Китай вздовж та впоперек і знає всі китайські справи знаменито. „He is very clever man“ — казав менї секретар англійського посольства — „he is our unappointed ambassador for China“.

— Читали ви книжку Росія і Европа, що недавно з'явила ся в Петербурзі? — читав мене один пан з російського посольства. — Що нам Европа! Наплювать на всякі Руминї, Болгарї!

e tutti quanti. У нас справи азийські далеко важливіші. Наше діло в Азії...

Туда то они стремлять!

Драгоманов сказав, що напір російського царства до виходу на Чорне море — то се властиво політика Козаків українських, взята в спадщині від них, — народна-ж великоруска політика йде на захід, на Сибір.¹²⁾

Там то над тихим океаном розложились они і сидять уже кренко...

P. S.

Один Європеець, що вже п'ятнадцять літ живе в Китаю і славить ся добрим хінологом, казав мені, що раз попала ему в руки книжка одного Китаїця, котрий з'їздив цілу Европу та Америку і списав свої вражіння для своїх земляків. От що там стояло: „Європейці, коли здоровлять ся, то банцелюхи знимають, відтак руки собі подають, з жінками під рамена по улицах ходять, одягають ся в сьмішні вузьенькі штани і коротенькі спенцерики... Жінки в Европі поводять ся безприлично свобідно, при танцях обнимають ся молоді люде без усякого сорому“ і т. д., і т. д. Er hat halt abgeguckt, wie man sich räuspert und wie man spuckt. А хто з Європейців пише про Китаї? Ті, що побували в Китаю тиждень або два. І що пишуть? Звістно, wie er sich räuspert und wie er spuckt... Китаїців же чотириста мільонів. Їх література сягає времен старо-єгипетських. Моральні їх закони виложені в книгах Конфуція, Лаотсе, куда ще перед вірою християнською а які ті поняття моральні високі! І систем їх державний зложив ся сам із себе без жадних чужоземних впливів, а який він інтересний! Я про Китаї ще нічого не пишу! — сказав він.

Уваги.

1) Китай, велика східно-азійська держава, обмежена на сході Східно-хінським морем, а на півдні Південно-хінським морем, (частями Тихого океану), Західною Індією (т. е. французькими володіннями на північному сході, а англійськими на північному заході Західної Індії) і горами Гімалаями (відділяючими Тибет від Передньої Індії), а на заході (китайська володіння у східній Туркестані) і на півночі (Джунгарія, Монголія і Маньчжурія) обмежена володіннями російськими в Азії (російською частиною Туркестану і південними границями Сибіру і російської частини Маньчжурії або т. зв. області ріки Амур); до китайської частини Маньчжурії приналежить півострів Корея. Площа китайської держави вносить 11,081.100 кв. кілометр. (більше як ціла Європа) в 357,250.000 жителів, з чого припадає на власний Китай 3,970.100 кв. кілометр. а 345,250.000 жителів, т. е. 86 на 1 кв. кілометр., а вся частина об'єднує т. е. 7,111.100 кв. кілометр. з 12 мільйонами людності припадає на Маньчжурію, Монголію, Джунгарію, Туркестан, Тибет і Кукунон, (околиці великого озера Кукунон, недалеко на північ від джерел ріки Гоанго, займаючи 712.000 кв. кілометр. з 150.000 людності, причислені деякими до власного Китаю). Довгість границь китайської держави приймають на 22.000 кілометр. а довгість побережжя на 5.000 кілометр. — В новітніх часах прилучено південну Маньчжурію до власного Китаю, що від давніх віків ділиться на 18 великих провінцій.

Повніші спомини з Китаю відносять ся лише до власного Китаю, головні північно-східної частини його (столиця Пекін з околицею та китайський мур, і місто Тянь-цзи) і самої південної частини (Кантон). — Власний Китай на півночі відділений, славним китай-

ским муром від Манджуриї і Монголії, на північному Заході Тибетом, на полудни північними границями (неусталеними) Задної Індії (т. зв. англійською Бірмою і французьким Тонкіном) і Полуднево-китайським морем, а на веході Вехідно-китайським морем! Прямовісна будова: Західна часть властивого Китаю є гориста, а вехідну часть ділять гори на дві части: північну і полудневу; полуднева є взагалі краєм гористим (подібним плястиком до Німеччини), північна же часть становить велику надморську низину (над долішнім бігом великанських рік Гоанґо і Янґсекіанґ) 30—40° північної ширини. На Захід і на північний Захід від тої низини взносять ся, відділені від неї горами (богатими в камінний уголь), широкі рівнини, поступенно до ріжної висоти, аж до берегів пустинї Гобі (Монголії) і в околиці озера Кукунор (що лежить між західним кінцем китайського муру а жерелами ріки Гоанґо, т. є. в кутї між Монголією, Туркестаном, Тибетом і властивим Китаєм). Площу ту покривають великі поклади жовтої землі, глиникової, губкової, даючої ся легко стерти на порок. При достаточнім наводненю є то дуже урожайна країна, а води вижолоблюють в грубих покладах глибокі і довгі яри о прямих стїнах, так що утруднене робленє доріг і від віків є тут лиш кілька доріг, через що дуже легка оборона сего краю перед неприятельськими наїздами. Міліони людий закладають собі в вижолоблених печерах помешканя, теплі в зимі а холодні в літі. Ріки перецливаючі сю країну є жовто забарвлені (Гоанґо = жовта ріка) і уносять з собою багато розпущеної глинки (з відеи походить барва і назва Жовтого моря, відділяючого півостров Корею від північно-вехідного побережа Китаю). В воздуху уносить ся багато жовтого пороху, що обєиує всі предмети, а понеже ся країна є колибелию Китайців, котрі з відеи посунулись на вехід і на полудне і заняли весь нижній властивий Китай, для того жовта барва і до тепер є ще у Китайців сьвятою, символом землі і цїсарської власти

над усім, що на землі. — Клімат Китаю є взагалі холодніший, як в країнах західної Європи і північної Африки лежачих під тою самою шириною географічною, і більше континентальний, з значними перекоками; найлагідніший і найрівномірніший клімат, з двома сухими і з двома мокрими порами року, є між 35. а 25. степенем північної ширини (на північ від рівника) т. є. в крайній ріці Яккекіяніґу по лівім (північнім) і правім (полудневім) єї боці, враз з долинами; (під тою самою шириною географічною лежать такі горичі країни як Марокко, Алжирія, пустиня Сагара, Єгипет, Сирія, Арабська пустиня, Мезопотамія, полуднева Перзія, Афганістан і Белуджістан, область Інду і Ганґеєу, в кінці гори Гімалайскі, та висока холодна країна Тібет, (дальше полуднева Японія та Мексико); на полудне від тої лагідної стріфи, т. є. від 25. до 18. степеня північної ширини (область ріки Кантон або Сікіяніґ, полудневе побереже Китаю і острів Формоза, котрий по недавній хінсько-японській війні відступлено Японії) панує троповий клімат, з мокрою порою року від цвітіння до жовтня, при полуднево-західнім вітрі, а з сухою порою року від жовтня до цвітіння, при північно-східнім вітрі; на півночі від повисеної середньої, лагідної стріфи, від 35. до 42. степеня північної ширини (область ріки Гоанґго, з столицею Пекінґ) клімат подібний до клімату середньої Європи, хотия то єсть стріфа такої північної ширини географічної, в котрій лежать краї, середземного моря (північний Марокко, полуднева й середна Іспанія, полуднева Італія й Сицилія, Греція з островами, полуднева Македонія, Мала Азія, північна часть Сирії та Вірменія, Курдістан, північна Мезопотамія, полуднева Кавказія, північна Перзія, Туркестан, полуднева Монґолія). Що до плодів Китаю, піднести належить що під взглядом рільництва, се перший край на кулі земській. Годовля шовковницї ту мала свій початок. Найбільше розповсюдними є риж, всеюди на низинах над ріками, і чай

в гірських околицях (найліпше удає ся між 24. а 35° північної ширини). На полудни ростуть: цукрова тростина, (в Формозі найліпша з цілої Азії), індіго, банани, пальми; в північних провінціях: пшениця, ячмінь, просо, тютюн, горохи, бараболя; в середних провінціях: бавовна, крім того видає Китай дерево цинамонове, камфорове (на Формозі цілі ліси), дерево морвоове (для годівлі шовковниць в цілім Китаю удержуване), виноград, сливки, помаранчі, ананаси, огірки, мельони, кавонои, мак (опіюм) і і. — Лук в Китаю нема, для того дуже мало худоби рогатої; за те значна годівля безрог і неів (для Їдженя); мало коний. Китай відзначає ся великим богатством птиць ріжного рода, як рівно-ж і рыб. Найзвичайнішими звірятами домашніми є кіт, пес та безрога. Дикі звірі знаходять ся відповідно до кліматичних відібени. Богато землі порцелянової, камінного вугли, нафти, сірки, соли, срібла, золота, міді, заліза і пр.

Велике значіне для Китаю мають ріки; они перепливають Китай з заходу на захід (в напрямі насем гірських), рівнобіжно до себе, і власне в низинах тих рік властиве значіне Китаю. — Північний Китай перепливає Гоанґо (впливаючий з Тібету), середний Китай перепливає ще більший і далеко важчийший Янґсекіянґ (рівно-ж з височини тибетанської впливаючий), над котрого берегами стоїть около 1000 міст. В самім полудневім Китаю маємо ріку Кантон (в горішнім бігу два рамена: Сікіянґ і Чукіянґ). — Великанською є сіть каналів (понад 350); найначийшим є Канал Цісарекій, на західнім побережю Китаю; він перетинає довший біг (ближше горла) рік Янґсекіянґ і Гоанґо, і получує полудневий Китай з північним; є найдовшим каналом на світі.

З первістних жителів Китаю тепер лише останки (Міао-тсе, Сіфан, Льо-льо) в полудневих горах і в полуднево-західній провінції Фукіянґ, уважані Китайцями за варварів. Теперішні Китайці належать до раси мон-

гольської і прийшли з північного заходу (євільної пра-оселї Тибетанців, Бірманців, Аннамїтів і Китайців) і ассімлювали первістних мешканців; їх мова ділить ся на кілька нарїчий, одно другому не зрозумїлих. — Віра будаїстична, (Будда по китайски Фог), а образованї ієновідують науку Конфуція (систем моральної філософїї, получений з культом неба і честю, віддаваною помершим предкам). — Ні один нарід на сьвітї не має так стародавньої і самостійної культури (з винятком віри), як Китайці. Їх певна історія починає ся в XXII., єностереження астрономїчні в XXIV., а історична і географїчна література в VII. віці перед Христом. Комнає, друкарєка штука, порох до стрїляня, папір, порцеляна, дзвони, вози, артезієскї кернїці, газове освїтленє, знанї були в Китаю вчасїйше як в Европі. — Просвїта стоїть дуже високо; найменше село має школу, майже кождий умїє читати і писати. Богата література обнимає всї галузи наук. Найвищою школою є академія в Пекїнгу, що ієснує ще від VII. віку перед Христом. — Рїльництво і огородництво від давна стоїть дуже високо, промисл також цвїте від давна, а їх тканини шовковї бавовнянї (нанкін), порцеляна, папір і тут труднї до наслїдуваня. — Торговля дуже велика; головний вивїз становить чай (особливо мїсто Шангаї) і шовк. Для чужинців приступ дозволений в несповна 30 портах, між ними: Тїєнцин, на півночі, Шангаї, в центральноїм побережю і Кантон, на полудневїм побережю.

2) Чїфу, портове мїсто в провінції Шантунґ, при входї до заливу Печїлі, на вєхїд від горла Гоанґо, отворене для заграничної торгівлі.

3) Пейзо, рїка в північно-вєхїдній частї провінції Печїлі (найдалше на північний вєхїд вєсуненої провінції китайської, замкненої з півночі китайским муром, з заходу, і з полудня рїкою Гоанґо, котрий під прямим кутом робить тут колїно, а зі вєходу заливом Печїлі, — два рази

так великий як Галичина, з ололо 30 мільонами людности, з столицею Пекінгом), впливає в татарських горах на північ від Пекінгу і китайського муру, перепливає на виході попри Пекінг і впадає до заливу Печілі; Канал лучить її з долинним бігом Гоанго. Невелика ріка Пейго має велике значінє яко дорога до Пекінгу і через полученє з Каналом Цісарским.

4) Владивосток, місто на найдальше на подудне висуненій кінчині російського побережа вехідної Азії (де сходить ся китайська Манджурия і півостров Корея з російским побережем), на півострові з заливі Петра Великої порт через цілий рік не замерзаючий. Желізниця Сибірська має переходити також через область приамурску аж до Владивостока.

5) Власне Німеччина, використавши убите німецького місіонара в Китаю, заняла китайський порт Кіаогау з околицею, взявши его в аренду на 99 лѣт. Мало се бути за згодою і бажанем Росії, котра перед докінченем сибірської желізницї обавляла ся сильного соперника Японії, а котрою йде також Англія, отже хотїла мати близько німецького союзника.

6) Буряти, альтайско-монгольске племя в числі около 100.000 душ, в вехідній Сибірії (губер. Иркутскій).

7) Кульджа або Іаї, часть Джунгарії, від 1874 р. належить до Росії, країна богата в воду і різні плоди (риж, яблока, знамениті мельони, просо, пшениця, навіть виноград і априкози), оаза серед азійської пустинї! В горах срібло, мідь, олово і багато камінного угля. — Також місто тої самої назви знаходить ся тамже.

8) Північно-західна часть Задної Індії (королевство Бірма) є в руках Англіїців, а північно-вехідна часть (Тонкін і Аннам) належить до Франції.

9) Над великаньскою рікою Амур (довгість бігу виносить 4360 кільом. т. е. майже два рази тільки як Дунай) знаходять ся також українські колонії.

10) Власне донесли часописи, що Росія дістала в поїданє (титолом аренди на 25 лїт) Порт-Артур і Таліен-Ван найважнїйші мїєця прибережні півострова Ліаотанг, замикаючого з півночи залив Печілійскій, недалеко котрого лежить столиця Пекінг. Мабуть Россія постарає ся о поведєне желїзницї Сяберійскої аж до Порт-Артур.

11) Кронштад, воєнний порт російскій, недалеко Петербурга.

12) У Великорусских губерніях населєне рїдше як в мало-русских, і в природї Великорусского мужика лежить бажанє вільнїшого простору землї, для того кольонїзация єго не звертає ся на густїйше заселєні українскї землї, але йде на захід і на полудневий захід, що є корисним для цїлости етнографїчної територїї українскої, а навїть українська кольонїзация ще тепер посуває етнографїчну українську територію на захід. (Область Донських Козаків).
